

SZERBEK ÉS MAGYAROK A DUNA MENTÉN

II.

**Tanulmányok
a szerb—magyar
kapcsolatok köréből
(1848—1867)**

Akadémiai Kiadó · Budapest

**SZERBEK ÉS MAGYAROK
A DUNA MENTÉN
II.**

TANULMÁNYOK
A SZERB—MAGYAR KAPCSOLATOK
KÖRÉBŐL
1848—1867

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

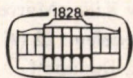
A szerb szerzők tanulmányait fordította

SIBALIN ISTVÁN

SZERBEK ÉS MAGYAROK A DUNA MENTÉN II.

TANULMÁNYOK
A SZERB—MAGYAR KAPCSOLATOK
KÖRÉBŐL
1848—1867

Szerkesztette
FRIED ISTVÁN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1987

ISBN 963 05 4391 5

© Akadémiai Kiadó Budapest, 1987

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia — Műszaki szerkesztő: Horváth Anikó
A kötéstervezés Kaller Marcella munkája
Terjedelem: 22 (A/5) ív
16339.87 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Printed in Hungary

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
Kapcsolataink 1848—1849-ben	11
<i>Milorad Ekmečić: Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848—1849-ben</i>	13
<i>Spira György: A nemzetiségi mozgalmak Magyarországon Ferenc József uralomra jutása után</i>	112
Kapcsolataink 1849 és 1867 között	127
<i>Vasilije Krestić: A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok (1849—1867)</i>	129
<i>Katus László: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kér- désről 1849 és 1867 között</i>	147
<i>Bona Gábor: Magyar—délszláv együttműködési kísérletek (1849—1867)</i>	185
<i>Sándor Pál: A birtokrendezések történelmi jelentőségéről Ma- gyarországon 1849 után</i>	197
Vita	225
<i>Slavko Gavrilović: 1848 néhány problémája a Vajdaságban</i>	227
<i>Nikola Petrović: A szerb—magyar kapcsolatok és együtt- működés 1848 és 1867 között</i>	238
<i>Spira György: A szerb—magyar viszony vitatott kérdéseiről — a józan önismeret jegyében</i>	245

Szerb—magyar művelődési kapcsolatok, párhuzamok	259
<i>Szeli István: A kora romantika nyelvszemlélete</i>	261
<i>Božidar Kovaček: A magyar kultúra hatása a szerbekre 1849 és 1967 között</i>	283
<i>Fried István: Szerb—magyar művelődési kapcsolatok (1849—1867)</i>	307
<i>Miodrag Janković: A magyar és a szerb művészet a 19. század közepén</i>	331
<i>Névmutató</i>	341

ELŐSZÓ

1981. május 18-19-én Belgrádban a Szerb Tudományos Akadémia szerb és magyar történészek részvételével értekezletet rendezett, amelynek tárgya: a szerb—magyar kapcsolatok kérdése 1848 és 1867 között. Kötetünk az értekezlet előadásait és a legfontosabb hozzászólásokat tartalmazza. Az előadások és a hozzászólások szerbül is megjelennek, Belgrádban, a Szerb Tudományos Akadémia kiadójának gondozásában. Ez a bibliográfiai tény több szempontból érdemel figyelmet:

1. Kötetünk: „folytatás”, ugyancsak az Akadémiai Kiadó vállalta az 1978. novemberi, budapesti értekezlet anyagának közreadását. Az 1983-as évszámot viselő kötet 1848—49 kérdéseivel foglalkozott, és azt dokumentálta, hogy a szerb és a magyar történészek készek az együttgondolkodásra, a vitás kérdések, problémák megbeszélésére, a kutatási tapasztalatok kicserélésére. Nem csupán egy — protokolláris — értekezlet erejéig, hanem folyamatosan.

2. Bár az 1983-as kötetben sokrétűen világították meg az előadások 1848—49 kérdéseit, már akkor fölmerült az igény, hogy újabb értekezleteken tovább elemezzék a problémákat, újabb és újabb adatokkal, levéltári dokumentumok

feltárásával, újabb aspektusú értelmezésekkel vigyék előbbre a kutatást. Ezért 1981-ben olyan kérdések megvitatására került sor, amelyeket a kutatás eddig jórészt csupán fölvetett, körvonalazott, de monografikusan nemigen tárt föl. Az ekkor elhangzott előadások ezt a monografikus igényű vizsgálódást szolgálták.

3. Újdonságot jelent, hogy irodalom- és művészettörténetesek is bekapcsolódtak a történészek megbeszéléseibe. Ez nemcsak a történelmi tabló színesedéséhez járult hozzá, hanem a történelmi események jobb megértéséhez is. Hiszen szerbeknél is, magyaroknál is a széles közvéleményben a történészek sugalmazásai mellett az a kép él, amelyet éppen ez a közvetlen irodalmi-művészeti utókor alkotott meg, akár Jókaira, akár a szerb és a magyar történeti festészetre és grafikára gondolunk.

4. A leglényegesebb „korreferátumokat”, a vita legfontosabb hozzászólásait is közöljük. A korreferensek a kötet számára újraírták érdekes kérdéseket fölvető-érintő hozzászólásaikat, ám ebben a kisimított formában is jelzik, hogy lényeges gondolatokra, izgalmas problémafölvetésekre reagáltak. Külön hangsúlyozzuk, hogy a vita *nem elsősorban szerbek és magyarok között folyt, hanem nézetek között*, jöllehet akár 1848—49 eseményeit, akár a Bach-korszakot illetőleg általában különbözik a magyar álláspont a szerbtől. Azt azonban látnunk kell, hogy mind a hozzászólások, mind az előadások utaltak olyan — és többnyire egyáltalában nem mellékes jelentőségű! — pontokra, ahol szerb kutató magyar állásponttal értett egyet más szerb kutató véleménye ellenében — és fordítva. Mindez természetesen a tudományos vita keretein belül maradt.

5. Az értekezleten fölmerült kérdéseket korántsem tartjuk lezártnak. Számos probléma vár további levéltári, könyvtári, bibliográfiai föltárára. Örvedetes, hogy a résztvevők munkáikban azóta is vissza-visszatértek az ott fölvetett problémakörökhöz, és érezhető, hogy az értekezleten hallottakat is igyekeznek tovább gondolni.

Nem törekedtünk arra, hogy az elhangzott véleményeken, megfogalmazásokon, a terminológián változtassunk. Mindkét fél a maga szóhasználatával, megjelöléseivel élt, a saját terminológiája alapján építette föl mondanivalóját. Csak a fordításokban olykor elkerülhetetlen változtatás jelentti az eltérést az „eredeti” nyelvű megfogalmazáshoz képest, lényegében változatlan formában közöljük a kéziratokat. Ezzel is jelezni szeretnénk a nézetek sokszínűségét, gondolati és anyaggazdagságát. A dolog természetéből következően a szerb és a magyar irodalom- és művészettörténészek korszakértékelése közelebb áll egymáshoz, mint a szerb és a magyar történészeké. Az előre lépés azonban a történeti kapcsolatok jellegének minősítésében is nyilvánvalónak tetszik.

Az előző kötet bevezetésében kifejeződött a remény, hogy egyfelől folytatódik az értekezletek sora szerb és magyar történészek között, másfelől olyan módszertani alapelv segíti a kutatókat, „amely a régió nagy kérdéseit nem helyi, nemzeti elszigeteltségben, hanem egyetemes összefüggésben vizsgálja, a reális és tartós nemzeti érdekeket nem a kisméretű öncélúság hangsúlyozásában, a nemzeti nézőpont abszolutizálásában, hanem egy közös és egyetemes nézőpont kialakításában, a sorsközösség felismerésében, tudatosításában keresi”.

A konferencián ülve már érlelődött bennünk a válasz, amely kötetünk anyagát tüzetesen végigolvasva megfogalmazódott: a följebb említett nézőpont egyre inkább általá-

nos lesz, és egyre többen alkalmazzák (még hozzá funkcionálisan) az összehasonlító szempontot. Az itt és más délszláv—magyar tanácskozásokon elhangzott előadások, megbeszélések, viták igazolják, hogy van érdeklődés a délszláv—magyar problematika iránt, e problematika tudományos feldolgozása mindkét részről folyamatosan történik (jóllehet az „utánpótlás” kérdése nincs minden téren megnyugtatóan megoldva), így jogos a remény: a közeli jövőben és később tervezendő értekezleteink is fontos tanulságokkal kecsegtetnek. Ami annyit jelent: mind többet tudunk közös múltunkról.

A Szerkesztő.

KAPCSOLATAINK 1848—1849-BEN

**GARAŠANIN, CZARTORYSKI KÖRE ÉS A MAGYAROK
1848—1849-BEN**

A szerb nemzeti mozgalom és az Adam Czartoryski köré tömörült lengyel emigráció tagjai jóval az 1848—49-es forradalom előtt ismerték egymást, amikor a közös gondok arra késztették, hogy közös tervet dolgozzanak ki a magyarokkal való együttműködés érdekében. A nézeteltérés Oroszországgal, valamint a félelem balkáni törekvéseitől — ezek voltak a szerb és a lengyel fél közeledésének alapvető motívumai, s e közeledés az 1842-es válságig tartott. Kevés volt az olyan elem, amelynek alapján e kapcsolatba a magyar „tényező” is beépülhetett volna. Egészen az 1848-as forradalom kitöréséig nem létezett olyan magasabb történelmi erő, amely e három felet közös fellépésre ösztönözte volna. S így a magyarok említése abban a dokumentációban, amely az utókor számára rögzítette a szerbek és a lengyel emigráció közötti kapcsolatokat, ritkaság számba megy, ha az említés mintegy véletlenül történik is. A többnyire horvát közvetítésen keresztül történő említés a kapcsolatok szükségszerű velejárójaként jelentkezett. Az 1848-as forradalom kitörésével a szerb—lengyel viszonyban az addig háttérben levő magyar tényező az első helyre került. Az 1848—1849-es forradalom egész időtartama alatt a magyarok minden olyan akcióban részt vettek,

amelyet a lengyel emigráció kezdeményezett a szerb és a délszláv mozgalomban. A magyarok jelenlétét nem lehetett elkerülni, s nem lehetett háttérben hagyni. A lengyel emigráció és a szerb kormány minden egyes terve oly mértékben függött a magyarok magatartásától, illetve a magyar forradalom alakulásától, hogy nem lehet elválasztani a három fél akciójától. 1842-ben ugyanabból a megfontolásból jött létre a kapcsolatfelvétel a lengyel emigráció és a szerb mozgalom között, mint amely 1848-ban e hagyományosan kettős játékba harmadik tényezőként bekapcsolta a magyarokat. Ez az Oroszországtól való félelmet jelentette, annak ellenére, hogy az eleinte nem volt közvetlenül érezhető. Az 1848. február 22-i párizsi utcai zavargások valójában nem szolgáltattak elegendő okot arra, hogy a helyzet ilyen módon alakuljon. Annál kevésbé, mert a lengyel emigráció legalább öt nappal előtte arról értesítette Törökországot, hogy legnagyobb ellenfelének Oroszországot tartja, és hogy a galíciai lengyel felkelés elfojtása után fennáll a veszély: Oroszország egyezsége lép Ausztriával, és ezt követően közösen döntenek el a balkáni kérdést. 1848-ban az olaszországi felkelés kitörése után a török kormányhoz intézett egyik lengyel jegyzék úgy véli,¹ Oroszország arra fog törekedni, hogy Ausztria olaszországi veszteségeit „Bosznia, Hercegovina, esetleg Szerbia megszállásával” kompenzálja. Annál is inkább, mivel az osztrák vezetés annak a felismerésnek terhe alatt él, hogy a szerbek a fő vetkesek a Habsburg-monarchiában jelentkező esetleges zavargásokért. Ezek után természetesen várható, hogy Ausztria segítse Oroszországot: a Balkán-hegységen át nyomuljon Konstantinápoly felé. „A napirenden a birodalom fennmaradásának létfontosságú kérdése” áll, mellette minden egyéb, reformokkal kapcsolatos kérdés Törökországban teljesen másodrangú.

Az a hír, hogy a délszlávok által lakott Balkán felosztásáról az orosz és osztrák diplomácia, ti. Kolowrat és Orlov megegyezett, „biztos forrásból” származik. Ausztria elhagyja Olaszországot, a cseheknél és az illíreknél támogatni fogja a nemzeti fejlődést, őket később Bosznia, Szerbia és Bulgária fellázítására használja fel. Oroszország egyetértene azzal, hogy az osztrák császár a „délszlávok szuverén uralkodója” legyen, ennek fejében viszont megkapná Galíciát, Moldvát, Havasalföldet, és jó kilátásai lennének arra, hogy esetleg Konstantinápolyt és Görögországot is megkaphassa.

E homályos híresztelés valószínűleg Zágrábból származott, ahol fontos személyiségek („les hommes de quelque valeurs”) nyomban a Szerbiával való egyesülésre gondoltak. Úgy képzeltek el, hogy Törökország egy hűbéri viszonyban álló „szerb másodkirályság” megalakításához fog segítséget nyújtani, maga köré fogja tömöríteni a szláv tartományokat, majd így kiterjeszti a szultán fennhatóságát Szerbiára és „egész Illíriára”.²

E hírrel kapcsolatban sok kérdés megvilágítatlan maradt. Többek között az, hogy milyen kapcsolatok fűzték a horvátországi illír mozgalom vezetőit ebben az időben Bécshez. Valamint az, hogy a „szerb másodkirályság” gondolata vajon tőlük ered-e, avagy külső ösztönzés eredménye? A források alapján arra lehet következtetni, hogy Metternich egyes, bukása előtti elképzelései nem foszlottak szét nyomtalanul a forradalom elején.

A konstantinápolyi francia követ még 1848 áprilisa elején értesíti kormányát: Zágrábban annak lehetőségéről tanácskoztak, hogy a szultán fogadja el a fennhatóságát a jövőre Illír Királyság felett.³ Függetlenül attól, hogy milyen alapokon nyugodtak a Szerbia köré csoportosuló délszlávoknak az 1848-as forradalom elején egy közös állam

kialakítását célzó egyesülési tervei, kétségtelen, hogy e tervek jelentették az egész mozgalom legfőbb tartalmát.

A lengyel emigráció még a forradalom kitörése előtt közvetítőként ajánlkozott fel Olaszország, Horvátország és Magyarország között. Ez jellemzi a lengyelek magatartását az egész forradalom alatt: közvetítő szerep a Habsburg-birodalomban dúló polgárháborúban, s egyidejűleg a török-francia szövetség bevonása ebbe az ügybe. A már említett, 1848. február 17-i jegyzékben is látható Czartoryski politikai doktrinája. Ezt valamivel később konkrétabb megfogalmazással fogja kiegészíteni: a lengyel mozgalom célja „az Ottomán Császárság megőrzése, a magyarok és a szlávok közötti megbékélés szükségessége, amely nélkül nem szabadulhatnak meg Ausztria fennhatóságától”.⁴ Az akkori lengyel törekvés az volt, hogy a Duna mentén konföderáció alakuljon.⁵ E konföderáción belül élő népek egymás közötti viszonyát szabályozó tervezetek még sokáig nem épülnek szilárd talajra. Egy ilyen konföderáció mintájára hasonló alakulna majd Törökországban is. A török szultánhoz és más európai kormányokhoz intézett lengyel jegyzékek még a párizsi forradalom kitörését követően is kiagyalt színjátékról adtak híreket. Korábban, a hosszantartó terméketlen gyakorlat folytán minden jegyzékük rutinjellegű sablonra épült, amelyből könnyen lehetett arra következtetni, hogy azokat olyan emberek szerkesztik, akik képtelenek valódi tevékenységre: előttük egyetlen európai kérdés lebeg, amelyben csak két tényező lényeges. E két tényező közül az egyik mindig a lengyel volt, a másik az a nemzet, amelynél az adott pillanatban valamilyen nagy horderejű esemény zajlott. A forradalom gondoskodott arról, hogy ennek a retorikának valamilyen magasztosabb jelentést adjon: Európa biztonsága a Török Császárság fennmaradásán és a délszláv kérdés megoldásán múlt. Ebből vezethető le a lengyel

emigráció első célkitűzése, nevezetesen az, hogy közvetítő szerepet vállaljon a délszlávok és a magyarok között, ezáltal gyengítse Ausztriát és lehetetlenné tegye Oroszország titkos terveit: a tengerszoros és Konstantinápoly megszerzését.

Amíg František Zach Belgrádban tartózkodott, addig csak ő tudta tisztán megkülönböztetni a politikai illúziókat a valóságtól, és az egész lengyel mozgalmat igyekezett helyesebb utakra irányítani. Igaz, a franciaországi és az ausztriai forradalmakról szóló első értesülések őt is jobban elragadtatták, mint várni lehetett volna. A párizsi forradalom kitöréséről szóló első híreket kereskedők hozták Belgrádba március 6-án, ezt két nappal később a török követség gyorsfutárján keresztül a belgrádi pasához érkezett hír megerősítette.⁶ Ez nagy nyugtalanságot keltett Belgrádban, ennek ellenére Zach úgy ítélte meg a helyzetet, hogy egy bizonyos ideig még nem lehet számítani a szerb kormányra. „Ebben a pillanatban semmilyen szerepre nem vállalkozik... Semmi esetre se számoljatok Szerbiával.” A bécsi forradalom kitöréséről szóló hírek viszont megbolygatták ezt a szélcsendet, a pesszimizmus lelkesedésbe csapott át. Már március 23-án⁷ „Gaj úr teljes felhatalmazásával” Bécsből Belgrádba érkezett Paja Čavlović. A forradalom kitörésekor Bécsben tartózkodott, és így első volt azok közül, akik a szerb kormány tagjainak alapos felvilágosításokkal szolgálhattak a forradalom alakulásáról és természetéről. Ugyanakkor többek között kifejtette, hogy a Száván túl sem a szerbek, sem a horvátok nem hajlandók elfogadni a liberális magyarokkal az egyébként már a megvalósulás útján lévő szövetséget. A magyar nemzeti színű zászlót eldobták, helyette a piros—kék—fehér szerb kokárdát fogadták el. Čavlović továbbá azzal a hírrel is szolgált, hogy „március 23-án

Zágrábban ki fog törni a forradalom. Gaj Sándor fejedelmet akarja kikiáltani Illíria királyává, s egyben pénzt kér a szerbektől".⁸ Gaj még bécsi tartózkodása idején Belgrádba küldte Čavlovićot. Čavlović Zágrábba indulása előtt egy szerb képviselőnek elmondta, „Horvátországba megy, hogy ott felkelést robbantson ki; és az Istenre és a szerb népre kéri, hogy ehhez minél előbb segítséget kapjon, mert ahogy mondta, ha Horvátország és a szerbség Ausztriában most elbukik, nemcsak hogy többé nem képes a felemelkedésre, hanem mi sem maradhatunk fenn... Čavlović ezért ment oda Bécsből, hogy ennek érdekében tevékenykedjen”.⁹ Továbbra is vitatott kérdés: vajon azért nem tett említést Gaj a szerb fejedelemnek illír királlyá való kinevezése lehetőségéről, minthogy a vasútállomáshoz kocsikázás közben esett szó erről? Vajon ezt elvileg a jövőre nézve gondolta, avagy ezzel akarta felrázni és érdekeltté tenni a szerb kormányt, éppen akkor, amikor Miloš Obrenović kezdett kilábalni politikai elszigeteltségéből?

A szerb kormány több tagja (köztük Zach első helyen említi Garašanint és a szerb fejedelmet) síkra szállt volna „a horvátok mellett, ha Sándor fejedelmet elismerik királlyá”. Herkalović és Čavlović már másnap Zágrábba utazott. Mindegyikük kapott a kormánytól 100—100 forintot, „abban az esetben, viszont, ha a horvát mozgalom a Čavlović úr által elképzelt irányvonalat követi, jelentős összegeket küldünk majd Zágrábba és más területekre is”.¹⁰ Čavlović szerint a karlócai metropolita és Kulmer egyetértett Gajjal, a magyarok viszont szövetséget kötöttek Miloš Obrenovićtyal. Gaj azt üzenté Zachnak, hogy tüstént induljon Zágrábba, amit ő azonban elhalasztott addig, amíg az általa segített és közbenjárásával szervezett mozgalom a Száva másik oldalán is gyökeret nem vert.

De akárhonnan eredt is a Szerbia köré csoportosuló, az egyesítésre törekvő délszlávok lelkesedése, a szerb kormánynál nem lelt egyhangú helyeslésre. Elsősorban nem volt ínyükre, hogy pénztárcájukhoz nyúljanak, legfőképpen nem olyan vállalkozás érdekében, amelyet nem ismertek kellőképpen. Ugyanazon a napon, amikor Čavlović Belgrádba érkezett, Zach ezzel kapcsolatban megbeszéléseket folytatott Stojan Simićtyel, a Tanács elnökével, majd erről részletesen tájékoztatta Garašanint, aki ekkor éppen nem tartózkodott Belgrádban. Simić mindkét lehetőséget üdvözölte, amelyet már korábban Zágrábban megjósoltak, éspedig: a Szerbia köré tömörülő föderatív délszláv állam létrehozását, illetve csak a régi szerb területeknek egy egységes szerb állam határain belül való egyesítését („hogy a délszlávok egyesüljenek és államszövetséget alkossanak, tehát úgy, hogy ez az egymás közötti kapcsolat ne vezessen teljes egyesüléshez, hanem az újonnan létrejövő állam minden egyes része teljesen azonos módon, de egymástól függetlenül rendezkedjék be. És ez teljesen helyénvaló, mert nagy eltérések és különbségek tapasztalhatók, amelyeket nem lehet rögtön megszüntetni, de nem is lenne bölcs dolog ezt most követelni. Elég egyelőre az is, ha a régi szerb területek ismét közelebb kerülnek egymáshoz, egyesülnek”).¹¹ A rendelkezésre álló forrásanyag nem teszi lehetővé a végkövetkeztetés levonását, hogy ezt a dilemnát (tudniillik föderáció, avagy a régi szerb kisállamok egyesítése) Zágrábból Čavlović hozta. De ha már létezett, Simić a nézeteltérésig hangsúlyozta azáltal, hogy óva intett attól: ne csatlakozzanak a horvátok eme akciójához bizonyos fedezet nélkül, hisz a horvátok elhatárolták magukat Ausztriától. Zachot ez nem elégítette ki, és ismét Simićhez ment, s azt követelte, hogy kapja meg a horvátok segítségére már korábban kért pénzügyi támogatást, amelynek révén Horvátország biztosíthatja magát Ausztriával

szemben, és nyomban a törökök ellen fordulhatna. Ebből semmi sem valósult meg, és Zachnak is meg kellett értenie, hogy „az új délszláv államban, illetve egy szerb királyságban a jövőt illetően nem kívánnak teljes egységet, hanem csupán szövetséget vagy konföderációt, de azt mindenestre központi irányítás alatt”. Ebből a megfontolásból Simić mindaddig nem engedélyezte a pénzügyi támogatás folyósítását a horvátok számára, „amíg a horvátok és a szerbek közösen nem biztosítják magukat Ausztriával szemben”.¹² Belgrádban azt sugallták, hogy a horvátok válasszanak be három szerbet („pravoszláv szerbet”) kormányukba, az összehangolt együttműködés érdekében pedig küldjék el egyik ügynöküket a szerb kormányhoz. Simić ekkor úgy gondolta, jobb lenne, ha ő Újvidéken lenne. A szerb kormány nyilvánvalóan attól félt, hogy ilyen messzemenő tervekkel kompromittálják Zágrábból a nagyhatalmak előtt, amelyektől maga is függött. Zach leveleiben valóban hangsúlyozta, hogy a szerb tétovázásnak ez lehetett az egyetlen oka, mégis elképzelhetetlen, hogy ennek ne lett volna valamilyes politikai oka. Kizárólag a „régiszerb részek” egyesülése lehetőségének az emlegetése csap át egy hűbéri jellegű „szerb másodkirályság” támogatásába, amely az elkövetkezendő délszláv egyesülés mindenkori alapjait jelentené. Igaz, a javaslat nem a szerb kormánytól származott, mégis, az 1848-as forradalomban ez a szerb kormány legnagyobb horderejű döntése amellet, hogy önkénteseket küld a Száván túlra.

Ekkor kezdődött el az a mértéktelen lelkesedés, amit majd később nehéz lesz valós határok közé szorítani. Nem tartozik e tanulmány keretei közé, hogy tovább kísérjük a forradalomban a szerb-horvát együttműködés kezdeti fázisait (szerb képviselők zágrábi látogatása, Nugent elküldése Karlócára, Jelačić levelezése Vučićtyal, Bosznia

és Hercegovina népének felkészítése). Maga Zach nagyszabású terveket kezdett forralni Szerbia és a Határőrvidék közeledése érdekében, továbbá „a katonai erők megszervezésében és a kormány Lengyelországgal, Csehországgal és Franciaországgal való összeköttetésének megteremtésében”. Megsejtette, hogy a Határőrvidék döntő szerepet fog játszani a forradalomban. Egyébként is általános elvárás szerint a végső csapást néki kellett volna adnia a Habsburg-monarchia bukásához. Tervei szerint a határőrökből verbuválódna egy olyan hadsereg, amelynek élén csupán egyetlen vezér állna. Feladnák a német nyelvet, a német kokárdát szerb nemzeti színűvel cserélnék fel, a német tiszteket viszont eltanácsolnák. Egy, az összes regimentek küldöttei által választott „Legfelső Haditanács” fogja kinevezni a főparancsnokot, ő pedig önállóan állítja össze saját vezérkarát. Ekkor háborúba kell lépni, mert a Határőrvidék szegény, ezt a sereget viszont élelmezni kell. „Tehát vagy háborúba kell lépni a magyarok és az osztrákok ellen, vagy pedig lecsapni Boszniára abból a célból, hogy ott a hadsereget foglalkoztassák...”. Boszniában és Hercegovinában egyébként is ki fog törni a felkelés, ebben az értelemben Dalmáciából már hatnak rájuk. „A montenegrói vladikát pátriárkává nevezik ki.” Annak ellenére, hogy a fejedelem elvesztette a fejét, és semmi kedve az egészhez, Garašanin majd a megfelelő irányba tereli. Újvidékről, Zimonyból, Pancsováról, Becskerekről és más városokból már elűzték a régi magisztrátust, de a katonaság ott még nem jutott „döntő szerephez”. A Zachtól kapott utasítások alapján Herkalović, Čavlović, Golub és Josimović tüstént megkezdte tevékenységét. „Azokat egyidejűleg Garašanin úr is elfogadja.”¹³ Azt várta, hogy már március 25-én olyan kiáltványt intéz a határőrökhöz, amelyet majd a katonaság és a tisztikar is elfogad.

Nyitott marad a kérdés, hogy mennyire lehet ezt Zach saját tervének tekinteni, és mennyire beavatkozásának a körülötte lejátszódó jelenségek menetébe. E téren közel áll Garašaninhoz. Emögött olyan nyilvánvalóan lényeges probléma áll, amely 1848—49-ben végig fogja kísérni a délszlávok akcióit, nevezetesen az ily nagy vállalkozáshoz szükséges pénzügyi háttér problémája. Gajnak a szerb kormányhoz intézett első pénzügyi támogatást szorgalmazó kérésétől kezdve egészen a forradalom végéig a horvát forradalmi köröknek legtöbbször a pénzhiány okozza a fejfájást. Amikor Jelačić a határőrök élére állt, állandóan napirenden volt a kérdés: milyen forrásból lehetne felfegyverezni egy olyan valamirevaló katonai erőt, amelyet egyébként a fennálló állam látna el. A délszlávok forradalmának pénzügyi vonatkozásait nemcsak nem látja a kutatás, hanem még fel sem tárta.

Zach további jelentéseiben már nem érezhető korábbi lelkesedése. „Szerbia teljesen passzív marad, nem tudja, mitévő legyen, nem fogja föl, hogy ebben a pillanatban melyik oldalra álljon... Szerbiát minden oldalról elhanyagolják, senkit sem inspirál bizalomra, senki sem áll ki mellette, szakadékba fog zuhanni anélkül, hogy akarná, tudná és képes lenne elkerülni”.¹⁴ Ezért Zach elhatározta, hogy Belgrádból Zágrábba, majd onnan Pestre indul. Garašanin pénzt kínált neki, hogy Ausztriába mehessen, az ő tervei között viszont pesti út szerepelt, amelynek során Kossuthot szerette volna rávenni az Oroszország elleni háborúra.¹⁵ Ez nem tetszik oly mértékben örültségnek, mint amennyire az első hallásra tűnik, mert Zach véleménye szerint Európa és Oroszország között a közeli háború elkerülhetetlen. Ebben a háborúban Lengyelország, Franciaország, „egész Germánia” és „Britannia” részt fog venni, Törökország és Ausztria kénytelen lesz beavatkozni.¹⁶

Szerbiában sokan vele együtt úgy gondolták, hogy ez a délszlávok egyesítéséhez megfelelő alkalmat teremthetne. Ezt Simić közölte vele. Garašanin egyetértett azzal, hogy Zach távozzék Belgrádból,¹⁷ a szerb kormány viszont elutazásakor 300 dukátot adott neki.¹⁸ Nem úgy látszott, hogy küldetése Zágrábban ér véget. Bár az ügyben nem kérte felettese, Czajkowski jóváhagyását, mégsem akarta elhagyni Belgrádot mindaddig, amíg valamilyen utasítást nem kap tőle.¹⁹ Világos, hogy az elkezdett munkát egy másik megbízott személyre kellett átruházni, amit viszont csak Czajkowski tehetett meg.

A szerb kormánykörökben akadtak olyanok, akik nem akarták, hogy Magyarország elszakadjon Ausztriától, mert akkor „a magyarországi szlávok orosz hatás alá kerülnek”.²⁰ Amikor Zach elhagyta a szerb fővárost, a szerb nemzeti politika helyzete a következőképpen alakult: a kormány vezető beosztású politikusai, közöttük első helyen Garašanin „azt szerették volna, ha Ausztriában a szerb és az illír mozgalom konszolidálódna”. Azt tanácsolják az ausztriai szerbeknek, hogy egyesüljenek a horvátokkal, az illírek viszont Dalmácia, Horvátország és Szlavónia Háromgy királysága új minisztériumába vegyenek be egy vagy két szerb minisztert, a jövőben föderáció kösse össze a délszlávokat („que dans l'avenir une fédération rapproche les Slaves méridionaux”). „Ők valószínűleg majd bizonyos pénzügyi támogatásban részesítik a montenegrói vladikát, de ebben a pillanatban a horvátok nem kapnak semmit.”²¹ A szerb kormány tagjai egytől egyig meg voltak győződve arról, hogy Horvátország a függetlenség és a szabadság felé halad, „de attól tartva, hogy az oroszok és a törökök előtt kompromittálják magukat, nem mertek akár csekély pénzt is küldeni részére”.²² Közismert, hogy a magyarok segítik az Obrenovićokat, és hogy Pesten az ő érdekében

Bogdanović ügyvéd kiadja a Vjestnik című lapot. Garašanin még mindig fél Oroszországtól, és a török kormánytól vár valamilyen megoldást, annak ellenére, hogy teljesen nyilvánvaló Szerbia törökbarát politikájának átmeneti jellege. „E nemzet nem szeretheti azt, aki elnyomja, sanyargatja és agyonhajszolja.”²³

Zach már 1848. április 18-án elhagyta Belgrádot. Úgy képzelte, hogy olyan helyre kellene mennie (Pest, Bécs, Prága, Brno), ahol „tevékenykedhetne, előmozdíthatná egy nagy császárság szétesését”. Bécs felé tartva megszakította útját Zágrábban, ahol Gajjal kidolgozott egy akcióprogramot, amelyet egyébként a mai napig sem tártak föl, de az ezzel kapcsolatos munkálatok megvalósításához szükséges instrukciók alapján, amelyeket Lenoirhoz, az új lengyel ügynökhöz intéztek, fő vonalaiban nem nehéz azonosítani: a Montenegróhoz, Boszniához, Hercegovinához és Olaszországhoz fűződő kapcsolatok ápolása; békeajánlat a magyarokhoz, valamint pénzügyi eszközök felkutatása az új horvát seregek felfegyverzéséhez. Időközben Zach Zágrából a szerb kormánnyal közölte, hogy a hazafiak ott gyanakodva néznek Gajra, mert a forradalom kitörése előtt Bécsben tartózkodott, és évi segélyként Metternichtől 3000 forintot kapott („de rendkívüli helyzetben még valamennyit”). A forradalom idején politikája „az Udvarhoz kötötte, hiszen magyarellenes volt, az illír ügy mellett viszont kitartott”. Még mindig úgy vélte, hogy Gaj nem dolgozik a konzervatívoknak.²⁴ Egyebek mellett ez a félelem játszott közre abban, hogy Gaj és a szerb kormány között bármilyen jelentős akció létre jöhessen. A délszláv politikai tényezők fő ellenfélnek az engedetlen magyarokat tartották. A lengyel emigrációnak, akárcsak Zachnak, ez nem volt ínyére, habár később elismerte, a magyarok ellen vívott háború „a jövőre nézve iskolának bizonyul az

ifjú szerbek számára, hogy felkészüljenek a szerbségért vívandó nagy ütközetre".²⁵ Első, Bécsből küldött jelentésében közölte, hogy ütközben Jelačićyal beszélgetett, aki „számít Szerbia segítségére, ha esetleg háborúra kerülne sor a magyarokkal”.²⁶

Amikor Zach távozott Szerbiából, nemcsak egy általános forradalomra várakozás hősies epizódjának időszaka múlt el, hanem a forradalomról alkotott felfogás is megváltozott. Čavlović Belgrádba érkeztekor sokan kezdtek beszélni a délszlávok forradalmáról, mindenki azt hitte, hogy ez lesz a legjelentősebb forradalom a Duna mellékén, nem pedig olyan esemény, amelynek értelmét csak a magyar forradalommal való viszonyában kereshetjük, hiszen az utóbbi a változások fő ösztönzője. Ezt a fejlődést nem az elszigetelt bírálókat, hanem az események figyelemmel kísérése hozták magukkal. Zach után Belgrádban újból felszínre került a békés megállapodás politikája, amely mind lengyel, mind szerb oldalon meghatározott doktrínának alapult. A lengyelek régi meggyőződését, hogy török közvetítéssel kell munkálkodni a magyarok és a délszlávok kibékítésén, erősítette, hogy nyugtalanító hírek keltek szárnyra, ugyanis Horvátországban azzal vannak elfoglalva, hogy a szerb fejedelmet illír királlyá kiáltsák ki, mi több, maguk is csatlakozni kívánnak megalakulásakor a törökországi szerb másodkirálysághoz. A következőképpen alakulhat a helyzet: nagyszabású délszláv háború képzelhető el a Szerbiával való egyesülés érdekében, amely a nagyhatalmaktól tartva, teljesen tehetetlen. E harc folyamán a Száva bal partján magyarellenes fordulatra kerül sor, de döntő akcióra csupán akkor, amikor Bosznia és Hercegovina népi mozgalma arra ösztönzi a szerb közvéleményt, hogy szervezeten lépjen fel saját természetes, történelmi ellensége, a törökök ellen.

Amikor Zachot Belgrádban egy Louis Lenoir nevezetű (József Walenty Zwierkowski) új lengyel ügynök váltotta fel, az abból a csalóka feltételezésből indult ki, hogy létezik egy, a Szerbiával állami szövetséget alkotni kívánó, független délszláv mozgalom, de határozottan elutasította Zachnak a délszláv erők megszervezéséért, a forradalomra való felkészítése érdekében kifejtett lelkes tevékenységét. A délszlávok körében kifejtett lengyel akciót a Czartoryski által képviselt ideológiai doktrína keretei közé vette vissza, aminek ez volt a lényege; török közvetítés és segítség mellett azon kell fokozott diplomatikussággal tevékenykedni, hogy létrejöjjön a magyarokkal a kibékülés. Lenoirt M. Czajkowski, a keleten tartózkodó lengyel főügynök utasításai alapján Károlyvároson keresztül Zágrábba küldték. Az volt a szándéka, hogy „a szlávokat elvonja a pánszlávizmustól és a német konföderációtól, sürgette együttműködésüket a török kormánnyal, és szorgalmazta az olaszokkal való megegyezést is”.²⁷ Ugyanazon utasítások alapján kellett felvennie a kapcsolatot a román mozgalommal, Boszniával, a hercegovinai pászával és a montenegrói vladikával a horvátokon keresztül („przez Kroatów”), de szórványos kontaktusai voltak a Szentszéknél akkreditált francia követség embereivel és Tommaseóval, a velencei íróval is. Ezért e tevékenységéért összesen havi 190 frankot, Czajkowskitól, a főügynöktől 4000, „pan Garassanin”-től viszont 2800 (vagy 2990) piaszt kapott. A Jelačić bánhoz intézett kísérőlevélben, amelyet előzőleg Ljudevit Gajnak kellett jóváhagynia, Lenoirt mint Czartoryski képviselőjét mutatták be, akire azt a feladatot bízta, hogy „teremtsen kapcsolatot (>>entrer en relation<<) és hozzon létre szövetséget a Jelačić által képviselt délszlávokkal”.²⁸ Ljudevit Gaj tájékoztatására a levélen kívül egyéb utasításokat nem ka-

pott, igaz, meghagyták számára, hogy a lengyel emigráció e régi ismerősével szóban dolgozzák ki azokat a megbízásokat, amelyeket a lengyel vezetéstől kapott.²⁹ Lenoirt Gajnál úgy jelentették be, mint az előző ügynök, Zach utódját, aki „az ön, uram, és François Zach úr között kialakult kapcsolatokat hivatott megújítani”. Azaz annak a tervnek a megvalósításán kellett munkálkodnia, amelyet Gaj és Zach együtt dolgozott ki. Az eredeti hiányában az „árnykép” szolgálhat arra, hogy megsejthessük a körvonalakat. Emiatt Gajnak először arról kellett döntenie, hogy milyen módszerekkel kell fellépni Jelačićnál.

Az volt a legnehezebb feladat, hogy a magyarokkal való megbékélés gondolatához megteremtse a bizalmat, még hozzá olyan körülmények között, amelyben e gondolat mélységes ellentmondásban volt a délszláv forradalommal. Rajčić pátriárka csak abban az esetben akart tárgyalni magyarokkal, ha készséget mutatnak, hogy „számunkra ésszerű engedményeket tegyenek”.³⁰ Ezzel egyetértett Jelačić bán személyes megbízottja is. Ez volt a délszláv politika alapelve 1848- és 1849-ben a magyarokkal való megbékélés kérdésében. Ez az álláspont bővebb magyarázatra szorul. Az „ésszerű engedmények”-en, amelyeket a magyarokkal való megegyezés feltételeként követel a pátriárka, azt az óhaját kell érteni, hogy a magyarok fogadják el a májusi szkupstina határozatait, és törvényesítsék azokat. Egy szentanú ezeket a feltételeket valamivel egyszerűbben fogalmazta meg: „... kötelesek legyenek nemzetiségünket teljes egészében elismerni és privilégiumainkat tiszteletben tartani.”³¹ Ez azt jelentette: a magyaroktól annak a ténynek elfogadását várták, hogy a szerbek nem kívánják elfogadni a felülről proklamált polgári jogokat a megyerendszer keretein belül, hanem fogadják el a magyarok, hogy a szerbek saját maguk kiáltották ki államiságukat saját pátriárkával és vajdával az élen, a főbizottsághoz alá-

rendelt nemzeti bizottságok hatalmi rendszerével, annak minden, ezzel együttjáró alkotmányos biztosítékával. Le-noir azt állítja: Garašanin is egyetértett azzal, hogy szükségesek a tárgyalások a magyarokkal, de nem hitt abban, hogy a magyarok elfogadják a feltételeket. Zach még április 1-én keltezett jelentésében foglalkozott azzal a problémával, hogy a magyarországi szerbeknek nincs olyan szavatolt autonóm államiságuk, mint a horvátoknak, ezért úgy vélte, hogy a forradalom során ezt biztosítani kell számukra.³² Másrésztől (Čavlovićon és Herkalovićon ke-resztül) azonos tanácsokkal szolgáltak a horvátoknak is, miszerint mindazt, amit a bécsi császártól követelnek, maguk valósítsák meg azonnal a gyakorlatban - „semmiké-ppen se támaszkodjanak a császár kegyeire”.³³ Ettől elte-kintve Garašanin nem tartott más kapcsolatot a magyarok-kal, de ismeretes álláspontja, miszerint a magyaroknak a fentiekkel kapcsolatos egyetértése nélkül sokkal előnyö-sebb lenne az osztrák vonalat követni.

A szerb kormányt belső okok is arra készítették, hogy a zendülő magyarokkal való kapcsolatfelvételhez a lengyelek szolgálatait vegye igénybe. Úgy tűnt, Miloš Obrenović fe-jedelemnek volt valamilyen megállapodása a magyarokkal, hogy nélkülük is kapcsolatot tarthat fenn a „horvátorszá-gi osztrákbarát párttal”, valamint Szerémség hercegének kiálthatja ki magát, ami egy sor akadályt gördítene a szerb kormány tevékenysége elé.³⁴ A kormány támogatta Le-noir küldetését, mert „Sándor fejedelemnek és kormányának nagy érdeke fűződött ahhoz, hogy közreműködjék a béke helyreállításában Magyarországon, mert e háború jó alkal-mat nyújthat arra, hogy az Obrenovićok vezető szerephez jussanak. Ha e család egyik tagja Karlócán vajda lesz, közvetlen veszélyt fog jelenteni a fejedelemség (Szerbia) kormányára, mint ahogy zászlóként fog szolgálni annak a

a pártnak, amely Oroszország felé hajlik".³⁵ Egyébként maga Lenoir is azzal a jelentésével ijeszt rá a belgrádi kormányra, hogy Zágrábban létezik olyan irányzat, amely hajlik arra, hogy Miloš Obrenovićot horvát bánná kiáltssa ki.³⁶

Kezdetben úgy látszott, hogy Lenoir küldetése jó úton haladt. Szerb részről Rajačić pátriárkától, horvát részről viszont Jelačić bán bizalmasától, Nugent gróftól kapott felhatalmazást fellépéséhez a magyarokkal szemben.³⁷ Lenoir bízott abban, hogy hasonló ajánlatot kap a szerb kormánytól is mindamellett, amit Garašanin már elvben adott, anyagilag is egyengetve útját. Ez irányban Ljudevit Gaj is együttműködést ígért, ő pedig amellet volt, hogy a horvát csapatokat vonják ki Olaszországból. Eközben hajlandónak mutatkozott arra, hogy Jelačić bánnal is szembeszegüljön, amennyiben nem támogatná e vállalkozásában. „Szélsőséges megoldásra vállalkozott („à une parti extrême”), de attól tartott, hogy Jelačić úr halála jel lenne mindazoknak, akik jogosan, avagy jogtalanul annak gyanúja alatt állnak, hogy az osztrák udvar mellett tartanak ki”.³⁸ E vállalkozás minden további lépése a magyartól függött.

Czartoryski doktrínája szerint több oka volt annak, hogy Törökországot megnyerjék az együttműködéshez. Mindekelőtt Czartoryski köre 1842-től azt az álláspontot vallotta: a délszláv probléma megoldása azt jelentené, hogy Szerbia elutasítja az oroszok támogatását, és Törökország felé orientálódik. Az 1848-as forradalom előtt teljes hat éven keresztül (maga Czartoryski egy alkalommal hét évről beszélt) a lengyelek ebben az értelemben tevékenykedtek. A forradalom kitörésekor egytől egyig azon a véleményen voltak, hogy a megkezdett vonalon kell továbbhaladni, és éppen ilyen viharos körülmények közepette kell megvalósítani a régi elképzeléseket. Számtalan gyakorlati oka van

annak, hogy a török tényezőt még 1848-ban sem szabad elhanyagolni. Ugyanis 1847-től Boszniában és Bulgáriában mozgólódások észlelhetők a parasztok körében. Ez kivételes időszak, amikor is a lengyel dokumentumok a „bolgár Hetériát” emlegetik, amely elnevezés a bolgár titkos szervezetekre vonatkozik, bár ezt az elnevezést ekkor már nem használták. Garašanin asztalát ellepték a felkelést áhító boszniai parasztok könnyel teli környörgései. Inkább helyzetelemzés, mint a forradalom megszervezése céljából utazik Dalmácián keresztül Matija Ban a boszniai határ közelébe. Toma Kovačević ugyanezt teszi Kelet-Bosznián, Hercegovinán és Dalmácián keresztül. Ez teljesen különálló téma, amelynek tárgyalása túllépné e tanulmány kereteit. Konstantinápolyban fogságban tartottak egy (Kočavenda nevezetű) Prijedor környéki parasztvezért, valamint két bolgár szerzetest. A szerb kormány egy halom papírt levelez el a török illetékesekkel a célból, hogy kiszabadítsa a foglyokat. Konstantinápolyban készülődések folytak egy olyan összejövétel megszervezésére, amelyen az agrárkérdést és a birodalom keresztény lakosságának helyzetét vitatták volna meg. A forradalom hatása alatt a Párizsban tanuló szerb és bolgár diákok 1848 márciusa és áprilisa folyamán „élénk vitákba kezdtek egy olyan egységes délszláv állam gondolatának a megvalósításáról, amely magában foglalná Szerbiát, Horvátországot, Szlovéniát, Dalmáciát, Montenegrót és Bulgáriát”.³⁹

A gyakorlati kérdések között felszínre került egy olyan politikai vélekedés, amelyet semmiféle kapcsolat nem fűzött a hagyományos előítéletekhez és az egymásnak ellentmondó doktrínákhoz, ám amely lehetségesnek tartott egy általános népfelkelést a török területeken. Azt is jóslták, hogy ebben az esetben a horvátok a határ innenső oldalára átcsapva beavatkozhatnak az események menetébe, és így forradalmuk törökellenes irányba fordulna.

Akármenyire alaptalanok voltak is ezek a híresztelések, mégis bizonyos lökést adtak e politika általános fejlődéséhez, és érvként szolgáltak. Még 1848. március 3-án Andrija Brlić Párizsban a következőket mondta L. Czartoryskinak: „A bán Olaszországot kiengedi, de Boszniát elfoglalja.”⁴⁰ Gaj is említést tett Lenoirnak arról, hogy „a boszniai szpáhik szükség esetén 30000 embert ígértek a horvátoknak”.⁴¹ Ezt arra az eshetőségre értette, ha netán Horvátország egy Ausztria elleni háborúra határozna el magát. De ettől függetlenül, amennyiben létrejön a megbékélés a magyarokkal, a boszniai tényező és egy ottani akció kezdeményezésének lehetősége időről időre látótávolságba kerül. Korszak lengyel emisszárius Boszniából még a következő év márciusában is arról küldte jelentéseit, hogy a horvátok ott „pánszláv szellemben”⁴² működnek, míg ugyanez év februárjában azt emlegette, hogy Boszniában „a török lakosság (mohamedánok) — horvát újságokból származó egyes adatok alapján — retteg Jelačić bán inváziójától”.⁴³

Lenoir erőfeszítései, melyeket Czartoryskinak és a keleten állomásozó fő ügynöknek, Czajkowskinak az utasításai szerint fejtett ki, nem jártak sikerrel. 1848 augusztusától⁴⁴ novemberéig csaknem három hónapot tartózkodott Horvátországban. E közvetítő tevékenységét a Száván túli szerbek ama törekvése akadályozta, hogy küldöttséget menesszenek a francia kormányhoz: „A Száván túli szerbek abból a célból akarták elküldeni küldöttségüket a francia kormányhoz, hogy védelme alá helyezték magukat. Én felhívtam a figyelmet arra — mondja Lenoir —, hogy egy, a franciaországi konzulnak elküldött hivatalos ügyiratnak is ugyanaz a hatása lenne, mintha küldöttséget menesztenének.”⁴⁵ Még mielőtt Belgrádból Zágrábra ment volna, sikerült kiválasztania embereit (Herkalovićot és „még két általam kiválasztott szerbet”) arra a célra, hogy deputá-

cióként tárgyalásra küldje az olaszokkal. Elutasította, hogy maga vezesse a küldöttséget, inkább úgy döntött, hogy Czartoryski „régi tervének” megvalósításán fáradozik, hogy ti. Pesten a megbékélés lehetőségeit keresse a délszlávokkal.

Az első olasz kapcsolatokról keveset tud még a kutatás. Tommaseo 1848 vége felé arról értesítette Czartoryskit, hogy Dalmáciában (a tenger melléken, különösképpen a szigeteken) szép számmal találhatók olyan emberek, akik azt szeretnék, ha Dalmácia egyesülne Olaszországgal, de az olaszok ezt nem akarják, hanem Dalmácia és Horvátország föderációját szorgalmazzák.⁴⁶ De nemcsak tágabb politikai tervei miatt mondta ezt, hanem a délszláv származású katonák miatt is, akik az Olaszországban állomásozó császári hadsereg „leghűségesebb magját” alkották; és egy-szerűen közös kiindulópontot kellett létesíteni. Elsősorban meg kellett szabadítani a lakosságot a félelemtől, amelyet a fosztogató „horvát szoldateszka” láttán éreztek. Április 5-én Tommaseo kiáltvánnyal fordult a „horvátokhoz és más szláv népekhez”, ebben kifejti, hogy „nagy szláv közösség ébredszik és önmagára talál”.⁴⁷ Herkalović olaszországi küldetésének ezen az alapon kellett folytatódnia, míg eredete a Lenoirnak adott utasításokra vezethető vissza. Nem áll elegendő adat rendelkezésre ahhoz, hogy tisztán láthassuk, milyen tevékenységet folytatott Herkalović Olaszországban és Franciaországban, ahova később jutott el. Csak 1849 májusában derült ki: Torinóban javaslatot tett arra, hogy a délszlávok szóban forgó akciójának támogatására hagyjanak jóvá egy hárommillió frankos pénzügyi alapot. Ezt az összeget három részre osztanák. Az elsőért „horvátok által követelt fegyvereket” vásárolnának. A második nem lépné túl a 100 000 frankot, ugyanis „Horvátországban és a Vajdaságban a nemzeti párt újjászervezésére szolgálna, amely párt az osztrák—oroszcselekvővé-

sek hatására szétbomlott. A harmadik részből pedig finanszíroznának egy Horvátországban felállítandó lengyel légiót, valamint támogatnának a körülmények szülte különböző diverzans akciókat." ⁴⁸ A pénzösszeg mennyiségének és szétosztásának terve nyilvánvalóan nem alakult ki még 1848-ban, Herkalović küldetésének kezdetén és 1849. március elejétől kezdődően bizonyosan revideálták, mivel Horvátországban ettől kezdve szilárdabb alapokon szerveződnek az osztrákelles erőik, mint korábban. Ekkor követelték, hogy a horvátoknak tegyék lehetővé húszezernél több puska megvásárlását. Mindamellet bizonyos, hogy az egész terv vezérfonala mégis Herkalović 1848-as küldetésének elejéről való.

Hogy az első kísérlet az együttműködés létrehozására a magyarok, az olaszok, a délszlávok és a törökök között kudarcba fullad, előre látható volt. Mindenekelőtt Czartoryski elképzeléseinek megvalósítása és az események versenyt futottak, s az események elébe vágtak minden korábbi várakozásnak és minden előrelátható fejlődési irányvonalnak. A kudarc alapvető oka elsősorban az, hogy a doktrina bizonyos előítéleteken alapult, és hogy kezdettől olyan hibás konstrukcióban szenvedett, amelyen látszott, hogy távol állt a realitásoktól, négy fal között tervezték meg. Lenoir zágrábi útja annak érdekében, hogy a magyar féllel a megállapodás lehetőségét megnyissa, saját célkitűzése szerint sikertelennek bizonyult, mégis olyan helyzet tárult fel Horvátországban, amely miatt a lengyel emigráció ideiglenesen, a francia diplomácia véglegesen, a szerb kormány pedig ingadozva kénytelen lesz megváltoztatni magatartását a délszlávokkal szemben. A nagy föderáció, amelynek Ausztria és Törökország romjain kellett volna megalakulnia, ⁴⁹ a valóságos állapot feltárása után többé nem írható egyértelműen a délszlávoknál tapasztalható helyzet számlájára. A Száván túli szerbeknél és

horvátoknál a magyarellenesség szilárd és tartós orientációnak bizonyult, a bécsi udvartól való elpártolás gondolata viszont csak a felszínig és nem a mélybe hatolt. Egyrészt e felismerés, másrészt a prágai Szláv Kongresszus tapasztalata, harmadrészt a katonai kudarcok⁵⁰ miatt a lengyel diplomácia osztrák—szláv föderáció szorgalmazására változtatta a Dunai Konföderációról szóló korábbi elképzelését. A különbség abban áll, hogy nagyobb hangsúlyt vetnek a monarchia egészének a megőrzésére. Ugyanerre az álláspontra helyezkedett a francia hivatalos politika, amelytől a lengyelek függő viszonyban voltak. Lenoir jelentései Zágrábból — akárcsak a forradalom elejéről származó más, a horvát és szerb mozgalommal kapcsolatos adatok — jelentős mennyiségű anyagot biztosítottak. Szeptember 4-én keltezett jelentésében a Zágráiban tapasztalható magyarelles hangulatra figyelmeztet. Ott felmerült annak gyanúja, hogy az olaszországi háborúra nem is került volna sor, ha a magyarok Zichy és Pálffy titkos szerződése révén nem engedték volna át Isztriát és Dalmáciát az olaszoknak.⁵¹ Ez már az a szokványos kitalálás, amelyhez akkor folyamodnak, ha a régi reményekkel felhagynak. Horvátország nem keltette azt a benyomást, legalábbis nem látszott egyértelműen, hogy Ausztriától el akarna szakadni. Itt mindenkit — hangzik egy jelentésből — elfoglalt a harc a magyarok ellen. „Ez a harc mindenkit leköt”, Jelačić bánért viszont a szó szoros értelmében lelkesednek, felvilágosultnak, liberálisnak és „uralkodójával szemben nagyon odaadónak” látják. Mindenki három színben („c'est tricolore, bleu, blanc, rouge”)⁵² díszelgett, affektáltak szláv mivoltukkal és császárhűségükkel. Arra törekedtek, hogy alkotmányos osztrákhű szlávok legyenek.⁵³ A Habsburg-birodalom megőrzése érdekében hasonló érdeklő-

dést tapasztalhatunk a vajdasági szerbeknél is, legfőképpen a pátriárkánál, hiszen abban az értelemben kaptak tanácsokat a Zimonyba érkezett Danilevszkij orosz konzultól.⁵⁴

Lenoir Zágrábba jöveteléig szünetelt az az együttműködés, amely a forradalom kezdetén a szerb kormány és vezető horvát politikusok között létezett, és sok fejtörést okozott a lengyel diplomáciának, hogyan is identifikálja az egységes szerb-horvát mozgalmat. Először Jelačić morzsolódott le, akit azzal vádoltak, hogy reakciós, őt Gaj követte, akit azzal gyanúsítottak, hogy az oroszok embere. Horvátországban ekkor tisztán kivehető a két ellentétes áramlat. Ljudevit Gaj körében Jelačićot kétségtelenül a reakció emberének tekintik. 1848 júliusában Nugent azt mondta Lenoirnak, hogy ő az „egyetlen hazafi, aki még nem szakított Jelačić úrral”.⁵⁵ Belgrádi távlatból nem lehet egyértelműen leszögezni, hogy a horvát mozgalom ily gyorsan szétesik, ugyanis még 1848 júniusában Herkalović Jelačić irodája egy titkárának társaságában azzal a céllal érkezett meg Zágrábból, hogy a szerb kormány előtt kifejtse a horvátok céljait. „Nekik ott az az általános céljuk — jegyzi meg ezzel kapcsolatban Garašanin —, hogy valamennyi délszláv egyesülése megtörténjék, és a délszlávok egy császárságot alkossanak. A magam részéről egyetértek ezzel az elgondolással, mert más módon velük nem beszélhetünk, annál is inkább, mert az Obrenovićokkal még veszélyes dolgunk lehet; tehát ezeket az elképzeléseket úgy tekintjük, mint amelyek jókor érkeztek. Igaz, azt is mondja, hogy innen-onnan hallhatók olyan vélemények, miszerint Horvátország egyesüljön Boszniával, a többi részek viszont külön alkossanak egységet, de az ilyen elképzelés csak néhány jelentéktelen embertől származik, mert nagyobb részük tudja, hogy ez ismét a kisállamokra való tagolódást jelentené, és azokat ismét az erősebbtől szár-

mazó veszélyek fenyegetnék. A bánt nemigen dicséri, mert nem áll ki a nép ügye mellett, inkább elégedett a >>horvátok bánja<< tisztségével, s nem teszi ki magát semmilyen veszélynek".⁵⁶ Garašanin ennek ellenére még ekkor is hajlandó volt arra, hogy jóváhagyjon egy ötezer dukátos segélyt a horvátok részére. Egy november 6-án keltezett jelentésből kitűnik, hogy Jelačić megítélésében a közvélemény megoszlik. Kézenfekvő császárhűsége, és hogy „szláv és alkotmányos Ausztriát” kíván, de mind többen felróják antiliberalizmusát, mivel sajnálja, hogy fel kellett szabadítania a jobbágyságot a feudális kötelékek alól, mert az „bomlasztó hatással van az általa is támogatott nemessegre”. A föld még mindig a haditörvények alá tartozik.⁵⁷ Jelačićtyal párhuzamosan Gajt is bizalmatlanság vette körül. Verković⁵⁸ és Herkalović⁵⁹ panaszok sorozatával fordult Garašaninhoz, miszerint Gaj kapcsolatot tart fenn az oroszokkal, ennek alapján Garašanin azt a következtetést vonja le, hogy Gaj „fölköztébb gyanús ember”. Az igazsághoz tartozik, hogy egyes lengyel ügynökök is néha arról kaptak értesítést, hogy Gaj az orosz politika vonalát követi. Ezt ő maga is elmondta nekik, azzal igazolva magatartását, hogy Franciaország nem tartja magát korábbi ígéretéhez, és a délszlávokkal ugyanúgy fog játszani, mint ahogy az olaszokkal is tette. A népekkel fenntartott kapcsolatai révén egyedül Oroszország fog kiharcolni számukra bizonyos szabadságot.⁶⁰ Ez az álláspont az oroszok európai helyzetével és a Habsburg-monarchia belső állapotával magyarázható, mert a forradalom elején Gajnak még nem volt bizalma az oroszokban. 1848 márciusában azt remélte, hogy „Oroszország is felkel és alkotmányt biztosít a népnek; de ha ez esetleg nem következik is be, mondja, akkor sem tehetne semmit, mert már egész Európa fellázadt”.⁶¹ 1848 augusztus közepéig a szerb kormányt értesítették, hogy Gaj az „oroszokkal egyezséget kötött”. Hogy a horvát és a szerb

mozgalom több politikai áramlatra esett szét, hogy a szerb kormányhoz fűződő kapcsolatai megszakadtak, Lenoir küldetése az összes lengyel kíséreltezzéssel és erőfeszítéssel együtt a siker legcsekélyebb reménye nélkül a lejtőre jutott.

A szerb-horvát együttműködés, a lengyel közvetítés a magyarokkal való kibékülés érdekében az 1848-as forradalom idején csak egyik változata a szerb kormány politikai törekvéseinek. A másik változatot az a kísérlet jelentette, hogy a török politikára támaszkodva a szerb és délszláv kérdést általában a Török Császárság keretein belül oldja meg. Vajon Garašaninnak a forradalom ideje alatt van-e olyan meghatározott politikai doktrínája, amely a külhoni cselekmények mindennapos kihívásaira válaszolna? F. Zach az ügyek rátermett intézőjeként értékelte, aki nem alkotmányos politikus, Ludwik Bystrzowski viszont azt mondja róla, hogy messze pillant népe jövőjébe. Gróf Andrásynak 1849 júniusában megfogalmazott véleménye szerint Garašanin „lelkes hazafi, tisztességes, aki a magyarokkal való szövetségnek odaadó híve”.⁶² Olyan politikusnál, aki mint ő, a realitások embere volt, aki ellentmondó utasításokat adott, és egymásnak ellentmondó véleményeket fejtett ki, és aki időnként nem figyelt korának hívó szavára, nehéz olyan elemeket találni, amelyek minden kétséget kizáróan állandó jellegű doktrínát alkotnának. Doktrínának ebben az esetben a szerbeknek a magyarokkal és a törökkel szemben képviselt álláspontját lehetne nevezni.

Garašanin irányadó jelszava az volt, hogy kerülni kell a „félmegoldásokat”, mert azok rövid lejáratúak, és hogy „a politikának nincs értelme, ha nincs oly erő, amely támogatná”. Ezt a magyar forradalom idején mondja, és nem hisz azoknak, akik a realitásokat figyelmen kívül hagyva

képződnek és nagy terveket szőnek. Határozottan állítja, hogy „csakis a katonaságban rejlik olyan erő”, amelyekre a forradalom idején a vajdasági szerbek politikájukat építhetik.⁶³ Ugyanott kiemeli, hogy „a horvátokkal minden tekintetben egységre kell törekedni, amit, úgy vélem, felesleges külön hangsúlyozni... mert ha e két nép nem működik együtt teljes egyetértésben, egyikük sem érhet el különösebb eredményeket”.

Miután kiábrándul Jelačićből 1848 októberében, azt mondja, hogy „onnét sok csalódás fogja érni a népeket. A magyarok az egyedüliek, akik nem csak a szlávokkal voltak rossz viszonyban, meglehetősen, a legcélszerűbb politikát folytatták, mégis kár, hogy nem volt összhang közöttük, és ezért helyes politikájukat nem alkalmazták.”⁶⁴ 1849. február elején kéri, hogy „a szerbek minél előbb fegyverkezzenek fel, mert végül is minden veszély ellenében ez jelenthet igazi gyógyírt”, és a főbizottság alá rendelt körzeti bizottságok hálózatát terjesszék ki. A pátriárkától viszont azt kéri, „ügyes és titkos módszerekkel” törekedjék arra, hogy a magyarokkal baráti viszonyt alakítsanak ki. „E nép nem semmisülhet meg, az ő egyetértésükre viszont a rossz szándékú németekkel szemben a szerbeknek nagy szükségük van.”⁶⁵ Hogyha ez doktrína, akkor annak egyik része Garašaninhoz fűződik, másik részét viszont az események formálták. Az, hogy a magyarokkal ki kell békülni, s ezzel együtt szükséges a szerbek és a horvátok együttműködése, Garašanin doktrinájának csak az egyik oldala. A másik oldal a szerb kérdés megoldása a Török Császárságon belül. Ez utóbbi egyébként elsőbbséget élvezett.

E kulcskérdés megítélésében viszont Garašanin fokozottabban függött a külpolitikától, mint a magyarok esetében. Itt közvetlenebb, sokkal érezhetőbb volt a francia politika hatása. A törökök — jelenti ki egy alkalommal — csak annyit fognak átengedni, amennyit elragadnak tőlük.

Nem kellene ragaszkodni a régi megrögződöttségekhez abban, hogyan ítéljük meg a délszlávoknak nyújtott francia támogatást az 1848-as forradalom kitörését követő időszakban. Téves az a vélemény, miszerint a délszlávok nemzeti mozgalmait, eltérően a németekétől, a francia diplomácia támogatta volna. Az új Franciaország már a forradalom kezdetétől fogva úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Törökországnak és Ausztriának kell megakadályoznia az orosz terjeszkedést a Balkánon. Ahogyan Lamartine március 4-i kiáltványának az elnyomott népek felszabadítását célzó kitételei nem vonatkoznak a németekre, ugyanúgy tesznek kivételt a délszlávokkal is. Lamartine felkínálta Ausztriának az „ellenőrzést a román tartományok felett”, az őt követő Jules Bastide viszont (1848. május 10-től december 19-ig volt miniszter) tovább ment egy lépéssel, és arra az esetre, ha a Török Császárság bukása elkerülhetetlennek bizonyulna, javasolja, hogy területe jórészt Ausztria fennhatósága alá kerüljön. Kifürkészték az angolok álláspontját annak érdekében, hogy Ausztriának átengedhessék az uralmat Kelet-Európa felett. 1848 augusztusában Bastide kijelenti az osztrák követ előtt, hogy kormánya egészen a Fekete-tengerig terjedő területet ellenőrzése alá veheti.⁶⁶ Az így átalakult Ausztria ereje „katolikus vallású és szláv többségű” lakosságában lenne. Eközben tévesen úgy vélte, hogy a magyarság szláv származású és teljes egészében katolikus vallású nép.⁶⁷ Ausztria föderatív átszervezése, az oroszellenes tömbhöz való csatolása francia vezetés alatt, a szövetség megtartása Törökországgal mindaddig, amíg egységes államként létezik: ezek e korszak francia politikájának sarkalatos pontjai.

A francia forradalom kitörésének hírért (amely több mint 15 nap alatt ért Konstantinápolyba), a francia követség figyelmeztető jelleggel reagálta le, miszerint a „pétervári kabinet” figyelmét a török térségre fogja össz-

pontosítani.⁶⁸ E kijelentést nyomban a következővel egészítették ki: Oroszország nyugat-európai pozícióinak elvesztése után arra törekszik, hogy „a számára nélkülözhetetlen támaszt a Boszporuszon keresse”.⁶⁹ Egy Konstantinápoly előtt lehorgonyzott hajó kapitánya azt jelentette, hogy az oroszok Moldva határán összpontosítják erőiket, és hogy Szevasztopol kikötőjében 30 hajó horgonyoz, míg Konstantinápoly teljesen védtelen.⁷⁰ A török külügyminiszter esküdözött ugyan, hogy orosz veszély esetén Törökországot a Franciaországhoz fűződő baráti viszony segítheti meg, mégsem igyekezett, hogy elgondolását a politikai gyakorlatba is átültesse. Párizsban botrányosnak tartották, hogy Törökország csak késve ismerte el az új francia köztársaságot, később azzal gyanúsították, hogy újabb engedményeivel pusztán helyre akarja hozni ezt a hibát. Arra a hírré, hogy a „magyarországi szlávok” a volt szerb fejedelemmel, Milošsal egyezményt kötöttek, és hogy olyan mozgalmat szerveznek, amely Szerbia és Bosznia ügyét támogatja a törökök ellenében, a törökországi francia követ külügyminiszterével folytatott előzetes megbeszélések után körlevelet küldött a bukaresti, belgrádi, trapezunti és erzerumi konzulátushoz. Arra emlékeztetett: Lamartine kiáltványában megkapták ugyan instrukcióikat, mégis figyeljenek arra, hogy „az Ottomán Császárság lobogóján kívül önök körül ne emeljenek másikat a magasba. E lobogó alatt kell egyesülnie a szultán összes alattvalójának, ez alatt fogja biztosítani Franciaország számukra sorsuk jobbrafordulását és a haladást. Mindenhol támogassák az ilyen irányú törekvéseket ugyanazzal az erővel, mint amilyennel szükség esetén harcolnak az ellentétes irányzatok ellen.”⁷¹ A gondolat világos volt. Vissza kellett térni a nemzeti politikához, nem a Törökország területén meginduló nemzeti mozgalmakat kell támogatni, amelyek még egyébként sem értek meg

az önállósulásra. Törökországot Franciaország „une arrière garde”-jává kell átalakítani. Törökország képviseli a francia sereg keleti hadtestjét.⁷² Ugyanekkor a francia követ két pontból álló programot javasolt a török külügy-miniszternek: „Franciaország és Törökország barátsága és francia segítség; A haladás és a reform, amelyet a török Franciaország oltalma alatt (>>sous la tutelle<<) török területeken hajtanának végre.” A párizsi kormány hivatalos álláspontja: a francia protektorátussal végrehajtott állami reform a nem török népek helyzetének javítása érdekében. Valamivel később ugyanezt az álláspontot a Habsburg-monarchiára nézve is érvényesítik. Nem a délszláv népek felszabadítását segítették, hanem helyzetük javításán munkálkodtak a régi monarchiakon belül, amelyeket végül is eszközként használtak fel Oroszország ellen.

A francia—török kapcsolatok alkalmat kínáltak a törökországi lengyel ügynökök számára, akik M. Czajkowski vezetése alatt a Konstantinápoly melletti Adampol nevű településen gyűltek össze, hogy bemutatkozzanak az új francia diplomáciának. Czajkowski tüstént felajánlotta szolgálatait, hogy a lengyel tisztek Boszniában és Szerbiában toborzott szlávokból, de a nem szláv népekből is egészen Tuniszig segédcsapatokat alakítanának. E sereget szükség esetén Magyarországon lehetne bevetni. Úgy vélte, hogy Oroszország mellett, amely Törökország fő ellensége, az új Magyarország is nagyon könnyen azzá válhat, mivel hódító törekvései vannak Boszniában és Szerbiában.⁷³ Lengyel tiszteket ajánlottak fel, hogy Boszniából 30 ezer, Szerbiából 15 ezer keresztényt, valamint 5 ezer miriditát és 10 ezer kozákot szervezzenek be.

A helyzet ilyenén alakulása arra kényszerítette Törökországot, hogy világosabb álláspontra helyezkedjék Szerbiával szemben, és ilyenformán a szerb tényező ismét be-

került a nemzetközi diplomáciába. Maga Lamartine is, aki egyébként az osztrákokat meg akarta nyerni, úgy vélte, hogy a szerbek még nem értek meg a függetlenségre, ezért azt tanácsolta a szerb kormánynak, hogy erősítse meg kapcsolatait a szultánnal.⁷⁴ E lépések eszközzésében — korábban is, és miután 1848. április 11-én Aupick tábornok lett a törökországi követ ismét — a konstantinápolyi francia követség játszott kezdeményező szerepet. A tábornok Konstantinápolyba érkezésével e politika még nagyobb lendületet kapott. 1848. június végéről származó bizalmas emlékiratában kifejtette a francia külügyminisztériumnak, hogy véleménye szerint könnyen robbanhat ki háború Törökország fennmaradásáért, s ez azt is eredményezhetné, hogy a birodalomnak csak ázsiai része maradna meg. Ausztria és Oroszország megegyezhetnének a Török Császárság felosztását („démembrement”) illetően, s ezzel Ausztria kompenzálhatná a német császári korona és Olaszország esetleges elveszését. „Mindkét nagyhatalom számos ügynökén keresztül a maga oldalára igyekszik vonni a törökországi tartományokat, amelyekre már régóta vágynak. A szláv faj, amely arról álmodik, hogy a jövőben ismét nemzetté válhasson, elveti az orosz pánszlávizmust, de még inkább a német uralmat. Bizonyos feltételek mellett elfogadná a Porta fennhatóságát, amely e nemzetet majd védelme alá veszi. Mivel mind a francia, mind a török politikának arra kell törekednie, hogy ebben az irányban ösztönözze. Pénzzel, elegendő mennyiségű fegyverrel, rátermett ügynökökkel, valamint egyéb ösztönzéssel lehet segítséget nyújtani. Harc kezdődik a Duna mentén.” A segítségre annál inkább szükség van, mivel a török kormány már tanácsot kér, hogyan viselkedjék ilyen esetben. Aupick a délszlávok törekvését, hogy egységes nemzetté alakuljanak, ebben az időpontban álmodásnak tartotta.

Amikor 1848 közepén felkeltek a párizsi munkások a Második Köztársaság kormánya ellen, Aupick e felkelést „a társadalom széteséséhez vezető anarchiaként és a legszélsőségesebb szenvedélyek kibontakoztatásának kísérleteként”⁷⁵ bélyegezte meg. Ezt annak érdekében tette, hogy az új kormánynak Törökország integritása további támogatását sugallja. Maguk a törökök is követték ezt az irányvonalat. Bár félték attól, hogy a lengyel emigrációval megkötött szövetséggel provokálják az oroszokat,⁷⁶ mégis elfogadták a Czartoryski nevében Czajkowskitól származó ösztönzést, és elhatározták, hogy megvédik Boszniát és Szerbiát, annál is inkább, mert jelzéseket kaptak Zágrábból, hogy a szultán egy illír királyság uralkodója lehetne.⁷⁷ Elhatározták, hogy Nisben állomásozó katonai egységeiket megerősítik, és a török haditanács egyik tagját elküldik a Duna torkolatától Boszniáig húzódó katonai állások megszemlélésére. A kormányváltások nem változtattak e magatartáson annak ellenére, hogy rettegtek: az egyes új miniszterek az oroszbarát orientációt képviselik.

A belgrádi francia konzul — a konstantinápolyi követ-ségnek mint felettes szervnek utasítására — felhívta a szerb kormány figyelmét: Franciaország célja, hogy megakadályozza az Oroszország irányítása alatt kialakítandó nagy szláv konföderációt, továbbá arra, hogy „a mi érdekünk, hogy olyan Lengyelország alakuljon, amely hagyományai és elvei alapján ítélve latin- és franciabarát lesz, hogy így a szláv nemzetek védelmezőjeként is felléphessen”.⁷⁸ Igen gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a szerb kormány támogatja az ilyen elképzeléseket. Garašanin tanácsára Sándor fejedelem (amikor még nem lehetett tudni Aupick tábornok kinevezéséről), jókívánságait küldte Konstantinápolyba a francia követség ügyvivőjének. Ezt a lépést úgy értelmezték, mint Franciaországnak tett jóindulatú szerb gesztust és

mint a szerbek Franciaország iránti elkötelezettségét.⁷⁹ E politika az ún. péter-páli nemzetgyűlést követőleg érte el csúcspontját. Addig időnként úgy tetszett, hogy Sándor fejedelmet egykönnyen meg lehet fosztani hatalmától.

E tekintetben a szerb kormány nem érezte magát biztonságban, hiszen hivatalos állásfoglalása magyar- és török-ellenes volt. Hittek Oroszországban mint védelmezőjükben. Az 1848-as forradalom kezdetétől érezhető Belgrádban a nemzeti közvélemény egy részének nyomása, hogy „itt is minden erőt latba vetve keljenek fel, és a várakból elűzve a törököket, teremtsék meg ama illír—szerb államot, amelyet aztán továbbterjesztenének Bulgáriára, Boszniára, Szlavóniára, Horvátországra stb., és amelynek >>„utópisztikus“<< koronáját felajánlanák Sándor fejedelemnek, akinek részvételét jutalmaznák”.⁸⁰ A legnépszerűbb dal ekkor Belgrádban egy törököket gúnyoló ének volt. A belgrádi pasa törökellenes felkeléstől tartott Szerbiában, és erre az eshetőségre a zimonyi osztrák flotilla támogatását kérte, és a határvidékre is ennek érdekében csoportosítottak néhány ezer törököt.⁸¹ Belgrádban pánszláv klubról beszéltek, a közhangulat általában ellenezte az együttműködést a horvátokkal és a kibékülést a magyarokkal. Garašanin két tűz közé kerülve állandó veszélynek volt kitéve; a lengyel ügynök, a francia konzul és a várbeli török pasa lépéseket tettek, hogy erősítsék a szerb kormány helyzetét. Aleksa Jankovićon keresztül kapcsolatba léptek a politikai közvéleménnyel. Egy 1848. július 17-én Belgrádban megtartott konferencián e személyek (Lenoir, a török pasa, a francia konzul és Aleksa Janković) 12 pontból álló határozatot hoztak, miszerint segítik a fennálló kormányt; csökkentik a reá nehezedő orosz nyomást; a kormány a továbbiakban támaszkodjék a török—francia szövetségre, és ilyenformán kerüljön el egy „havasalföldi mintájú orosz

protektorátust"; a Porta mellé rendelt szerb diplomata Konstantinápolyban lépjen kapcsolatba Czajkowskival; az országban tartóztassák le a felkelés vezetőjét, és változtassanak a külügyminisztérium összetételén.⁸² Ezzel Szerbiában ama „németesek” és „sokácok” ellen gyúlt fel a harag, akik szót emeltek a magyarokkal való megbékélés mellett. S ez az orientáció elvesztette nemzetközi támaszát, és felbátorította a kormányt arra, hogy a régi kurzus mellett tarthasson ki. A francia kormányváltás után továbbra is érvényesült a Török Császárság népeinek együtt-tartását kívánó hivatalos politikai elképzelés bizonyos reformok igénylése mellett.⁸³ Ezt követően nyomban megszerveztek egy francia hivatalos személyiségekből álló háromtagú helyzetfelderítő missziót, amely a Balkán török fennhatóság alatt álló területeire indult. Konstantinápolyba érkezésük után közülük ketten a Duna-menti fejedelemségekbe mentek, Szerbiába viszont Le Français tüzérszázadost irányították. Belgrádba Jedrenen (Edinén), Szófián, Nisen és Kragujevácon keresztül haladtak.⁸⁴

Ekkortájt a Párizsba küldött jelentések nagyrészt a boszniai és a bulgáriai felkelések lehetőségéről szóltak. A boszniai pravoszláv papságot azzal vádolták, hogy felkelést szervez a törökök ellen; Szerbiában azzal kísérleteznek, hogy a törököt Oroszország felé fordítsák, míg „a görögök Bosznia és Szerbia felé irányítják tekintetüket, mintha onnét várnának reményeik beteljesedését kiváltó, számukra kedvező eseményekre”.⁸⁵ Le Français századost szerbiai útja előtt arról értesítették, hogy a szerb kormány azt kívánja, a Török Császárság őrizze meg integritását, de vezessenek be bizonyos reformokat. Le Françaisnak azt kellett ellenőriznie, hogy magának a szerb fejedelemnek és minisztereinek valóban ez-e a politikai elképzelése, de az utasítások között⁸⁶ nyomatékosan szerepelt az is, hogy ne hivatalos politikai emisszáriusként mutakoz-

zék, hanem olyan személyként, aki az ország katonai helyzetét méri föl, a Duna mentén folytatott háború lehetséges terepét, valamint fürkésze ki a népek Oroszországról és Franciaországról alkotott véleményét. A küldetésnek szigorúan katonai jellegűnek kell lennie.

Szerbiába érkezése után a százados nem tartotta magát az utasításokhoz, hanem a Sándor fejedelemnél tett 1848. szeptemberi látogatásakor kifejtette, hogy küldetésének (valamint annak, amelynek célja a dunai fejedelemségek felkeresése) az a feladata, hogy a kérdéses országok helyzetéről jelentést tegyen, melynek alapján „udvarunk⁸⁷ megbizonyosodhat, van-e ezekben a fejedelemségekben annyi erő, hogy érettük és a törökországi szláv népekért bizonyos tervek szerint érdemes-e valamit tenni, továbbá e szláv népeket lehet-e egyesíteni alkotmányos kormányzás alatt, avagy arra az esetre, ha bebizonyosodna e népek gyengesége, illetve ha körükben az egyesülést ellenző irányvonal dominálna, akkor hagyni fogjuk, hogy Európában Törökország szétessen”. A küldetés céljai közé tartozott, hogy megvizsgálja, vajon azok az elgondolások, amelyeket a szerb kormány a Török Császárság átszervezéséről küldött, valójában megfelelnek-e kívánságainak. A fejedelem azt válaszolta, hogy az említett javaslatok valóban tőle származnak, és Garašanin tette közzé azokat az ő utasítása szerint. Ez az egyetlen módja annak, hogy az egész Török Császárság fennmaradjon. „Az a törekvésem, hogy ezeket a [szláv] népeket megmentsem, és hogy tartós, állandó egyezségben maradjak a Portával, mert én a Porta odaadó híve vagyok.”

Belgrádban úgy látták, hogy Le Français százados küldetésével megkezdődött a szerb nép politikai helyzetének megoldása a Török Császárságon belül. Az 1848-ból származó szerb és lengyel forrásokban is több alkalommal szerepel olyan utalás, miszerint a szerb kormány a szerb kérdés meg-

oldására vonatkozó tervet juttatott el. Hogy milyen tervet, a tudomány nem ismeri pontosan, de ezt mindaddig lehetetlen megállapítani, amíg tüzetesen át nem kutatjuk a török levéltárakat, és esetleg meg nem találjuk a szerb terv egy lefordított példányát. Szerbia konstantinápolyi képviselője, Konstantin Nikolajevič már 1848. március végén olyan szerb tervet mutatott a törökországi lengyel főúgynöknek, Czajkowskinak, amely a Török Császárságon belül egy autonóm államban egyesített Szerbia, Bosznia, Bulgária, Horvátország és Illíria szövetségének elképzeléseit tartalmazta.⁸⁸ Ez mindenekelőtt egy hasonló, Zágrábból származó tervre vonatkozhatott, amelyről a konstantinápolyi francia követség április 7-én jelentést tett minisztériumánál.⁸⁹ Balkáni terület esetében máskülönben ki élne az Illíria fogalommal?

A tervezetést a szerb kérdés megoldásáról Törökországon belül sokkal inkább Nikolajevičnak, mint Garašaninnak tulajdoníthatjuk. Április elején Garašaninnak elküldték „egy politikai tervjavaslatomat, amelyet néhány nappal ez előtt csupán azért, hogy elűzzem unalmamat, a magam számára fogalmaztam meg; igaz, idő hiányában nem tudtam kidolgozni, mégis bátorkodom Önnel közölni, hogy gondolkodjék rajta, ha másért nem, akkor mint olyan elméleten, amelyen érdemes töprengeni, mivel korszakunkban sok elmélet érvényesül a gyakorlatban”.⁹⁰ Nikolajevič ismerte a zágrábi híreket arról a tervről, mely a szultán fennhatóságát biztosította volna az illír királyság fölött. Zach feljegyzései között olvashatjuk, hogy mindkét elképzelés együtt jelentkezett, ezenkívül olyan adatra is bukkanhatunk, amely szerint a március 26-án Simićtyel folytatott beszélgetés során alternatívaként figyelembe vették a Szerbia köré csoportosított államszövetséget, „hogya a régi szerb területek újból egyesülnének”.

Nem könnyű megtudni, melyik is ez a terv. A két pontban összegezett, a Török Császárságon belül végrehajtandó reformtervezet Garašanin környezetéből származik: 1. A keresztények kapják meg a jogot, hogy saját, körzeti, illetve kerületi kenézekkel mint közvetlen előljárókkal rendelkezzenek, akiknek „közvetítő szerepet kellene betölteni a nép, a pasa és a császári helytartók között”. 2. A Porta „fordítson figyelmet arra, hogy a különböző területeken élő keresztényeknek saját népük köréből megválasztott püspökei és érsekei legyenek, akik teljes egészében élveznék népük bizalmát”, és az utóbbi tisztségeket görögök ne viselhessék.⁹¹ Bár az eddigi kutatások e tervjavaslat szerzőjeként nem jelölték meg egyértelműen Garašanint, úgy tetszik, e tervezet nincs messze a kancellária hivatalos álláspontjától. A Konstantinápolyban tartózkodó Konstantin Nikolajevič tud erről, és egy Garašaninhoz írt levélben helytelen javaslatként említi, s azt indítványozza, hogy olyan török területekre tartsanak igényt, amelyek majd Szerbiáéi lehetnek. 1848 végén a francia diplomácia hasonló követeléssel áll majd elő a török kormánynál, jóllehet semmilyen oka nem volt, amelynek alapján ama tervezetet politikai ösztönzésként tarthatta volna számon.

Emellett léteztek olyan tervek is, amelyek a török állam keretein belül függőségi viszonyban álló szerb másodkirályság felállítására vonatkoztak. A szerb kérdés mélyreható megoldására törekedtek azáltal, hogy igyekeztek megnyerni a szultánt, miszerint a már fennálló Szerb Fejedelemség köré csatoljanak egyes régi szerb területeket is, s így egy olyan autonóm államot hozzanak létre, amellyel Törökország föderatív közösséget alkotna. 1848 júniusában Nikolajevič megemlített egy „korábbi tervezetet a Törökország európai részén restaurálandó szerb másodkirályságról”, majd „hozzáfűzi, hogy az >>jobb elgondolás<< és

>>jobb ideál<< volt". E tervezettel kapcsolatban azonban részleteket nem közölt. Két lehetőség adódik annak felde-
rítésére, hogy az ottomán föderációval és a vele vazallusi
viszonyban álló szerb másodkirállyal kapcsolatban meg-
tudhassuk, milyen tervezetről is van szó. Az egyik lehe-
tőséget Stranjaković képviselte, aki nálunk elsőként tár-
ta föl e tervezetet egy 1941-es tanulmányában, majd a kö-
zelmúltban Jovan Miličević elevenítette és dolgozta föl.
Nikolajević Garašanin meghatalmazásával 1848 áprilisában
tervezetet készített, amelyet fordításban juttattak el a
szultánhoz. E tervezet első pontja ekképpen hangzott: „A
szerb másodkirályság restaurációja a Dušan cár uralkodá-
sának végén, a XIV. század közepén létező határokon belül,
amikor is az oszmánok megkezdték feldarabolását, tehát az
európai Törökország következő tartományai értendők ide:
Szerbia, Bosznia, Hercegovina, Albánia (Dél- és Ó-Szerbia),
Rumélia (a Marica folyó vonalán annak torkolatától Jedren-
ig, Jedrentől viszont a fekete-tengeri Burgaszig), va-
lamint Bulgária.”⁹² E tervezet alapján valósulna meg a
Szerbia köré csoportosuló délszláv népek államszövetségé-
re vonatkozó nagy terv első része. A török kormány eluta-
sította ezt a tervet.

Bizonyossággal elképzelhető, hogy ilyen tervezetet át-
adtak a török kormánynak, és ha valami ellentmondana en-
nek, akkor az egyrészt a Szerbia részére ily hatalmas te-
rületek (Jedrentől Burgaszig) követelésének irrealitásá-
ban keresendő, másrészt abban, hogy nem említették Monte-
negrót, amelyet pedig a szerb kormány inkább segített
pénzzel, mint a horvát illíristákat, valamint abban, hogy
Dušan császárságának feldarabolásával kapcsolatos régi
igazságtalanságokra hivatkoztak. Egy ilyen terv átadását
igazolja: 1848 folyamán a szerb kormány több ízben is
kérte a szultánt arra, hogy járuljon hozzá Szerbia és

Bulgária egyesüléséhez a Török Császárság keretei között. A dokumentumok pusztán logikai elemzése is lehetővé teszi a bizonyítást (Nikolajevičnak az európai Törökország területeivel kapcsolatos javaslatainak megemlítése, amelyről a jelen tervezet is beszél).

Mégis fennáll annak lehetősége, hogy már ekkor avagy a későbbiekben, a török kormánynak ismételten elküldött követelésekben, a szerb másodkirályságot szűkebb értelemben csak a szerbek lakta földekre vonatkoztatták. Egy ilyen tervezetet a szerb másodkirályságról lelhetünk Garašanin hátrahagyott írásaiban. A fent említett tervezettől abban tér el, hogy a szerb másodkirályság keretei közé Szerbiát, Boszniát, Hercegovinát, Montenegrót és Észak-Albániát követeli, Bulgária számára viszont széles körű autonómiát igényel.⁹³ Eddig nem tisztázódott, hogy e tervezetet mikor adták át a török kormánynak. Garašanin írásai között megmaradt két másolat, a második hátlapján a következő felirat olvasható: „A Portához intézett memorandum 1849”. Megoldatlan kérdés: milyen összefüggés létezik a két tervezet között. Vajon az elsőt, amelyről dr. Stranjaković szól, 1848 tavaszán adták-e át, a második viszont a javított változat lenne, azaz a régi szöveg Garašanin redakciójában?

Bystrzonowskinak, a francia küldöttnek is voltak elgondolásai a Törökországban kialakítandó „vazallus szerb másodkirályság”-ról, de annak megvalósítását csak a Szerb Fejedelemség hasznára, a bulgáriai, boszniai és hercegovinai keresztények emancipációja után javasolta.⁹⁴ Ez mindenestre azt támasztja alá, hogy a másodkirálysággal kapcsolatos tervezet még 1849-ben is él. Erről teljes képet csak akkor kapunk, ha alaposabban betekinthetünk a török levéltárakba.

Annak tisztázására, hogy a szerb kormánynak milyen elképzelései voltak a másodkirálysággal kapcsolatban, bizonyos segítséget nyújthatnak a brit diplomáciai iratok levéltári anyagának áttekintése. A belgrádi konzul, Fonblanque három ízben is említette ezt a tervezetet. Először egy 1848. április 3-án keltezett jelentésében értesítette Lord Canninget, Nagy-Britannia törökországi követét: „Knićanin szenátor azt kérte tőlem, közvetítsem Lordságodnak azt a kérést, amelyet egyébként körülményes minősíteni, hogy a britek gyakoroljanak nyomást a Portára, miszerint ismerje el Szerbia középkori határainak visszaállítására vonatkozó terveit. E szolgálat viszonzásaképpen Nagy-Britannia számára jelentős kereskedelmi előnyöket kell biztosítani, politikai motívumként viszont azt hozta fel, hogy a határok javasolt kiterjesztése a lehető legjobb védőgátat jelentené Oroszország ellen”.⁹⁵ Ez annak bizonyítékára szolgál, miszerint a szerb kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tervbe vett szerb másodkirályságnak csak a régi szerb területeket kellene magába foglalnia, Bulgária nélkül. Utóbb (április 12-én) a konzul ismét visszatért ehhez a jelentéséhez, hozzátéve, hogy Knićanin ekkor azt kérte Angliától, hogy „küldjenek Szerbia számára 25 000 puskát, valamint lássák el egyéb hadfelszereléssel [stand of arms]”. A konzul korábban azért nem jelentette ezt, mert emlékeztetne egy bizonyos zsidóról szóló történetre, aki elutasította, hogy kocsijára fegyvert is rakjanak. Attól félt ugyanis, hogy a rablók az arannyal együtt őt magát is elviszik. A harmadik jelentésből kitetszik, hogy Knićaninnak a középkori szerb határokkal kapcsolatos terveiről maga a szerb fejedelem is tudott. Petronijević és Garašanin ekkor „gyakran arról vitatkoztak, vajon elérkezett-e az alkalom a szerb függetlenség biztosítására”.

Ez az az időpont, amelyben a brit diplomaták arról kaptak értesítést, hogy a szerb kormány egy nagy illír királlyal kapcsolatos kérdésekről gondolkodik. Az 1848. május 20-i jelentésében tévesen szerepel a hír, miszerint a szenátus elnöke, Stojan Simić Karlócára utazott, hogy ott a szkupstina tagjaival és azzal a delegációval találkozzék, amely Bécsbe viszi a rezolúciót: „Nem is nagyon igyekeznek eltitkolni azt a tényt, hogy a szlavóniaiak, a horvátok, a szerémségiek és a szerbek közösen cselekednek... Most olyan illír állam megalakításának tervével foglalkoznak, amelyet >>Slavonijá<<-nak fognak nevezni, és amelynek fővárosa Belgrád lesz.”⁹⁶ Nyomban helyesbítették, hogy nem az elnök Stojanról, hanem fivérééről, Aleksáról, illetve annak Stojan nevű fiáról van szó.

A másodkirályság fennmaradt tervezetének terjedelmes bevezetője az orosz politikáról és az ellene szegülő szerb fellépésről szól. Itt egy helyütt a következő áll: „ezzel kimondtuk végső szavunkat”. A követelt terület terjedelméből ítélve e tervet leginkább Jovan Marinović 1854-ben készült két tervezete közül annak első verziójára hasonlított, mely szerint a délszláv egyesülés első fázisaként Bosznia, Hercegovina, Albánia egy része, Ó- és Dél-Szerbia egyesülne a Szerb Fejedelemséggel.⁹⁷ Mivelhogy a szerb másodkirályságról szóló lehetséges két memoár közül az egyiket sem ismerjük, szükségesnek tartom, hogy legalább a Garašanin írásai között ránk maradt, ezzel kapcsolatos szövegrészt részletesebben ismertessem, ezáltal érthetőbbé, világosabbá tegyem, hogyan képelték el a föderatív ottomán államon belül a „szerb másodkirályságot”: „Nem vagyunk hívei a politikai félmegoldásoknak; jól ismerjük Törökország helyzetét — hangzik a memoárban —, és éppen ezért őszintén előadjuk azokat az elképzeléseinket, amelyek révén a Török Császárság belső vi-

szonyain javítani lehetne, valamint a hatalomra vágó, terjeszkedni akaró orosz politikának, amely napról napra egyre több veszélyt jelent számunkra, egyszer és mindenkorra határt szabhatnánk. Módszerünknek önmagára nézve abban van számottevő jótékony hatása, hogy a szerb nép valamennyi tényezője, amely eddig a birodalom gyenge láncszeme volt, de egyben veszélyt is jelentett a Török Császárság részére, most egységesen lépne fel, és ugyanakkor Törökországot megmentené az állandó veszélytől, de nemcsak megmenti, hanem egy időben biztosítja számára az életető erőt.

1. Szerbiához a következő tartományok csatolandók: Bosznia, Hercegovina, Montenegro, valamint Felső-Albánia.

2. Mindezen tartományok egységes szerb államot alkotnának, amely viszont a Török Császárság szerves része lenne.

3. Az első és a második pontban meghatározott államnak elöljárója és független belső önkormányzata lenne. A Portának nem lehet beleszólási joga az ország belpolitikájába, ellenben uralkodó hatalomként, jellegénél fogva idevágó jogait megtartja.

4. Mint ahogyan a mostani Szerbia is alkotmányos fejedelemség, így a már az első pontban említett egyesült tartományok számára is biztosítják politikai jogait.

5. Az alkotmányra és az államszervezetre vonatkozó törvényeket, az uralkodó vagy bármely más külső hatalom beavatkozása nélkül, magának a szerb népnek lesz joga megalkotni.

6. A szerb népnek az első, a második, valamint az ötödik pont értelmében jogában áll olyan fegyveres erőt szervezni és fenntartani, amely megvédheti bármely hatalom ellenében, de a Török Császárságot fenyegető veszély esetén is védelmezőként lépne fel.

7. Mindkét szövetséges állam, Szerbia is, Törökország is, belső független közigazgatásukkal kapcsolatos kiadásait saját jövedelemforrásaikból kötelesek fedezni; következésképpen a szerb állam adóját és jövedelmeit más egyéb célokra, mint saját szükségleteinek és kiadásainak fedezésére ne lehessen felhasználni: kivételt jelentenek a szultánnak folyósított évenkénti adók, amelyeket a későbbiekben igazságosan lehet szabályozni.

8. Konstantinápolyban a szultán kancelláriája mellett létesüljön a szerb szövetséges állam egy külképviseleti irodája, amelynek közvetítése révén az állam elöljárója kapcsolatokat tarthat fenn a szultánnal.

9. A szultán és állama, valamint egy másik állam között létrejött bárminemű egyezség a Török Császárságban egyesült szerb népre ne lehessen kötelező érvényű, kivéve, ha azt a külképviseleti iroda jóváhagyja, megerősíti. Ez alól kivételt jelentenek azok a szövetségi egyezmények, amelyeket a szultán esetleges veszély esetén köt országai védelmében.

10. A Szerbiában és valamennyi csatolt tartománya területén élő mohamedán lakosság a szerb polgárokéhoz hasonlóan egyenrangú politikai jogokat nyerve, köteles legyen az állam törvényeinek alávetni magát; így a polgári és a büntetőjoggal kapcsolatos minden peres ügyben, akár a szerb állam más lakosai esetében, nyilvánosan kell ítélni és büntetni.

11. A szerb állam területén élő hívők számára, felekezeti hovatartozásuktól függetlenül biztosítsák a szabad vallásgyakorlást, következésképpen a szerb tartományok mohamedán vallású lakosai számára biztosítsák, hogy saját szokásaik szerint dicsérjék az Istent. Ők csak ebben a tekintetben függhetnek Törökországtól és egyházi elöljáróiktól.

12. A bolgárok a Porta mohamedán felekezetű alattvalóival együtt egyenlő elbánásban részesüljenek; Bulgáriában mindennemű idegen hatás, jelentkezzen akár vallási, akár politikai gondolat formájában, mindkét társult államra nézve veszélyesnek ítélandó és minden eszközzel irtandó.

13. A bolgárokat alkalmazzák az államigazgatás minden ágában, sehonnan se rekesszék ki őket.

14. A kereskedelem az Ottomán Császárság mindkét társállamának egész területén szabad legyen, egyikük se állíthasson a két ország határára vámhivatalokat, ellenben minden állam azokon az átkelőhelyeken szedhessen vámokat, amelyek külső határain találhatók, ez alól azok az áruk jelentsék a kivételt, amelyek tranzitként a két társállam közül az egyikbe irányulnak.

15. A szerb államvezetés idegen államokban konzuli jogot nyerjen, a török államban viszont kizárólag kereskedelmi és nem politikai jellegű missziót küldhessen."

Még ha nem állíthatjuk is teljes bizonyossággal, hogy a tervezetnek ez a változata lenne az, amelyet Le Français Szerbiába érkezése előtt adtak át a török kormánynak, mindenesetre olyan alkotmányos, föderatív állam gondolatát tartalmazta, amely a szerb kormány álláspontját képviselte ekkor Törökországban. Több jól alátámasztott adatunk van, hogy Szerbia 1848-ban valóban törekedett föderáció kialakítására a Török Császárságon belül. 1848 decemberében bolgár delegáció járt Belgrádban, amely kifejezte óhaját: szeretnének egyesülni a szerbekkel, hogy ne maradjanak kiszolgáltatva az oroszok kényének-kedvének. Ennek alapján a szerb fejedelem üzenetet intézett Konstantinápolyba, mi szerint csakis a szultán fennhatósága alatt álló szláv népek föderációja mentheti meg a Török Császárságot.⁹⁸ Garašanin a későbbiekben 900 boszniai „keresztény notabilitás” által aláírt petíciót olvasott fel az egyik lengyel

ügynöknek. Ebben az állt, hogy felkelést provokálnak majd ki, és egy Belgrádba érkezett küldöttségen keresztül követelik az egyesülést Szerbiával. Hasonló albán küldöttség is érkezett, amely egészen a délen fekvő Joanjináig terjedő három püspöki birtok képviselője volt. Ismét említettek egy bolgár küldöttséget, amely ugyancsak szorgalmazta az egyesülést a szerbekkel.⁹⁹

Az események alakulása arra kényszerítette Garašanint, hogy a szerb és a délszláv kérdést ne csak elméletben próbálja megoldani, hanem a gyakorlatban is. Ezzel kapcsolatban mindig úgy vélte, hogy jobb ma egy gyakorlati politikai veréb, mint holnap egy elvi tűzok. Olykor kirekesztette a bolgárokat e politikai megoldásokból, és számukra széles körű autonómiát kért, máskor pedig Konstantinápolyba és Párizsba küldte a fejedelem táviratait, hogy részükre is követelje a részvételt a jövődő föderációban. Mindezek a tervek szorosan összefüggnek véleményével, hogy ti. a jövőben megvalósítható a délszlávok föderációja. Erre 1848 májusában egy horvát küldöttségnek ígéretet tett; de más adatok is rendelkezésünkre állnak. Az 1848-as forradalom egy pillanatában, amikor reális lehetőségnek látszott a Habsburg-monarchia szétesése, a vajdasági szerbek olyan követeléssel álltak elő, hogy ugyanolyan feltételek mellett, mint a fejedelemségi szerbek, csatlakozhassanak a szultán fennhatósága alatt álló Szerb Fejedelemséghez. Ezt a Petronijevićtől Belgrádban átvett üzenetet a futár azzal a paranccsal adta át Nikolajevićnak, a konstantinápolyi szerb külképviselet vezetőjének, hogy továbbítsa a török kormánynak. Itt egy, „a karlócai pátriárka, Stratimirović ur, valamint több más szerémi, bánáti és bácskai szerb notabilitás által aláírt jegyzékről volt szó”. Úgy vélték, hogy az ausztriai szerbek — Ausztria szétesése esetében, és ha a magyarok nem egyeznek bele a

szerb nemzetiség előjogainak és kiváltságainak biztosításába — ugyanolyan jogokkal és kiváltságokkal, mint amelyeket a fejedelemségi szerbek is élveznek a Török Császárság fennhatósága alatt, csatlakoznának a Szerb Fejedelemséghez. Ehhez a nyilatkozathoz csatolták a fejedelemségi szerb szenátus jelentését, amelyben arra kérték Sándor fejedelmet, hogy „az ausztriai szerbek kívánsága teljesítése ügyében járjon közbe a Portánál”.¹⁰⁰ Ezzel fény derül az 1848-as vajdasági szerb forradalom szélsőséges programjára is. Ha a Habsburg-monarchia szétesne, ezzel túllőnének azon a célon, amelyet a lengyel emigráció tárgyalások útján el akart érni a magyarokkal. Az ausztriai németeknek a Habsburg-monarchiából való esetleges kiválása után a szerbek, úgy látszik, nem akartak kiegyezni a magyarokkal, hogy a megmaradt részekből megalakult föderatív állam keretein belül velük egyesüljenek. Hírek a vajdasági szerbek ilyen irányú követeléseiről már az 1848-as nyugtalanságok kezdetétől vannak, de ekkor Garašanin ezeknek nem tulajdonított nagyobb jelentőséget. Úgy gondolta, hogy ezzel csak „figyelmeztették a magyarokat”.¹⁰¹

Bár tulajdonképpen itt három eltérő jelenségről van szó (az illír királyságról, a szerb másodkirályság megalakításáról a bolgárokkal együtt és a szerb másodkirályságról a bolgárok nélkül), a szerb kormány politikája mégis egészen világos: törekvés a Török Császárság átszervezésére, mint amely alap a délszlávok egyesülésének, elsősorban természetesen a szerb kérdés megoldására, nemzetközi biztosítékok mellett.

Garašanin álláspontja a Habsburg-monarchia szláv lakosságával kapcsolatban nem annyira elvi meggyőződéséből, mint inkább a gyakorlati megvalósítás lehetőségeiből

fakadt. Az első helyen szerepelt a magyarokkal való kiegyezés kérdése. Lenoir Zágrábba jövetelével ennek lehetősége nagyon gyorsan szertefoszlott. Louis Bystrzonowski ezredesnek, az új emisszáriusnak az egész akciót újból kellett kezdenie. Még nagy erőfeszítésekre lesz szükség ahhoz, hogy pontosan megmagyarázzák misszióját. Ellentmondások vannak a tekintetben, hogy küldetésében kinek is volt kezdeményező szerepe, valamint ama kérdésben, hogy tulajdonképpen kinek is volt az emisszáriusa. Mondták, hogy közös francia—lengyel ügynökként érkezett olyan tervekkel, amelyek az Ausztria és Franciaország között esetleg kirobbanó háborúhoz kapcsolódtak, valamint hogy balkáni küldetésére a francia külügyminiszternek a lengyel és francia képviselőkkel való szeptember 29-i közös tanácskozása után került sor.¹⁰² A dolog nem egészen egyértelmű, ugyanis a francia külügyminisztérium még 1848. augusztus 23-án arra célzott, lehetséges, hogy Pestre küldi egyik „nem-hivatalos ügynökét a célból: létesítsen kapcsolatot a magyar kormánnyal, munkálkodjék a megbékélésen, melynek eredményeként ezekben az országokban visszatérhet a béke. E küldetésből nekünk is legalább annyi hasznunk származna, hogy értesülést szereznénk [l'avantage de nous éclairer] arról a helyzetről, amelyet kellőképpen még nem ismerünk.” A harc a magyarok és a szlávok között csak a moszkvai pán-szlávizmusnak válhat a hasznára.¹⁰³ Lenoir ekkor Horvátországban tartózkodott. Hamarosan kiderült, hogy azon erőfeszítései, amelyekkel a magyarokat rá akarta beszélni valamilyen megegyezésre, teljes mértékben csődöt mondtak. Czartoryski bizonyára bosszankodik a horvát gyógyfürdőből írt hírek miatt. Ama levélből, amelyet Lenoirhoz intézett — hogy a piemonti és a francia kormánnyal való egyetértésben Louis Bystrzonowskit választotta emisszáriusává, aki majd „nagyobb hatékonysággal lép fel, és ezáltal, ha

ez egyáltalán lehetséges, visszaállíthatja a harmóniát Magyarországon" — kitűnik, hogy elégedetlen volt Lenoir tevékenységével. A továbbiakban azt kérte tőle, hogy adja át tapasztalatait Bystrzonowskinak, és segítse ebben a vállalkozásában.

A szerb pátriárkával, valamint a horvátokkal kialakítandó kapcsolatok felvételére vonatkozó utasításokat maga Bastide miniszter adta Bystrzonowskinak szeptember 30-án, az előbbieknél „összetartást és békét”, az utóbbiaknál viszont megbékélést ajánlott, ti. a magyar és a szláv nemzetek között, amelyeket Franciaország „testvéri egységben és összetartást eredményező kapcsolatban” akar látni.¹⁰⁴ Az utasítások közé tartozott a munkálkodás „a szerbek és a horvátok szövetségén”. Az éppen csak elért eredményeket konszolidálva egy olyan nemzetet képviselnének, amely területgyarapodás, sikeres és a szabadságszeretettel által jelentős tényezővé válhat Ausztria számára. A kétségek gyötörte, belső feszültségtől pártokra oszlott, gyűlölködéstől megosztott Ausztriának éreznie kellene annak szükségességét, hogy a teljes szétesés elkerülése érdekében engedményeket tegyen.¹⁰⁵ Bastide úgy vélte, hogy a Habsburgok nem lesznek többé döntő tényezők a forradalom után Németországban, és hogy szükségszerűen beolvad a szláv föderációba. A katolikus szlávság államként „hasznos ellenpólusa lehet Oroszország görög-keleti szlávságának”.¹⁰⁶ A cseh—horvát ellenőrzést Ausztria felett jobb megoldásnak vélték, mint annak németországi vezető szerepét. Európa sorsa attól a lehetőségtől függött, éket tudnak-e verni a magyarok a szerbek és a horvátok közé vagy sem. A cél egy francia ellenőrzés alatt álló meggyengült Duna menti osztrák föderáció megteremtése volt. Bastide mégis felhívta Bystrzonowski figyelmét arra, hogy Ausztria és Franciaország között háborúra kerülhet sor;

egy ilyen esetre úgy instruálta, hogy a szerbek elszakadhatnak Ausztriától, és „egy vagy több független államot alakíthatnak, amelyek majd Magyarországgal, Moldvával, Havasalfölddel és más szomszédos államokkal együtt Németországtól elszakadt konföderációt alkothatnak. Ez az államalakulat a Duna menti Konföderáció nevet viselné”.¹⁰⁷ Ez utóbbi lehetőség nyilvánvalóan Czartoryski hatására vezethető vissza.

Bystrzonowski Torinóból először Horvátországba ment, ahol semmiféle olyan munkát nem kellett folytatnia, amely küldetésének céljához tartozott volna. Egyedül Gaj bizonygatta számára: „... mindössze néhány százezer frank elegendő lenne, hogy megdöntse a bánt, és ezáltal lehetségesé válna, hogy proklamálja a szláv csapatok kivonulását Olaszországból”.¹⁰⁸ Majd csak miután találkozott Rajačić pátriárkával, küldi el közös javaslatukat (1848. november 22-én) Jelačić bánhoz és (november 27-én) a magyar kormányhoz. Igen fontos a tény, hogy Gaj ekkor már nem közvetített Jelačić és az emisszárius között, mint azt korábban, Lenoir idejében tette. A franciák célja a béke megteremtése a Habsburg-monarchia népei között, melyek polgárháborút viseltek egymás ellen, továbbá egy, a francia garanciákon nyugvó föderatív állam létrehozása volt. Ez gyakorlatilag annak a politikai elképzelésnek mása, amelyet a Török Császársággal kapcsolatban alakított ki. Azokat a feltételeket, amelyeket Bystrzonowski a megbékélésről megfogalmazott, már Bastide megadta utasításaiban:

1. A magyarországi nemzetiségek teljes egyenjogúsága;
2. Egy föderációs egyezmény által szövetségük kialakítása;
3. Azok az engedmények, amelyeket a magyarok a bécsi Udvartól kiharcoltak, a nemzetiségekre is vonatkoznak.¹⁰⁹ Jelačićhoz külön levelet intéztek.

Vajon a Jelačićhoz, illetve a magyar kormányhoz intézett üzenetben Bystrzonowski miért nem utalt egyformán világosan arra, hogy milyen föderációra vonatkozó javaslatról van szó? Alapvető célja az volt, hogy a forradalomban kifejlődött délszláv mozgalom ne lehessen kiindulópontja az abszolutizmus visszaállításának a Habsburg-államban.¹¹⁰

Ez az állam csakis egy valóságos föderációban, valóban egyenjogú államokkal körülvéve és külső hatalmak szavatolásával tarthatja fel magát („entre états égaux en force, garantie par des traités extérieurs”).¹¹¹ Egy ilyen föderáció az amerikai, svájci, svéd vagy a német föderációhoz hasonlítana. A magyar kormányhoz küldött javaslatban nem hangsúlyozza külön a Habsburg-monarchia fennmaradásának szükségszerűségét, hiszen ezt magától értetődőnek kellett tekinteni. A Jelačićhoz eljuttatott javaslatban viszont „az osztrák Udvar jogara alatt álló” egyenjogú népek olyan föderációjáról van szó, amelyben minden egyes föderatív alkotóegységnek „Béctől különálló és eltérő felépítésű” pénzügyi, hadügyi és külügyi kormányzata lesz. E föderáció mellé francia nagykövetet rendelnének, aki „külső” garanciaként szolgálna.¹¹² E föderatív államnak „közös minisztériuma is lenne, amelyet Bécs irányíthatna”,¹¹³ míg annak szilárdságát a francia követség szavatolná. E politika alapjául a francia kormány meggyőződése szolgált, hogy Európának e térségére Oroszország és nem Ausztria jelent igazi veszélyt. Bizonyos felismeréstől vezettetve, a prágai szláv kongresszustól kezdve maga Czartoryski is átmenetileg úgy gondolta, hogy feltétlenül meg kell őrizni a Habsburg-monarchia egységét.¹¹⁴ Bystrzonowski és Rajačić pátriárka megbeszélései e véleményében csak megerősítették.¹¹⁵

Mindenesetre Bystrzonowski nem kapott olyan utasítást, hogy meg kell döntenie a monarchiát, mint ahogy nyilvánvaló, nem egyformán ítélték meg a szerb és a horvát mozgalom jelenét vagy jövőjét. A legnagyobb kiegyensúlyozatlanság akkor volt tapasztalható, amikor az olasz „tényező” is belevegült az események menetébe. Peronének, a Piemonti Tanács elnökének Zágrábba és Karlócára küldött üzenetében, amelyet Bystrzonowski vitt magával, az áll, hogy „mi Olaszország szabadságáért harcolunk ugyanúgy, ahogy önök a szláv nemzet szabadságáért küzdenek”.¹¹⁶

Az olasz problémán keresztül a lengyel emigrációnak mindig az osztrákok ellen kell fellépnie. Amikor 1849. február 19-én Czajkowski a szardíniai konzulnak, Ceruttinak belgrádi kinevezésekor jegyzéket küld a török dívának, azt írja: „Szardínia politikai elképzelései szerint Szerbia őrizze meg semlegességét, továbbá segítsék az ausztriai szlávok körében kifejtett tevékenységében. E semlegességre nagyon is szüksége lesz, hogy ne kockáztassa tevékenységének sikerét. Azok a szerbek, akik elkötelezték magukat, hogy Ausztria ellen dolgozzanak, hasonlóképpen dolgoznak majd Oroszország ellen, és ezzel a Porta érdekeit fogják szolgálni”.¹¹⁷

Még mielőtt Bystrzonowski vállalta volna küldetését, Czajkowski egy 1848. szeptember 25-én kelt memoárjában arról írt, hogy a Duna menti, akárcsak a karlócai és a belgrádi mozgalom nem hajlik a pánszlávizmus felé, és nem volt ellensége sem Törökországnak, sem a Nyugatnak. Nem törvényszerű azonban, hogy ez örökké így maradjon; ha ugyanis Oroszország a Duna mentén diplomáciai sikereket érne el, úgy „a szerbek más szláv népekkel együtt fognak masírozni Törökország ellen, és Oroszország élcsapatát fogják alkotni”.¹¹⁸ Egy ilyen lehetőség elkerülésére az egyetlen lehetőség „a szláv mozgalom lengyelesítése oly

módon, hogy a lehető legtöbb lengyel tisztet küldjék szláv területre". Egy másik helyen az áll, hogy Jelačićot meg kell hagyni „olyannak, amilyen”, és: „hogy a szerb mozgalom ne kerüljön az oroszok kezébe, annak lengyelesítésére kell elhatároznunk magunkat. Ennek érdekében támogatni kell Czartoryski herceg pénzügyi alapjait, hogy minél több lengyel tisztet küldhessen a szerbek és a szlovákok közé.”¹¹⁹ Erre annál inkább szükség van, mert a Szerémség, a Bácska és a Bánát természetszerűleg fordul Szerbia felé, „és Sándor fejedelmet vezetőjükként tekintik. Szívesebben csatlakoznának Szerbiához, Boszniához és Bulgáriához ottmán fennhatóság alatt, mintsem hogy Horvátországgal együtt továbbra is Ausztria fennhatósága alatt maradjanak”. A szerb mozgalom lengyelesítésével kapcsolatos elképzeléseket a török külügyminiszter is támogatta. Szerinte sem megengedhető, hogy a szerbek az oroszok kezére jussanak, és ezért jóváhagyta, hogy a Száván túlra támogatásként embereket és fegyvereket küldjenek. E tervről a belgrádi pasát is értesítették.

Bystrzonowskinak nem állt módjában, hogy kezdeti elképzeléseit a magyarok, horvátok, szerbek és az olaszok egymásnak ellentmondó álláspontjával egyeztesse. Alapvető célkitűzésének tekintette, hogy kiegyensúlyozott kapcsolatokat alakítson ki a magyar kormánnyal. Ezért egy, a pátriárka közvetítésével Pestre küldött ügynöknek kellett fölmérni a terepet. Garašanin hajlandónak mutatkozott, hogy támogatást adjon Rajačić számára, viszont a császárság föderatív átalakulásának gondolata a császár vezetése alatt vonzónak bizonyult.¹²⁰ A futár, akit a pátriárka Pestre küldött, válasz nélkül tért vissza, az viszont, aki Jelačićtól érkezett vissza, azt a választ hozta a pátriárkának, hogy „Bystrzonowski kísérletezéseitől tartsa távol magát”.¹²¹ A pátriárka arról panaszkodott, hogy

hiába küldött három ízben is emisszáriusokat Pestre. Mindamellettt azon az állásponton maradt, hogy a régi határok és az új alkotmányos jogok megőrzése érdekében szorosabbra kell fűzni a kapcsolatokat a horvátokkal; mindazt, amit Jelačić ennek érdekében tesz, támogatni kell. A pátriárka szerint ezt az elgondolást „a lengyel szlachta kivételével Ausztria valamennyi szláv népe támogatja”.¹²² A kérdés az, hogy a szerbek elgondolásai alapján kivel lehetne tárgyalni a magyarok közül. Kossuth 1848 szeptemberében még „szerb rablókról és illír lázadókról” beszél. A márciusi baloldal viszont törekvéseik miatt idegenkedik a szerbektől; a nemzetté válás kérdésében csak a románokkal jutottak közös nevezőre.¹²³

Az osztrákbarát koncepció győzelme, jóllehet akadályozta a Duna menti országokban a francia és a lengyel politikai modell érvényesítését, mégis segítette e politikát ama céljában, hogy a szláv mozgalmat távol tartsa az oroszoktól. Ezáltal Bystrzonowski küldetése nem bukott meg. Azon törekvésében, hogy tárgyalásokba bocsátkozzon a magyar vezetéssel, Garašanin támogatásáról biztosította, ilyen értelemben ajánlólevelet („un écrit”) is adott neki. Bystrzonowski úgy értékelte Garašanint, mint energikus személyiséget nagy horderejű nézetekkel.

Amikor hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy Bystrzonowski ugyanannál az akadálnál torpant meg, amely miatt korábban Lenoir sem tudta megalapozni a szláv—magyar egyetértést, az ilyen irányú erőfeszítések történetében hosszabb, 1848 teléig tartó szünet következett. Ebben az időszakban Garašanin is azt tanácsolta Knićaninnak, hogy ne tevékenykedjék Ausztria ellen, „mert a császárság már eléggé úrrá lett korábbi szorultságán ahhoz, hogy meggátolhassa az érdekei ellen kifejtett kísérleteket”. Ebben az esetben a szerb ellenállást indokként használhatná fel

arra, hogy cselekedjék, és „egy csapásra a magyar forradalmat is elfojthatná, valamint az ily módon fáradt szerbeket is megfoszthatná a lehetőségtől, hogy megkaphassák azt, amivel egyébként joggal számolnak, és elveszne az alkalom, hogy ezúton megkaphassák”.¹²⁴ Éppen ezért kísérelte meg Garašanin, hogy Bystrzonowskin keresztül ismét fölvesse a szerb kérdés török császárságon belüli problémáját.

Amikor 1848 decemberében Garašanin Belgrádban fogadta Bystrzonowskit, támogatásáról biztosította erőfeszítéseit, hogy létrehozza a megbékélést a magyarokkal, bár nem hitt abban, hogy a magyaroknál sikert érhet el. Bystrzonowski szerint a beszélgetés közben Garašanin megjegyezte: „Egy pillanatra félre kell tenni az ausztriai szlávokkal kapcsolatos kérdéseket, és a törökországi szlávok helyzetéről kezdett beszélni. Nem tagadja, hogy az oroszok óriási hatást gyakorolnak rájuk. Oroszország egyúttal az egyetlen keresztény állam, amely e népek segítségére sietett, és az egyetlen, amely fellépett elnyomóik ellen. Teljesen érthető, hogy a cárbán védelmezőjüket látják, és nem is sejtik azt, hogy a cár keményebb [plus dure] rabságba taszíthatja őket, mint amilyenben a Porta uralma alatt voltak. Európa, amely Törökországot követségein és a Porta gyengeségein keresztül szemléli, nem értheti meg a tartományi pasák zsarnokságát és túlkapásait.” Ő — mondja — Czartoryskin keresztül felhívta a francia külügyminiszter figyelmét arra, hogy Bulgáriában, Albániában és Boszniában összeesküvés készül. „Általános felkelésre kerülhet sor a törökök ellen, ez vagy olyan nemzeti mozgalmat jelenthet, melynek célja a török erőszak visszaverése, vagy pedig olyan mozgalmat, amelyet az oroszok idéztek föl. Mind az első, mind a második esetben, ha mi, szerbek nem állunk e felkelések élére, megteszik ezt az oroszok, akár ellenünkben is, bizonyítva a keresztények előtt, hogy a

legnagyobb veszélyben elárultuk őket. Ha viszont a Porta tanácsaim ellenére nem tesz engedményeket a keresztényeknek, ha nem vet véget a túlkapásoknak, a zsarnokságnak és a pasák >>népnűzésának<<, fennáll egy általános felkelés veszélye."

A Garašaninnal folytatott beszélgetés lényegét Bystrzowski néhány rövid pontban összegezte: „1. Az egyetlen eszköz, hogy a Porta továbbra is fennmaradjon, és hogy a keresztény lakosság [les populations Chrétiennes] ne az oroszok védőszárnyai alá meneküljön az, hogy maga Törökország emancipálja őket, méghozzá minél előbb, mert tavaszra akár kitörhet a felkelés." Garašanin itt nem fejtette ki egyértelműen, mit ért a keresztény lakosság emancipációján, de bizonyos, hogy nemcsak reformok bevezetésére gondolt, hiszen éppen ekkor több alkalommal kérte, tegyék lehetővé a föderációt a bolgárokkal. Bystrzowski a szerb hűbéres másodkirályságról is beszélt, így elképzelhető, hogy ekkor újították meg az erről szóló javaslatot. 2. Egyike legyen az első török engedményeknek, hogy a karlócai szerb pátriárkát ismerjék el „a szerbek és a boszniaiak pátriárkájává stb.". 3. Amennyiben az ausztriai szerbek akaratuk ellenére sem lesznek képesek visszavonni regimentjeiket Olaszországból, Garašanin úr kezeskedik affelől, hogy oda újakat nem fog küldeni."

E jelentését Bystrzowski 1848. december 15-én küldte Belgrádból, a beszélgetés viszont egy nappal korábban zajlott le. Amikor 1849. január 16-án a francia külügyminiszter (december 19-től Drouyn de Lhuys) a Konstantinápolyban lévő Aupick tábornokon keresztül követelte a török kormánytól a keresztények érdekében történő reformok bevezetését, az erről szóló utasítás bevezető része tulajdonképpen szó szerinti ismétlése Garašanin érveinek, amelyeket Bystrzowski hangoztatott: Szerbia helyzete

rendkívül fontos Keleten (Garašanin viszont azt mondja, hogy Szerbia fontos tényező az olasz forradalom és egy lehetséges törökországi forradalom időszakában). E sajátos helyzetét Szerbia eddig arra használta ki, hogy eltérítse Bulgária és Bosznia lakosságát a Törökországtól való elszakadási törekvésektől. Mégis fennáll a veszély, hogy „felkelnek, és Oroszországnál keresnek védelmet, amelyet nem lelnek meg Törökország szuverenitása alatt”. Ahelyett, hogy Konstantinápoly felé fordulna, Bulgária és Bosznia „Oroszország karjaiba vetheti magát”, ugyanakkor viszont Szerbia is inkább Oroszországhoz vonzódhat. Ennek elkerülése érdekében követelni kell a reformok bevezetését, amelyek egyébként egy csatolt dokumentumban fel voltak sorolva.¹²⁶

Hogyha az instrukció bevezető része, amelyben a Törökországtól követelt reformok leírása található, gyakorlatilag Garašanin gondolatainak másolatát jelentette is, a Franciaország által ténylegesen követelt reformok lényegesen mérsékeltebbek voltak. Teljes aprólékossággal mérhető itt mind Garašanin, mind a franciák koncepciója, milyen módon oldható meg a szerb, illetve a délszláv kérdés a Török Császárságon belül. Garašanin követelte, hogy a császárságot olyan föderatív állammá szervezzék át, amely a szlávoknak külön autonómiát adna. A francia javaslat viszont viszonylag csekély engedményekkel is beérte volna az adminisztráció, az egyház, a falusi lakosság szociális viszonyainak átszervezésével kapcsolatosan. Továbbá követelték, hogy a bolgár egyház is kinevezhessen két-három püspököt, és külön pátriárkával is rendelkezzen, s ha ez nem volna lehetséges, a bolgár papság a karlócai szerb pátriárka fennhatósága alá tartozzék. Az államigazgatás kérdését illetően a francia javaslat megelégedett azzal, hogy Boszniában és Bulgáriában a szultán által kinevezett kormányzó mellett egy, a fejedelemségből jött szerb szár-

mazású helyettes is működjék. Nehéz rekonstruálni, miképpen született ez a francia javaslattervezet. Közel áll ahhoz a tervhez, amelyet Marinovićnak tulajdonítanak, és amely külön kenézhelyetteseket és metropolitákat követel, de a további részletek e kapcsolatot nem igazolják. Garašin javaslatain kívül még néhány lengyel ügynökké és néhány párizsi délszláv emisszáriusé is ismeretesek. (Például Marinovićé és Brlićé. Ők javasolták, hogy „Bulgária és Bosznia legyenek fejedelemségek, még mielőtt az oroszok tennék azzá”.)¹²⁷

Mindenesetre Franciaország nem akarta a törökországi délszláv kérdés radikális megoldását. A félmegoldások híve volt, és egészen világosan látszik: félt, nehogy a szerbek föderációs törekvéseikkel a császárság szétesését okozzák. Végül is teljesen mindegy, hogy az oroszok kívülről vagy pedig a szerbek másodkirályságuk megalakulása révén belülről teszik meg ezt. Ezek a javaslatok egy Törökországgal létrehozott szövetség követelésének keretei közé tartoztak. 1848 novemberében a szultán egyetértett azzal a javaslattal, hogy alakítsanak támadó-védekező szövetséget.¹²⁸ E szövetség révén Törökország számára lehetőség nyílna arra, hogy egy Oroszország elleni háborúban szláv katonaságot is bevesse.¹²⁹ Bár a francia külügyminiszter tartott attól, hogy ez a beleegyezés formális ürügye lehet a francia köztársaság késve történő elismerésének, mégis kiegyezett egy ilyen lehetőséggel, sőt, Belgrádban és Konstantinápolyban egyidejű akció keretében egy „Szerbiával szűkebb értelemben vett titkos szövetség” létrehozásával is egyetértett. A lengyel ügynökök megsegítésére gyorssegélyként 40 000 frankot küldenének, majd kilátásba helyezték a fegyverek szállítását is.¹³⁰ Egy másik egyezményrel kapcsolatban („amelyet a francia köztársaság közvetlenül a mi szerény államvezetésünkkel kötne meg”) már korábban

Konstantinápolyban szorgoskodtak Czajkowski körül, de november elejétől kezdve Párizs hallgatott erről.¹³¹ A mélyben már készülőképben volt az 1854-es török—francia szövetség, és néhány évvel a szent helyek körüli válság kiéleződése előtt egyes dokumentumokban valóban összekapcsolták a palesztínai és a balkáni kérdést.¹³²

1848. december 14-én a Garašanin és Bystrzonowski között lefolyt megbeszélés során Garašanin olyan gondolatokat fejtett ki, amelyeknek jelentős történelmi következményei voltak. Megemlítette, hogy „a bosnyákok hangoztatták: ha esetleg a Porta felhatalmazná őket arra, hogy megszabadulhassanak a szpáhiktól, bármilyen egyéb sikerről lemondva elköteleznék magukat mellette”.¹³³ Az a meggyőződés, hogy a bosnyákok egyetlen célja a szpáhi igájának lerázása volt, lényegesen hatott az 1851-ig terjedő időszakban a szpáhi-tiszttség megszűnésének folyamatára. Nevezetesen abban a válaszban, amelyet a reformok bevezetésének szükségességére vonatkozó francia követelésekre adott, a török kormány azok nagyobb részét elutasította, kivéve a boszniai szpáhikkal kapcsolatosakat. A bolgárok számára, ahelyett, hogy a karlócai pátriárka fennhatósága alá vonták volna őket, pravoszláv templomot építettek Konstantinápolyban. Továbbra is tudatosan fenntartották a görög papság és a bolgárok függőségét az egyetemes görög pátriárkátustól, mivel a görög papság engedelmes alattvalója volt a török államnak, nem ismerte a népet, és nem tudta felkelésre buzdítani Oroszország érdekében. Megígérték, hogy Bulgáriában és Boszniában néhány, a népből származó vladikát nevezik ki. A török kormány úgy vélte, hogy Bulgáriában a nép szociális helyzete, elsősorban a kereskedő rétegé, kielégítő, ellenben Boszniában a muzulmán nemeség hatalma alatt sínylődő keresztény lakosság helyzete valóban szánalmas. („L'état des Chrétiens de Bosnie, en

présence de l'aristocratie Musulmane de ce pays est déplorable.")¹³⁴ Ez volt a török kormány hivatalos értékelése. Ekkor egy Korsak nevezetű lengyel ágenst küldtek Boszniába, hogy a kormány számára vizsgálja meg a keresztény lakosság helyzetét és azokat az intézkedéseket, amelyeket Tahir pasa eszközölt, ugyanis ellentmondásosak és megbízhatatlanok voltak a tevékenységével kapcsolatos értékelések. Korsak Boszniából kedvező tartalmú leveleket küldött a keresztény lakosság helyzetéről, mintha tejjel-mézzel folyó Kánaánt talált volna ott. Azonban, amikor Konstantinápolyba való visszatérése előtt Belgrádban időzött, megírta, hogy korábbi kedvező tartalmú jelentéseit kényszerhelyzetben fogalmazta, mert a pasa szinte tollba mondta számára a leveleket, amíg az ő házában lakott. Az igazság pontosan a levelekben foglaltak ellentéte: Boszniában a jobbagyság (rája) helyzete elviselhetetlen. A börtönök tele vannak, és az emberek ártatlanul szenvednek. Sürgős változásokra van szükség, amíg nem késő, mert már sem a muzulmán nemesség, sem a két keresztény egyház előljárói nem garantálják, hogy nem fog kitörni a felkelés.¹³⁵

Bár Törökországban még 1833-ban megszüntették a szpáhirendszert, Boszniában mégis majd csak Omer pasa Latas kezdeményezésére Garašanin és Bystrzonowski decemberi megbeszélései után került sor. Boszniában a szpáhiság 1851-es felszámolását az 1848-as délszláv forradalom következményének kell tekinteni.

Ez volt valójában az egyetlen hatékony kísérlet a török császárság belső helyzetének reformjára. A többi reform tartalmatlan ígéret volt, amely már a kezdet-kezdetén elhalt. A szerb kormány kísérlete, hogy a császárság föderatív átalakításával valósítsa meg a reformokat, nem nyerte el a francia kormány támogatását, Aupick, a konstantinápolyi francia követ pedig e törekvéseket úgy ítélte meg,

mint „a szerbek hitegető viselkedését, abban a reményben, hogy megszerezzék a szupremáciát a többi tartomány felett”.¹³⁶ A török értékelést, miszerint a bolgároknak nem lehet megengedni, hogy nemzeti papsággal rendelkezzenek, mivel az hajlandóságot mutat az oroszok iránt, a francia követ magától értetődőnek tartotta és jóváhagyta. Egyébként a lengyel diplomaták szívéhez is közelebb áll Törökország stabilitása, mint a zűrzavar állapota, amely a délszláv kérdés radikálisabb megoldása után következett volna be. Mindkét félnek hasonló volt az álláspontja a Habsburgok uralma alatt élő szlávok helyzetéről. Maga Czartoryski 1849. május 26-án figyelmeztette belgrádi ügynökét, Lenoirt, hogy nem kell túlságosan támogatni a délszlávok követeléseit Magyarországon: „Akármilyen panaszai legyenek is a szlávoknak a törökök és a magyarok ellen, mindig is nyilvánvaló és világos, hogy a szlávokra nézve sem az egyik, sem a másik nem jelenthet igazi veszélyt. Az általuk elkövetett és elkövetendő rosszat mulandónak, átmenetinek kell tekintenünk, amely az orosz veszély megszűntével azon nyomban megszűnik.”¹³⁷ Másodsorban arra figyelmeztette alárendelt ügynökeit; ne feledjék, hogy lengyel és nem valamely más érdekeket képviselnek, ebből a megfontolásból nem osztotta követői egy részének meggyőződését, miszerint a francia politika nem járja az igazi forradalmi utat. A francia politikának ez a bírálata és a kiábrándulás a demokratikus perspektívából elsősorban a délszlávok körében volt tapasztalható. A többség azt az utat követte, amelyen elsőként bátran Ljudevit Gaj indult el. Olyan értékelések születtek, miszerint a francia politika nemtelen („ignoble”), a reakciósokat ösztönzi, Törökország viszont kész arra, hogy balanszírozzon a semlegeség és az Oroszországgal való szövetség határán.¹³⁸ Még a Slavenski Jug hasábjain is közzétették a franciák és a lengyelek politikai kritikáját.¹³⁹

Ilyenformán a két politikai doktrína találkozásának általános „eredménye”, amely a törökországi reformok hasznosítása érdekében a magyarországi polgárháború békés úton történő rendezésének tényezőjeként jelentkezett, történelmileg kudarcként értékelhető. Garašanin előtérbe helyezte a törökországi föderáció bevezetését, mert a későbbi megoldások lényegének tartotta, de természetesen azért is, mert azt akarta, hogy e gondolat jelentőségét növelje. Ebből sem valósult meg semmi, és ezen elképzelésével Garašanin hűtlen lett saját filozófiájához, miszerint a törökök soha sem követelték azt, amit nem vettek korábban el. A francia és a török politika sosem ment a szimbolikus ábrándoknál messzibb. A szerbek esetleges törökországi sikere nemcsak a bolgárokhoz való közeledésben és a velük való további együttműködésben jelentett volna természetes folytonosságot, hanem a Habsburg-monarchia-beli szerbekhez és a horvátokhoz fűződő viszonyban is. Egy megerősödött és prosperáló Szerbia, jóllehet politikusai ezt nem kívánták, a délszlávok természetes központjává fejlődött volna ki. Nem véletlenül mondta Gaj ekkor Bystrzonowskinak, hogy elsősorban földrajzi helyzetéből kifolyólag Szerbia — amely a nagy délszláv folyamatok és népek nemzeti tudatának „torkolata” — hivatott arra, hogy vezesse és irányítsa a harcot a jövőendő „Nagy-Illíria” megalakításáért.

A lengyel diplomáciában már 1849 februárjától bizonyos aktivitás, váltás figyelhető meg, de ennek végső impulzusát csak az a differenciálás adta meg, amely az oktrojált alkotmány március eleji kihirdetését követően a Habsburg-monarchia minden egyes nemzeti mozgalmában jelentkezett. A magyarok a függetlenségük kikiáltása felé vezető útra léptek, új háborús leszámolás kezdődött Olaszországban, Horvátországban viszont a háttérből követelték a Jelačić-

ellenes baloldal megszervezését. A későbbiek során Dragojlo Kušlan elmondta Andrásynak, hogy az oktrojált alkotmány kihirdetése után a Slavenski Jug c. folyóirat köré „sok tagot számláló párt” alakult, amely küldöttséget mentesített Párizsba, hogy ott fegyveres és pénzügyi segítséget kérjen.¹⁴⁰ Párizsba Lavoslav Zupant küldték. Hogy a választás őrá esett, ennek valószínű oka nyelvtudása. Czartoryski 1849. március 16-án Brlicet azért küldte Jelačićhoz, mert remélte, hogy Horvátországban a kompromittált erőket még visszairányíthatja az eredeti ösvényre. Ismeretes Herkalović tevékenysége is, amelynek keretében Olaszországban egy közös Ausztria-ellenes szerb—horvát—olasz közös vállalkozás tervét indítványozta.¹⁴¹ Megalakult a „Società per l'alleanza italo-slava”, amely proklamációt intézett a csehekhez, az illírekhez, a ruszinokhoz és a bolgárokhoz.¹⁴² Tommaseo 1849. március 12-én azt írta Czartoryskinak, hogy kezdeményezze újból a szlávok és a magyarok közötti tárgyalások felvételét.¹⁴³ Ezután Magyarországra küldték Monti ezredest a békéltető tárgyalások céljából. Majd elérte, hogy Herkalović mellé az új szerb képviselőt, Manojlo Jokicot is Torinóba irányítsák.¹⁴⁴ E küldetés összefüggött ama pénzügyi támogatás igényével, amelyet Herkalović még 1848-ban követelt. Egy új horvát katonai és politikai erő megszervezéséhez a pénz hiánya jelentette a legnagyobb akadályt. Legalábbis erre lehet következtetni Kušlannak, 1849. májusi belgrádi beszámolójából.¹⁴⁵ Ezért utazott Kušlan Párizsba, ahol Herkalović is csatlakozott hozzá. Bár Kušlan nem beszélt franciául, régóta kapcsolatban állt Lenoirral. 1849 márciusában kapcsolatba hozta őt a cseh származású radikális demokrata J. Vodkával, akit már korábban a prágai barikádokon, mint a „diáklégió vezérét” „személyesen” is ismert. Először Zágrábba, majd onnan a Vajdaságba ment, ahol „elhatározta, hogy hosszabb ideig hazafias tevékenységet folytat”.¹⁴⁶

Csak 1849 májusában lesz nyilvánvaló, hogy a késlekedés és a félreértés a fegyvervásárlás célját szolgáló pénzügyi támogatás körül megbénította az egész vállalkozást. Bystrzonowski 1500 frankkal érkezett, ami személyes céljaira szolgált. Czartoryski olyan javaslatokat tett, hogy a lengyel tiszteken keresztül vegyék fel a kapcsolatot a magyarokkal, de ígéreteit pénzsűke miatt nem tudta valóra váltani. Legalábbis ezt a következtetést lehet levonni személyi titkáranak, Woronicznak 1849. május 21-i utasításaiból.¹⁴⁷ Feltételezni lehetne, hogy Herkalović három részre osztandó három millió frankos torinói követélése, „végső formáját” csak 1849 márciusában kapta meg. Karol Gregorowicz személyében új lengyel ügynök jött Zágrádba. A zágrábi „Slavenska lipa” nevű szervezet tagjai hasonló lengyel mozgalmakhoz kapcsolódtak.¹⁴⁸ A pénzügyi eszközök nagyobb részét a szardíniaiak biztosították. Már korábban is 18 hónapot töltött Zágrádban (a Danica c. lapnál dolgozott), de „amennyire szükséges volt, kapcsolatban állt az egész ország értelmiségével is”.¹⁴⁹ Belgrádba érkezett Marcello Cerutti, az új szardíniai követ, akinek érkezéséről Lenoir 1849. március 23-án jelentést küldött. A követ magával hozta a pénzt is „pour payer les abonnements des quelques journaux”.¹⁵⁰ Hogy ennek a pénznek sokkal komolyabb rendeltetése volt, erre Lenoir azon megjegyzéséből lehet következtetni, miszerint a Határőrvidék lakossága körében kifejtendő tevékenység megkezdése érdekében sokkal hasznosabb lenne ügynököket küldeni oda. Rajta kívül a magyarokkal való kapcsolatfelvétel céljából több emisszáriust küldtek: Alessandro Montit, Teccót és Iszkendert. Hivatalosan nem álltak kapcsolatban Ceruttival. Valamennyien önállóan is fordultak a szerb kormányhoz, közülük Monti külön utasításokkal érkezett a szerb kormányhoz, a pátriárkához és Stratimirovićhoz. Arra törekedett, hogy

a közöttük létező látható és láthatatlan rések közé éke-
lődjék. A Skadaron keresztül titokban érkező ügynököket a
Vajdaságban igyekeztek elfogni. Egyikük sem lépett a szlá-
vok és a magyarok „tökéletes egyenlőségéről” szóló elv
hirdetésén túl.¹⁵¹ A lengyelek azt várták tőlük, hogy meg-
oldják a pénzügyi nehézségekből adódó összes problémát,
nekik pedig elnézzék, hogy sok ígérettel, de kevés pénz-
zel jöttek. Hamarosan bebizonyosodott, hogy ők sincsenek
jobb helyzetben.

Monti külön, a pátriárka tudta nélkül közvetített Stra-
timirović és a magyarok között, Horvátországban viszont
legtöbbet a Slavenski Jug körével működött együtt. Az új
lengyel ügynök „saját pénztárcámmal és tanácsaimmal”¹⁵²
támogatta ezt az újságot, de inkább tanácsokkal, mint pénz-
tárcájával. Észrevette, hogy Horvátországban „sokkal in-
kább a parasztságra, de főképpen a kisnemességre lehet
számítani, amely hajlandóságot mutat a magyarok iránt”.¹⁵³
A Slavenski Jug körüli tevékenységből Garašanin is kivette
részét, s a körülmények egybeesése folytán a legfőbb köz-
vetítőként szerepelt Czartoryski Belgrádban állomásozó
ügynöke és a Száván túli szlávok között. Még a korábban
Jelačić által Párizsba küldött Andrija Brlić is közeledett
Garašaninhoz. 1849. február elején saját maga számára vagy
pedig valamelyik Czartoryski szolgálatában álló utódja ér-
dekében, segítségért folyamodott Garašaninhoz annak tisz-
tázására, hogy „mit remélhetek a továbbiakban azoktól,
akik ideküldtek”.¹⁵⁴ Azt állítja, hogy Párizsba Jelačić,
Kulmer és Ožegović küldte. Ott jó kapcsolatokat épített
ki, és egy „kissé fekete-sárga barátja” révén elég sok
érdekeset tudott meg. Megtudta, hogy a francia kormány
„élénk megbeszéléseket folytat” az osztrák kormánnyal egy
közös olaszországi intervenció lehetőségéről, miképpen
lehetne restaurálni a pápa uralmát Rómában. Ismeretes
Bastide osztrákellenessége, Cavaignac a magyarok barátja,

Drouyn de Lhuys, az új külügyminiszter pedig „elégé barátságosnak mutatkozik az Udvar és az olmtüzi-bécsi kormány iránt. Ez a párizsi kormány úgynvezett reakciós terveiből adódik.”¹⁵⁵ Franciaországban ekkor valóban olyan politikai orientáció kezdődött, amelyet a Balkánon később a második császárság képviselt. A „katolikus párt” meghatározó szerephez jut a nyilvánosságban, viszont a pápa és Róma miatt („vallási szempontból nem létezhet a pápa nélkül”)¹⁵⁶ elállt a forradalom további támogatásától.

Mindezen változásokból fakadóan, de főképpen azután, hogy Herkalović visszatért Párizsból, Bystrzonowski küldetése új lendületet kapott. Valamennyi körülmény hatására Garašanin is megváltoztatta 1849. januári álláspontját, miszerint nem kell ellenszegülni Ausztriának, mert immár túljutott a válságon, és könnyen megsemmisítheti az elért vívmányokat. 1849 áprilisa folyamán Garašanin figyelemmel kísérte Lenoir és Knićanin levelezését, amely a magyarokkal történő kapcsolatfelvétel problémáit tárgyalta. Garašanin maga is írt Knićaninnak, hogy kapcsolódjék be a magyarokkal kialakítandó tárgyalásokba („Pour décider Knitchanine a s'emparer du pouvoir et traiter avec les Maghyars”).¹⁵⁷ Garašanin később is — egy alkalomtól eltekintve, amikor csalódott a Perczel tábornok követivel folytatott tárgyalásokban — követelte Knićanintól, hogy tartsa fenn a kapcsolatokat a magyarokkal. Garašanin a francia és az olasz ösztönzés nélkül is segítette Horvátországban a Slavenski Jug körét. E téren Gregorowicz, a lengyel ügynök közvetített elsődlegesen.¹⁵⁸ Garašanin őt ugyanúgy támogatta,¹⁵⁹ mint ahogy Ceruttinak, a szardíniai követnek közvetítésével folytatott próbálkozásokat is. Az ezzel kapcsolatos megbeszélések azután lettek intenzívebbek, miután Herkalović május 14-én visszatért egy Bystrzonowskinak küldött fontos üzenettel.¹⁶⁰ Úgy látszott, hogy

erre az együttműködésre Kničanint is megnyerték, jóllehet április 4-én még arra figyelmeztetett, hogy a Száván túli szerbek közhangulata osztrákbarát, és az oroszokat kérték a közbeavatkozásra. Ő maga mentegetőzött, hogy személy szerint nem híve Ausztriának, de még annak sem, hogy segítséget kérjenek az oroszoktól, ebben viszont egyedül maradt, mert „más pártállás lett uralkodóvá”.¹⁶¹

Az olaszok ösztönzésére új irányvonal alakult ki a lengyel emigráció körében. Ez a tárgyalások újrafelvételére ösztönzött a magyarokkal. Ezért aztán a lengyel emigráció kevesebb kímélettel volt a Habsburg-ház, a monarchia iránt. Ehhez természetesen figyelembe kell venni a magyar forradalom belső strukturális változásait is. Ez Czartoryski és a magyar és a cseh küldöttek által 1849. május 18-án Párizsban aláírt egyezményvel fejeződött be. A konferencia határozatai a következőket tartalmazták: „A Habsburg-ház megsemmisítése és császárságának eltörlése, az iránta érzett általános gyűlöletről erkölcsileg áthatva, mind Magyarország, mind pedig Ausztria császári jogarának alávetett más népek számára elkerülhetetlenné vált. Ez lenne tehát a bécsi Udvar elleni háború célja, amelyet a magyaroknak és szövetségeseiknek el kellene érniök.”¹⁶² A Habsburg-monarchia romjain „a csehek, a morvák, a sziléziaiak és illírek és esetleg [sauf réserve] a galíciaiak” a magyarokkal együtt új konföderációt létesítenek. A konföderációban az elsődleges népek („les nationalités bien définies et compactes”) nemcsak politikai autonómiához jutnának, hanem saját, nemzeti közigazgatással is rendelkeznének, a magyar koronához viszont „szerződéses megállapodással kapcsolódnának, amely közös flotta fenntartására, útépitésekre és a szabad kereskedelem garantálására szolgálna”. E népek közé a horvátok, a vajdasági szerbek és a románok tartoztak. A kisebb népek viszont csak kulturális autonómiát kapnának. Ezekkel az 1849. május 18-i határozata-

tokkal Czartoryski kitartott a Habsburg-állam szétesésének gondolata mellett. Ez államból majd kiválnak az ausztriai németek és az olaszok. Délszláv részről kifogásolták az erős Magyarország felállítását célzó lengyel koncepciókat.¹⁶³ Czartoryski viszont a már korábban idézett 1849. május 26-i figyelmeztetéssel nyugtatgatta őket, miszerint az az orosz veszély elmúltával gyengülni fog. Garašanin mindaddig támogatta ezt az irányvonalat, ameddig az nappolitika formájában számára elfogadható volt, de nem mondott le terveiről sem, hogy a szerb kérdést a török császárságon belül oldják meg.

Ezek után csakis Bystrzonowski, Monti és Lenoir ügyességén múlt, hogy a megegyezés szellemét átültessék a Magyarországon harcoló felek sorai közé. Hogy mégsem sikerült, egyéb tényezők mellett, ügyetlenségüknek róható föl. E kapcsolatok a magyarokkal olyan formában nyilvánultak meg, amelyet Garašanin mindig is el akart kerülni. Ő ugyanis a magyar forradalom hivatalos vezetőivel akart tárgyalni, hozzá viszont jobbára a bánáti magyar sereg meghatározatlan és tisztázatlan célú képviselői fordultak. Sőt, egyesek a török táboron át a belgrádi várból is érkeztek. Maga gróf Andrássy később úgy értékelte, hogy ez kiábrándító hatással volt Garašaninra, és valójában ártott a megegyezésnek. Perczel tábornok felhatalmazta Bystrzonowskit, hogy maradjon kapcsolatban a szerb kormánnyal, hasonló szolgálatokért viszont Lenoirt is fizette. Rajtuk kívül mind Garašaninhoz, mind a törökökhöz más emisszáriusokat is küldtek. Andrássy állítása szerint a „teljes felhatalmazásba”, amit Bystrzonowski Perczeltől kapott, beletartozott az ígéret a „Szerémségből kialakított Vajdaságról (sic!), a szerb lakosság általános amnesztiában való részesítéséről, a tisztai rendfokozatok, valamint a patriarchátus elismeréséről stb.”.¹⁶⁴ Valójában nem egé-

szen világos, milyen felhatalmazást kapott Bystrzonowski Perczeltől, hiszen a tábornok ajánlataiban személy szerint elismerte a Vajdaságot, Bystrzonowski üzeneteiben viszont még ennél is többet kínált. Amikor Garašanin első ízben találkozott a magyar küldöttekkel, meggyőződött arról, hogy a Vajdaságban kivívott szerb államiság elvi elismerése helyett a magyarok csak helyi jellegű megállapodást szorgalmaznak. Először május 11-én „két pancsovai” jött át Belgrádba, levelet hoztak Kolmann ezredestől, aki ismeretlen volt szerb kormánykörökben, így csak „a magyar sereg rittmajszterének” nevezték őt.¹⁶⁵ Ő „a Bánátban állomásozó magyar seregek parancsnoka nevében jószomszédi viszonyt akart volna kiépíteni Szerbiával”, és szeretne volna megkapni a szerb kormány hozzájárulását egy olyan magyar tisztt fogadásához, aki „az ezzel kapcsolatos megbeszélések érdekében” jött volna Belgrádba. Ezt követően Perczel tábornok a törökökön keresztül levelet küldött Garašaninhoz, amelyben barátságot ajánlott a Szerb Fejedelemségnek, „a legrégebbi és legközelebbi szomszédnak”.¹⁶⁶ Kérte a szerb kormányt, járjon közben a vajdasági szerbeknél, hogy ne harcoljanak Ausztria oldalán. Ők ugyanis „kizárólag Magyarországtól, a szent jogokért és a szabadságért harcoló magyar néptől”, nem pedig az osztrák kormánytól várhatják helyzetük javulását. A szerb kormány mindkét esetben visszautasította ezeket a javaslatokat. Perczel levelét Belgrádban „sértésként kezelték, ezért olyan döntés született, hogy erre sem írásban, de még szóban sem válaszolnak, egyszóval úgy kezelik, mintha nem is létezne”.¹⁶⁷

A belgrádi „rendőrség ügyeletesé”, Garašanin utasítása alapján, a pancsovai futároknak egyszerűen a levél kézbesítéséről szóló igazolást adott át, valamint a kormánnyal való nézetegyeztetés után egy nappal később szóban közölték velük, hogy erre az üzenetre a szerb kormány nem fordíthat

komoly figyelmet, „hiszen egy ilyen alacsonyrangú hivatalnok [Perczel], akinek egyébként is csak a hadseregnél lehet jelentősége, illetéktelen arra, hogy egy másik ország kormányához forduljon, és mint ilyen bárminemű szerződést is kössön azzal”.¹⁶⁸ Ekkor Bystrzonowski vállalta a szerepet, hogy Kolmann és Garašanin között kapcsolatot teremtsen. Jelentést küldött arról, hogy felhatalmazást kapott a megbeszélések megszervezéséhez.¹⁶⁹

Ennek alapján Perczel tábornok követe, „Pancsova parancsnoka”, Kolmann ezredes 1849. május 21-én keltezett levelében, ajánlott egyezséget Garašaninnak. Ebből az alkalomból jutott a legfőbb közvetítőszerphez Bystrzonowski.¹⁷⁰ Már egy nappal később Kolmann hat pontban összegezve elküldte a megbékélés feltételeit, amelyekben nem nehéz felismerni Bystrzonowski hatását. Perczel ekkor Pancsován tartózkodott, de valójában nem egészen világos, milyen megbízást adott a lengyel ügynököknek. Bármilyet adott is, Garašanin időközben már kimondta a végső szót, hogy ilyen ajánlatokat nem lehet tenni a pesti magyar kormány kikerülésével. Kolmann hat pontjában első ízben fordult elő, hogy magyar részről a vajdasági szerbek belső államiságára vonatkozó jogát valaki elismerte volna: nevezetesen egy határok övezte Vajdaságot, amelyet az etnikai elv tiszteletben tartása alapján fognak majd megvonni; helyi közigazgatást és nemzeti jellegű tartományi népgyűlést; a szerb nyelv használatát a tartományon belül, a kommunális jellegű levelezésben a tartományi gyűlésen. A magyar nyelvet csak a központi kormánnyal és a magyar országgyűléssel folytatott levelezésben használják. Az országgyűlésen a Vajdaság, más tartományokhoz hasonlóan, lakosságának arányában képviselteti magát. A tartományi gyűlésnek hasonlóan a zágrábi püspök és a horvát bán jogaihoz, jogában áll majd, hogy pátriárkát és vajdát válasszon. Ezeket a választásokat a központi magyar kormánynak kell majd ratifikálnia.¹⁷¹

Bystrzonowski leveleiből Garašaninnak látnia kellett, hogy kierőszakolt úgyról van szó. Bystrzonowski azt írta, hogy felvette a kapcsolatot „Kulmen ezredessel”, akivel olyan közeli viszonyba került, hogy a lengyeleket használta föl: ellenőrizték, az új magyar közigazgatás bevezetése annak rendje és módja szerint történik-e.¹⁷² Bystrzonowski közölte Garašaninnal, Kolmann „cseh, azaz szláv”, aki a „nemzetiségi kérdést illetőleg úgy gondolkodik, mint mi, ugyanis a mi felekezetünkhöz tartozik”. Nyilvánvaló, hogy Bystrzonowski ezzel ki akarta erőszakolni a tárgyalásokat. Ez az, amit Garašanin a legkevésbé akart. Óvakodott a csekély jelentőségű, vármegyei szintű „kiegyezésektől”, de legfőképpen olyan személyekkel nem akart tárgyalni, akikre a központi magyar kormányzat mint árulókra tekintetett volna. A forradalom felelős vezetői nem mutattak hajlandóságot a továbblépésre, hogy a szerbek számára a felajánlott vármegyéken belül biztosítsák a polgárjogokat, a szerb nyelvhasználatot, és az anyanyelvű iskolákat, továbbá azt a jogot, hogy küldötteik részt vehetnek a magyar országgyűlésen. Garašanin a tárgyalások kiindulópontjaként sem tartotta ezt elfogadhatónak. Ez volt az oka annak, hogy Bystrzonowski tárgyalásai május 23-án Knićaninnal szintén sikertelenek maradtak. Pedig Bystrzonowski a magyar kormány nevében ekkor többet ajánlott fel, mint korábban Garašaninnak: azt, „hogy az ausztriai és a törökországi szerbek királyságot és a magyarokkal egyenrangú szabadságot kapnak”.¹⁷³

Knićanin vagy nem értette meg Bystrzonowskit és tévesen értelmezte ajánlatait, vagy pedig emez túllépte kapott megbízatását. A magyarok soha addig még nem ajánlottak fel ilyen széles körű szabadságot a szerbeknek. Maga Garašanin is korábbi belgrádi rossz tapasztalatai alapján azt az utasítást adta Knićaninnak, hogy ne fogadja el Bystrzonowski ajánlatait. Bystrzonowski evvel az akcióval, melyet

Kolmann-nál és Knićaninnál kezdeményezett, megkockáztat-
ta, hogy a lengyel diplomácia kompromittálja magát a szerb
mozgalom előtt. Most már csak Czartoryski érve maradt meg
számára, mely szerint a szerbekre mégiscsak jobb sors vár
a magyarok, mint az oroszok vagy az osztrákok alatt. Az
iszonyatos vajdasági polgárháborúban, ahol eddig nem lá-
tott gaztettek estek, nőket és gyerekeket követelve áldo-
zatul, a kényelmes párizsi szalonok e filozófiája vajmi
csekély meggyőző erővel hatott. Annál kevésbé, minthogy
ebben az időszakban a lengyelek is látták a magyar—szláv
megegyezés lehetetlenségét, és azt, hogy „a délszlávok és
a magyarok szövetségébe vetett reményük teljesen illuzóri-
kus volt”.¹⁷⁴ Ezért vádolták meg azokat a szlávokat, akik
ellenezték a csatlakozást a magyarokhoz és delegáció kül-
dését Olaszországba azzal az ajánlattal, hogy a lengyel
önkéntesek Fiumében vagy pedig Kotorban partra szálljanak.
Garašanin kapcsolatai a magyarokkal Andrássy Belgrádba jö-
vetelével és a francia konzulátuson folytatott megbeszélél-
sek után újulnak meg. A forradalom kezdete óta ez volt az
első alkalom, hogy a magyar kormány meghatalmazott sze-
mélyt küldött erre a célra. Ebben az időszakban Garašanin
levelezésében több ízben említi, hogy Magyarországon az
orosz intervenció kezdete csak napok kérdése.

Andrássy Belgrádba jövelele még mindig kiváló alkalmat
szolgáltató, hogy megegyezés jöjjön létre a délszlávok
és a magyar kormány meghatalmazott személyisége között.
Erre az alkalomra Herkalović mellett a horvátok képvise-
lőiként Belgrádba érkezett Kušlan és Zupan is. A horvát
képviselők útjának megszervezésében a lengyelek játszottak
közvetítőszerepet, de ennek a közvetítésnek sem volt sike-
re, ahogy korábban a Kolmann ezredes és a szerb kormány
között megszervezett kapcsolatfelvétel kísérletének sem.
Gregorowicz erre az útra 30 forintot adott Zupannak.¹⁷⁵

A horvátok a Herkalović által Olaszországban és Franciaországban kért pénz ügyében jöttek Belgrádba. Nemcsak ez az ígélet nem teljesült, hanem még kellemetlen félreértés is keletkezett, vajon egyáltalán jóváhagytak-e valamenyit is. Czartoryski Párizsban közölte Zupannal, hogy a belgrádi lengyel ügynökség erre a célra pénzügyi alappal rendelkezik. Más források azt említik: Párizsban a horvátokkal közölték, hogy erre a célra 50 000 frankot küldtek Belgrádba („pour commencer l'opération Kuslan”). Amikor Jokić is visszatért Belgrádba, azzal a hírrrel szolgált, hogy Torinóban „a miniszter és Negri úr” arról értesítette, hogy a már említett összeget valóban elküldték Belgrádba, amit egyébként Tecco, olasz ügynök is megerősített.¹⁷⁶ Jokić egyébként 1000 franknál többet nem hozott magával. Herkalović követelése, amely három millió frankot irányzott elő a hadsereg felfegyverzésére a már megvásárolt húszezer puska mellett, valamint osztrákellenes párt szervezésére és egy horvátországi lengyel légió felállítására, valójában nem haladta meg az útiköltségekre elköltött jelképes összegű kiadásokat.

Cerutti, a szardíniai követ hamarosan kijelentette, hogy az 50 000 franknyi összeg, amelyet úgy emlegettek, mintha Belgrádba küldték volna, koholmánynak minősíthető, és a lengyel ügynökök e „dicstelen misztifikáció” fényében nem éppen irigylésre méltó helyzetbe kerültek.¹⁷⁷ Mindenféle vádaskodások és csalódások következtében súlyos szavak is elhangzottak a bizánci jellemről, amelyet valószínűleg a helybeliekre vonatkoztattak, akiket tulajdonképpen a legcsekélyebb felelősség sem terhelte. Más alkalommal Kušlan azt jelentette ki, hogy Belgrádba 10 000 frankot küldtek („envoyée de Paris pour être mise a notre disposition”).¹⁷⁸ Csalódott, mert bár március óta készülődött a „Kušlan-[had]művelet”-re, ahogyan a Czartoryski vezetése alatt szerveződő osztrákellenes forradalmat nevezte,

sem Zupan párizsi utazása, sem a biztos segítséget jelentő megállapodás nem valósult meg. Belgrádban ígéreteken kívül semmit sem kapott. Elpanaszolta, hogy Zágrában nincs „sem pénz, sem fegyver”, mégis, ilyen szomorú tapasztalatok mellett is elment az Andrássyval való találkozásra, annál is inkább, mert e lépés megtételére maga Czartoryski ösztönözte. Andrássyval megértették magukat, és tisztázták nézeteiket („Explicqué et compris”). Batthyáyn keresztül a magyar kormány is ígéretet tett a Slavenski jug¹⁷⁹ megsegítésére, bár ez nem volt elegendő ahhoz, hogy a lap helytálljon abban a mély pénzügyi válságban, amelybe korábban süllyedt. Kušlan mindemellett kereste Belgrádban az eszközöket, hogy az ügynökökön keresztül elindíthassa akcióját. („... se mettraient à agir par les agents pour produire le mouvement contre l’Autriche si on lui donne des moyens.”)¹⁸⁰

A jóváhagyott pénzösszeg és a fegyverek körüli félreértések nem Belgrádban keletkeztek, hanem még akkor, amikor Kušlan Zágrában tartózkodott, ezért azt közölte Lenoirral, amiatt jött Belgrádba, hogy felderítse a megtorpanás okát. A továbbiakban beszélt a „mozgalomról”, amely Horvátországban szervezésében készülődik Ausztria ellen. Kušlan ekkor a nagy számjegyek zűrzavarában kissé naivnak, bár fölöttébb becsületes értelmiséginek látszott, aki képtelen összhangba hozni magasztos elveit a pénztárca lehetőségeivel. Lenoir azzal igyekezett védelmezni barátait, hogy Tecco és a lengyel ügynökök eltérő adatokkal szolgáltak a Belgrádba küldött pénzösszegekről. A lengyelek tekintélye realitásérzékük hiánya és szeleburdiságuk miatt nagyot esett a délszláv demokraták előtt.

A kiábrándultságban osztozott a már olyannyira kipróbált munkatárs is, mint amilyen Herkalović volt, aki egyébként kész volt számottevő áldozatra a forradalom során, ám később az újságok hasábjain elsőként lép fel tá-

madólag a lengyelek ellen.¹⁸¹ Megközelítőleg ugyanazt tette a forradalom végén, mint amit annak kezdetekor Ljudevit Gaj tett; elutasította, hogy saját tevékenységét üres ígéretekhez igazítsa.

Az esemény egyetlen pozitív oldalának az számított, hogy végre tisztázódott a szituáció, amelyben lehetséges a tárgyalás és esetleg a megegyezés a szlávok és a magyarok között. Ahogyan Kossuth elutasította, hogy alapként fogják föl azt, amit Czartoryskival az 1849. május 18-i párizsi találkozón értek el, ugyanúgy kormánya is semmisnek tekintette a katonai vezetők által megkötött helyi jellegű egyezményeket, amelyek révén egyébként lehetőség nyílt volna arra, hogy túlhaladják a párizsi határozatok gyakorlati alkalmazását. Batthyány június 8-án azt felelte Bystrzonowskinak, hogy a központi kormányzat deklarációt bocsát ki a Magyarországon élő nem magyar népekkel kapcsolatos politikájáról.¹⁸² A központi kormányzat valóban akadályozta a helyi jellegű megbeszéléseket, ennek érdekében körlevelet küldött szét; az alacsonyabb szintű szervek tartsák szemük előtt az alapvető célkitűzéseket, nevezetesen törekedjenek „Magyarországon a magyar szupremácia” megőrzésére.¹⁸³ A magyar álláspontok tisztázására és egyeztetésére már nem volt idő, s így Andrassy gróf ígéretes kezdetű küldetése nem nyert megfelelő befejezést. Andrassy megbeszéléseket folytatott Garašaninnal, a lengyel képviselők viszont bemutatták neki Dragojlo Kušlant és Lavoslav Zupant is, akik 1849. május 29-én nemcsak ebből a célból érkeztek Belgrádba („avec les lettres du Prince mais chiffrées”).¹⁸⁴ Garašanin e megbeszélések alapján semmire sem következtetett, de a szerb kormány nevében „ígéretet adhatott arra, hogy Kničanint visszavonják”,¹⁸⁵ bár felvetődik a kérdés, vajon mennyire tudott egyáltalában erre vonatkozólag hatást gyakorolni. Még csak találgatások folytak egy alapvető megegyezésről Magyar-

országban a szláv nemzetiségek elismeréséről. Andrássy látta, hogy Magyarország hibázott akkor, amikor nem ismerte el a délszláv nemzetiségek jogait, és úgy gondolta, ezeket a jogokat Horvátország számára a magyar országgyűlésnek kellene kihirdetni.¹⁸⁶ Az említett jogokat Horvátország többé-kevésbé már korábban elnyerte, Garašanin szerette volna elérni, hogy e jogokat terjesszék ki a vajdasági szerbekre vagy általában valamennyi nemzetiségre. A Garašanin és Andrássy között folytatott tárgyalások viszont csak előzetes jellegű jelentéktelen megegyezéseket eredményeztek. Garašaninnak konkrét javaslatokat kellett volna tennie, hogy elősegítse az igazi megértést a magyar kormánnyal, de elismerte, hogy a helyzet nehézségeket okozott, mivel a magyarországi szerbek mindinkább császári katonákként viselkedtek. Kušlan bizonyos újságok fenntartására segélyként kétezer forintot kért Andrássytól, s egyben elkötelezte magát arra, hogy ezekben a katonai alakulatok számára osztrákellenes tartalmú proklamációkat fog megjelentetni. Kérte a magyarokat, hogy ismerjék el a horvátok nemzeti jogait és szabad fejlődését, de azon a követelésen kívül, hogy a horvátokhoz katonai főparancsnokként és a báni tisztség betöltésére küldjék el Bem tábornokot, a megegyezés részleteket nem tartalmazott.¹⁸⁷ Garašanin viszont kapcsolatba lépett Magyarország külügyminiszterével, Batthyányval.¹⁸⁸

Bár Garašanint kapcsolatai Andrássyval megerősítették meggyőződésében: e megegyezést szolgáló lengyel akció abban az esetben „dominálhatná az eseményeket, hogyha a magyar kormányban és az országgyűlésen olyan hajlandóságok mutatkoznának, amilyeneket ezek a képviselők mutatnak”,¹⁸⁹ a Batthyányval felvett kapcsolatok igen kedvezőtlen fordulatot idéztek elő. Azaz Garašanin elégedetlen volt azzal, amit számára a magyarok nevében a lengyelek nyújtottak, viszont készségesnek mutatkozott arra, hogy ezeket a ja-

vaslatokat elfogadja, ti. akkor, hogyha a magyar vezetés is sajátjának tekinti. A Bystrzonowski és Batthyány között folytatott levelezés egy kisebb kivonatát megmutatták Marinovićnak, akiben Garašaninhoz hasonlóan nagyon rossz benyomást keltett. „A magyarok nem akarják megérteni — mondja ennek kapcsán Lenoir —, hogy itt nem alkudozásról van szó, nem kisebb vagy nagyobb engedményekről a külféle nemzetiségek függetlensége érdekében, hanem az élet vagy halál kérdéséről... mert még nem jelentették ki azt, hogy törvényerőre emelik a nemzetiség egyenjogúságát.”¹⁹⁰ Garašanin későbbi tárgyalásai Giuseppe Carosinival¹⁹¹ a szerb területi követeléseken kívül azon buktak meg, hogy Batthyány és Garašanin kapcsolatai kizárólag a terep kifürkészésére szorítkoztak. Ezekben a kapcsolatokban Carosini közvetített.¹⁹² E tárgyalások magyar részről teljes ellentmondásban álltak azzal az offenzív-defenzív szövetséggel, amelyet a magyarok és a Velencei Köztársaság májusban kötött, majd 1849. június 3-án ratifikált.¹⁹³ A szövetség előirányozta a magyarok adriai-tengerparti offenzíváját és Velence felszabadítását, a hadjárat legfontosabb következménye a horvát-barátság megszűnése lenne. Batthyány június 14-i javaslata Duna menti Föderációról a török szultán fennhatósága alatt¹⁹⁴ irreális aktszal szimbolikusan vetett véget a steril diplomáciai erőfeszítéseknek, amelyeket a délszlávok már 1848 áprilisában kezdeményeztek.

Felvetődik a kérdés: azok közül, akik részt vettek a magyarokkal folytatott megbeszéléseken, vajon hányan ismerték annak a szerződésnek a szövegét, amelyet Párizsban 1849. május 18-án a Czartoryskinál megtartott konferencia után fogalmaztak meg. Ez igen jelentős szerepet játszott ugyanis a délszláv—magyar megegyezés sikertelenségében. Nemcsak a kölcsönös hajthatatlanság, hanem a lengyel diplomácia ügytelensége is nagy mértékben hozzájárulhatott

e balsikerhez. Garašanin és köre részletes tájékoztatást kapott e konferenciáról.¹⁹⁵ Garašanin követelte, hogy a konferencia határozatait pontosan fordítsák le, mert e dokumentumnak nagy jelentőséget tulajdonított („Il a trouvé cet acte d'une importance majeure”).¹⁹⁶

Rendkívül fontos, hova küldték e határozatok verzióit, ugyanis kétség fér hozzá, hogy horvát oldalon (Kušlant és Zupant kivéve, akik a Párizsból Zupan által Kušlanhoz küldött levélből értesülhettek erről,¹⁹⁷ vagy pedig Belgrádban Garašanin adhatta tudtukra) az erre hivatott emberek valóban tisztességes módon értesültek-e a valódi megegyezésről. Czartoryski fiának Brličéhez intézett levelében,¹⁹⁸ amelyet Jelačićhoz is eljuttattak, nincs határozottan kimondva, hogy a konferencián a Habsburg-monarchia megsemmisítésének szükségességéről döntöttek volna. Összegezték az engedményeket, amelyeket a magyarországi föderációban élő nemzetiségeknek tesznek, de nem mondták meg, hogy egészében véve milyen is legyen ez a föderáció. Egészen bizonyos, hogy néhány vajdasági szerb vezető esetében is hasonló volt a helyzet. Ez az oka annak, hogy néhány történészünk óriási hibát követ el akkor, amikor úgy véli, hogy e konferencián nem volt előirányozva a Habsburg-monarchia szétzúzása. Vajon miért nincs e konferenciának délszláv képviselője? Brličet már korábban Horvátországba küldték, és Czartoryskihoz írt, május 8-i leveléből kitészik, hogy párizsi utódjának kiküldése érdekében ment el. Továbbá közli, hogy a március 9-i levél 7-es pontjában foglalt ígéretét nem tudta teljesíteni. Volt ugyan Zágrábban, de nem talált meg „un homme, qui me remplacerait à Paris et en Italie”.

Az embereket nagyon leköti a munka. Meggyőzőbbnek tetszik Gregorowicz, aki április 1-i levelében közli, hogy Brlič visszautazott, de Zágrábban senki sem szereti. Megemlítette, Brlič korábban mennyire panaszkodott Garašanin-

nál, hogy nem tudja, mit várhat azoktól az emberektől, akik 1848-ban Párizsba küldték. Czartoryskihoz intézett levelében szemrehányást tesz „arisztokratáinknak”, akik „elidegenedtek a néptől, nem ismerik nyelvünket, Ausztriához, más szláv népekhez és Magyarországhoz fűződő viszonyunkat”. Számukra a szlávizmus ismeretlen fogalom.¹⁹⁹

A csehek és a magyarok mellett nem voltak jelen a május 18-i párizsi konferencián a délszlávok képviselői, ennek ellenére a lengyel vezetés meggyőződéssel vallotta, hogy annak határozatai „en parfait accord avec les vœux des Slaves que Mr. Herkalovich, Berlich et dernièrement encore Mr. Supan (agent Croate) nous ont fait connaître, et qui du reste nous sont connus par les rapports de nos agents”²⁰⁰ voltak. Ez nem egészen pontos, mert visszatérése után Herkalović nem értett egyet egy domináns Magyarország kialakításával, Czartoryski fia viszont Jelačićnak üzenve azt mondta Brličnak, hogy „nous gardons toutes nos espérances à son sujet”. Lehet, hogy túlzás állítani: Czartoryski nem tartotta kívánatosnak a délszlávok képviselőjének jelenlétét e jelentős konferencián, de az is nyilvánvaló, hogy akaratuk ellenére „nagy” Magyarországot akart rájuk erőszakolni. Ez semmiféle tervükbe nem illett.

Azok a kapcsolatok, amelyek 1849 májusában és júniusában jöttek létre, taktikai, nem pedig stratégiai természetűek voltak. A két fél a kisebbik rosszat választva kapcsolódott egymáshoz a közelebbi céloknak megfelelően, de elválasztották egymástól őket a magyarországi délszláv népek jövőjét illető, távolabbi stratégiai céljaik. Ebből a szempontból szerb részről minden megegyezés ideiglenes jellegű volt. A közös Habsburg-állam történelmi léte megszűntének feltételül nem fogadnának el egy liberális reformokat ígérő Nagy-Magyarországot, hanem egy olyan délszláv föderáció kialakítását szorgalmazzák, amelyet 1848 márciusában Ljudevit Gaj képzelt el. A magyar forradalom

vezetői nem mutatták komoly jelét annak, hogy a már ismert és kívánatosnak tartott alapokon hozzájáruljanak a megegyezéshez. A nem magyar népeknek ugyanazt kínálták, amit a románokkal kötött megállapodásban leszögeztek („Contition de l'entente des Valaques avec les Hongrois"): ez pedig olyan kisebbségi státust jelentett, amilyent az 1867-es kiegyezést követően fogadtak el. A lengyel ügynökök rendelkeztek e megállapodások másolatával,²⁰¹ de naivság arra gondolni, hogy a szerbek számára a határozott elutasítás ürügyén kívül ez valamit is jelenthetett volna. Mindazonáltal Garašanin bizalmát a magyarokkal való olyasféle megegyezésben, amilyet az 1849. május 18-i konferencián Czartoryski elért, nem lehet véletlennek tekinteni. Az ugyanis teljes egészében összhangban áll az 1848—49-es forradalomban kialakult doktrínájával.

A lengyel közvetítéssel megkísérelt délszláv—magyar megbékélés kudarcának messzemenő negatív következményei lettek. Herkalović lengyelelleses írásaiban kezdett erre fény derülni, és a lengyel ügynökök azzal vigasztalták magukat, hogy e téren nem mentek túlságosan messze.²⁰² A „Kušlan-művelet" esetében ez az érdemi együttműködés végét jelentette a horvát demokráciának. Lenoir július 19-én azt írta, hogy kísérletet tett e kellemetlen ügy befejezésére, de „az ostromállapot, a tetszés szerinti sorozatos letartóztatások és az alaptőke hiánya nem tették lehetővé Gregorowicznak a megbeszélések folytatását. A későbbiekben azt válaszolta, hogy a nagyfokú ellenőrzés miatt ne írjak többé. A magyarok közeledése („L'approche des Hongrois") véget vet ennek az ügynek."²⁰³ Nem lehet elfogadni, hogy kizárólag a szigorú rendőri felügyelet lett volna az oka annak, hogy Kušlan megszakítja kapcsolatait. Minden bizonnyal a lengyelektől akart megszabadulni.

E közvetítő tevékenység keretén belül épült ki az 1848—1849-es délszláv forradalom közös politikai programja. Más egyéb közös támasza és más közös ideológiája nem volt. Lehetetlen szétválasztani a Száván túli területeken a szerbek és a horvátok már ismerttetett politikai akcióit attól, amit a szerb kormány tervezett véghezvinni a bolgárokkal és a bosnyákokkal együtt Törökországban. Ezek mégiscsak egy egységes politika részeit alkotják. A magyarokkal való megbékélés függött a magyar forradalom elfojtását elősegítő orosz haderő intervenciójától és az összes számításba jöhető nagyhatalom engedékenységétől azokkal az erőkkel szemben, amelyek konzervatív módon őrizték a törökök és a Habsburgok államát, a délszlávoknál viszont ama erőfeszítések megtorpanását idézték elő, amelyek egy közös délszláv mozgalomnak és forradalom alatti általános programjának alakulását követték. A délszláv társadalmak erőtlensége, hogy egy erőteljes nemzeti forradalmat robbantsanak ki, arra ítélte mindezeket a kísérleteket, hogy azok a diplomáciai események keretein belül maradjanak, valamint hogy tárgyalások és külföldi missziók révén törekedjenek egy forradalmi sereg megalkotásának pénzügyi biztosítására. A világon egyetlen forradalmat sem finanszíroztak kizárólag külföldi költségvetésből. Ebben az értelemben ezeknek a kísérleteknek a történelem számára sokkal nagyobb jelentőségük van, mint ahogy az első látásra kitetszik. Egy igazán közös délszláv akcióra, amelyet egyébként tervbe vettek, csak a magyarokkal kötendő, a konföderációról szóló megállapodást követően és annak a történelmi valóságba való átültetése után kerülhetett volna sor. E megállapodás valahol a mélyben az új Franciaország külpolitikájától és attól a törekvéstől függött, hogy a Habsburg- és a török állam reformját

fokozatosan előmozdítása. A délszláv mozgalmak későbbi függése a nagyhatalmak balkáni politikájától ezeknek az 1848-as utópisztikus kísérleteknek a romjain alapult.

JEGYZETEK

¹„Note envoyée à la Sublime Porte. Probabilité d'une solution de la crise actuelle en Europe." Paris, 1848. febr. 17. Biblioteka Czartoryskich (Czartoryski-könyvtár, a továbbiakban BC), Krakó, Rps. Czart. 5432.

²„...Il faut profiter de la haine de Slave contre les Madjars cette haine est si grande, qu'en Croatie les hommes de quelques valeurs disent que la Porte restaure une Vice Royauté serbe en y ajoutant les provinces Slaves et nous pousseront sous suzeraineté du Sultan, ainsi que toute l'Ilirie." Cím és dátum nélküli feljegyzés, BC Rps. Czart. 5394, „Serbie-Zach 1847—1848." 481.

³Vö. e tanulmány 77. sz. jegyzetét, ahol idézem a jelentés részletét.

⁴Lenoir Czajkowskinak. Belgrád, 1848. júl. 31. BC Rps. Czart. 5387/III. Azt közlik, hogy Petronijević „... m'a donné une réponse très convenable et très satisfaisante à l'exposé de la politique suivie par notre illustre Chef." Azután idézik ezt a definíciót.

⁵Kovács Endre: *Magyar—délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben.* Bp., 1958. 136.

⁶Zach Czajkowskinak. Belgrád, 1848. márc. 9. BC Rps. Czart. 5395.

⁷Mayerhofert arról értesítették, hogy Čavlović 1848. márc. 24-én érkezett Belgrádba, és márc. 15-én indult el Zágrábból Thim József: *A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története.* Bp., 1930. II. 58. E téves dátumot vette át a szerb szakirodalom egy része is.

⁸Zach Czajkowskinak. Belgrád, 1848. márc. 24. BC Rps. Czart. 5395. Václav Žáček: František A. Zach. Praha, 1977. 98-99.

⁹M.P. Blaznavac S.P. Kničaninnak. Bécs, 1848. márc. 9/21. Radoslav Perović: *Gradja za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848—1849*. I. 1. Belgrád, 1952. 11.

¹⁰A 8. jegyzetben említett Zachhoz hasonlón István főherceg 1848. márc. 15-én úgy látta, hogy „die Befürwortungen, die nochmals ausgesprochen wurden, dass die Bewegung in Kroazien und Slavonien, dann in Unterungarn nicht bloss *antimagyarisch*, sondern auch *antiösterreichisch* seien, werden dadurch nur noch kräftiger belegt, die Leute träumen von einem grossen serwischen Reiche, dass unabhängig, Bosnien und Servien noch zu unsern Ländern vereinigen würde”. Thim: i. m. III. 893.

¹¹Zach Garašaninhoz. 1849. márc. 23. Dragoslav Stranjaković: *Misja Franciszka Zacha w Zagrebje w 1848 roku*. Przegľad Historyczny LII, 2. 1961. 305.

¹²Zach Garašaninhoz. 1848. márc. 26. Uo. 308.

¹³Vö. 8. jegyzet.

¹⁴Zach Czajkowskinak. 1848. ápr. 1. Uo. 11.

¹⁵Uo.

¹⁶Zach Garašaninnak 1848. márc. 23. Dragoslav Stranjaković: i.m. 306., 308—309., valamint a márc. 26-i második levele ugyanannak.

¹⁷Uo.

¹⁸Zach Garašaninnak. 1848. ápr. 6. Stranjaković: i.m. 315., valamint Zach 1848. ápr. 7-i levele Czajkowskinak BC Rps. Zart. 5394/IX.

¹⁹Zach Garašaninnak. „Expedié par 4 à Mr 9” Uo. XI.

²⁰Zach ápr. 7-én Czajkowskihoz írt levele, följebb idézve.

²¹Uo. Ez az, amit a Simićtyel való beszélgetéskor korábban határoztak.

²²Vö. 19. jegyzet.

²³Vö. 20. jegyzet.

²⁴Zach Garašaninnak. Zágráb, 1848. ápr. 30. Stranjaković: i. m. 318.

²⁵Zach Knićaninnak. Velika Rosa „u Gornjoj Hungariji”. 1849. febr. 2. SANU levéltár Knićanin-fond.

²⁶Zach Czajkowskinak. Bécs, 1848. máj. 17. BC Rps. Cart. 5394. Érdekes Zach véleménye a Gaj és Miloš Obrenović közötti pénzügyi afférról: „L'Ex-prince Miloshe s'est vraisemblablement entendu avec les Magyars, qui lui auront promis aide et secours; mais il s'est laissé duppé par les Iliriens en acceptent l'invitation de se rendre à Agram. C'était peut-être un moyen pour extorquer de ce richard une partie de son argent.”

²⁷Czajkowski utasítása Lenoirhoz 1848. jún. 16-án BC Rps. Czart. 5387/I.

²⁸Czajkowski Jelačićnak. Keltezés nélkül uo. II.

²⁹Czajkowski Gajnak. 1848. jún. 12. Uo. III. Velimir Deželić: *Pisma pisana D-ru Ljudeviti Gaju i njeki njegovi sastavci (1828—1850)*. Zagreb, 1909. Gradja za povijest književnosti hrvatske 6., 43.

³⁰„Lenoir úr jelentése” Czajkowskinak. Belgrád, 1848. júl. 19. Uo. VI.

³¹A szerb vajda szavai az asztalnál ebéd közben, ahogyan 1848. jún. 18-án E. Vukajlović feljegyezte. Thim: i. m. II. 422.

³²Zach Czajkowskinak. Belgrád, 1848. ápr. 1. BC Rps. Czart. 5394/IX/11/.

³³Zach Garašaninnak. 1848. márc. 23. Stranjaković: i. m. 308.

³⁴Lenoir Czajkowskinak. Belgrád, 1848. aug. 4. BC Rps. Czart. 5387/VI.

³⁵Lenoir Czajkowskinak. Belgrád, 1848. júl. 25. Uo. Azt állítja, hogy a pátriárka több levelet fog átadni az általa ismert tekintélyes pesti személyiségek részére, majd ezt követően ír Kragujevácsba Sándor fejedelemnek, vagy pedig Garašaninhoz, hogy tőlük hasonló javaslatokat kapjon.

³⁶Lenoir Czajkowskinak. Belgrád, 1848. júl. 31. Uo.

³⁷Lenoir Nugentről beszél „en qualité du lieutenant du Ban”. Lenoir Czajkowskinak. 1848. aug. 4. Uo. Arhivist, I. 3, Beograd, 1951. 31.

³⁸Uo. Lenoir írta Čavlović elmondása alapján.

³⁹Simeon Damjanov: *Franskata politika na Balkanite 1829—1853*. Szófia, 1977. 220.l; Ljubomir Durković-Jakšić: *Sarađnja Jugoslovena i Poljaka u Parizu 1848—1849 godine*. Istorijski časopis XIX. Beograd, 1972. 209.

⁴⁰Ivana Brlić-Mažuranić: *A.T. Brlić kao Banov emisar u Parizu*. Zagreb, 1935. 48; Garašanin zágrábi ügynökének, Toma Kovačevićnak adata. Vö. Dušan Bolić: *Ilija Garašanin i hrvatska politika u doba revolucije 1848—1849 godine*. Istorijski časopis XXIV Beograd, 1976. 78.

⁴¹Vö. 37. sz. jegyzet.

⁴²Korsak [néhol Calzac-ként írva] Czajkowskinak. Belg-rád, 1849. márc. 18. BC Rps. Czart. 5388.

⁴³Korsak Czajkowskinak. Monastir (Boszniában), 1849. febr. 20. Uo. Úgy véli, hogy „la population Turque (Mohamétane) ... détecte les Croates, elle paraît aimer les Serbes”.

⁴⁴Lenoir Limpéranynak. Zágráb, 1848. aug. 20. BC Rps. Czart. Belgrád 5387: „Je suis arrivé ici mercredi...” Limpéranyn Czajkowskinak. Belgrád, 1848. aug. 26. BC Rps. Czart. 5387/III.

⁴⁵Lenoir említett 1848. júl. 31-i jelentése.

⁴⁶Egy hatósági sürgöny kivonata. Czajkowskiaknak, 1848. dec. 28. Uo. 5387. Velencének a nyugati nagyhatalmakhoz fűződő viszonyában jelentékeny változás állott be, amíg eljutott a velencei forradalmi kormány Dalmácia ügyeibe való be nem avatkozás álláspontjáig. A velencei francia konzul már 1848. ápr. 8-án, a Maninrel folytatott egyik megbeszélés során azt jelentette, hogy a francia lobogót sehol sem fogadnák úgy, „que dans l'Adriatique. Les populations de la Dalmatie sont dans la plus grande agitation et toute annonce de leur part une insurrection imminente. Mais on n'est pas sans appréhension sur les dispositions de l'Angleterre, qui de ses stations de Corfou et de Malte, peut envoyer avec tout de facilité des forces dans l'Adriatique et de prendre même de positions menaçantes dans quelques-uns des ports de cette mer. On n'a de confiance ici que dans la France.” (Limpérany a külügyminiszteriumnak. Velence, 1848. ápr. 8. In: *Documents diplomatiques du Gouvernement provisoire et de la Commission du pouvoir exécutif*. I. Paris, 1953. 705.) Amikor a brit kormány november elején arról kapott jelentést, hogy Velence Vis szigetét szándékozik elfoglalni (Dawkins főkonzul Palmerstonnak, Velence, 1848. nov. 30. Public Record Office, F.O. 7/357. 149), a brit képviselő azt az utasítást kapta, hogy „instructing him strongly to dissuade the Venetian Gouvernement from attempting to take possession of a Port on the Dalmatian coast”. Uo. F.O. 7/345. 240. sz. Ezen utasítás másolatát Palmerston Dawkinsnak, illetve a bécsi brit követségnek tájékoztatásként küldte el. A második francia köztársaság kormánya arról kapott jelentést, hogy az olasz egységmozgalom programjaiban az Adria-parti egyes nem olasz területek egyesítésének a törekvése is szerepel. Mazzini radikális, közvetlen olasz egyesítést szorgalmazó pártja 1848-ban azt gondolta, hogy „le Tessin, le Tyrol et

l'Illyrie, quoique fort importants par leur position géographique et militaire, peuvent momentanément rester en dehors de la république septentrionale de l'Italie".

„Notes de M.Ch. Gouraut adressées a M. Bixio." Milano, 22. apr. 1848. „Documents diplomatiques..." 969. Gioberti „alkotmányos pártja", amely a négy olasz állam föderációját szorgalmazta, úgy gondolta, hogy „elle s'assimilairait avec les temps, le Tessin, le Haut Tyrol et l'Illyrie". Uo. 972. Innen még messze volt a követelés, hogy Dalmáciát az egyesített Olaszországhoz csatolják, de ebben a történelmi légkörben könnyen kifejlődhetett az az elképzelés, hogy egyes dalmáciai szigeteket elfoglaljanak. Hogy mégsem hódított teret ez a gondolat, köszönhető az olasz törekvéseknek, amelyekben részt vállalt Tommaseo, s szerepet kapott az, hogy az európai nagyhatalmak, ti. sem Franciaország, sem Anglia, nem támogatták ezt a célt.

⁴⁷Guiseppe Pierazzi: *Progetti e tentativi di propaganda sovversiva tra le truppe slave di Radetzky nella primavera del 1848*. Rasegna storica del Risorgimento LVIII. fsc. 3. 1971. 392.

⁴⁸J. Woronicz Zamoyskinak. Párizs, 1849. máj. 21. BC Rps. Czart. 5426.

⁴⁹Joseph Pfitzner: *Bakuninstudien*. Prag, 1932. 138. Itt nagyon burkoltan megfogalmazódnak a lengyel célok.

⁵⁰Kovács Endre: i.m. 137.

⁵¹„Votre tres humble secrétaire" Lenoir Czajkowskinak, Zágráb, 1848. szept. 4. BC Rps. Czart. 5424. (Keleti táviratok 1848 - T - 3.) Ez alatt az iktatószám alatt néztem át a levéltárban a Czartoryski-dokumentumok xeroxmásolatait, ezek javarészt jelentéstervezetek, nem pedig közvetlen másolatok. Ennek tudható be, hogy a dokumentumok nagyrészt olvashatatlanok, s ezért a másolatban hibák is előfordulhatnak.

⁵²Zágrábból küldött jelentés, 1848. okt. 4-én. Uo. „Bystrzo.” 20. sz. Az 1848-as prágai szláv kongresszus jegyzőkönyvében, amelyet a wrocławai Ossolinski-könyvtár egy másolatában használtam, nem nyomtatott példányban. Itt az áll: a kongresszuson olyan határozat született, hogy a küldöttek „piros—kék—fehér” karszalagot viseljenek. Innen eredeztethető, hogy ezek a színek alkotják a szláv zászlót. A délszláv területeken a „nemzeti színek” nem ugyanolyan sorrendben szerepelnek. Az 1848. márc. 18—30-ról származó „rumai járás követelése” 6. pontjában felsorolják a nemzeti színeket, „kizárólag a piros—fehér—kék színeket tartjuk a nemzet színeinek, és követeljük is azokat”. D.J. Šafárik Grazba utazása során azt írta, hogy útközben mindenfelé háromszínű „lobogóink” látszanak, de még Grazban is „kék, fehér, piros kokárdát visel” a szlovének egy része. D.J. Šafárik Simićnek. Graz, 1848. máj. 15. Dragoslav Stranjaković: i.m. 321.

⁵³Okt. 4-én kelt zágrábi jelentés.

⁵⁴Note de Mr. Czayka a la Porte 1848. okt. 27. Nil Popovnál helytelenül: (*Srbija i Rusija*. IV. Beograd, 1870. 265.) ez 1849-ben történt.

⁵⁵Lenoir Czajkowskinak. Belgrád, 1848. júl. 25. BC Rps. Czart. 5387/III.

⁵⁶Garašanin Simićnek. Kragujevac, 1848. máj. 21./júni. 3. Szerb SzK Levéltára, Ilija Garašanin fondja (ASFIG) Grgur Jakčić: *Prepiska Ilije Garašanina*. I. 1839—1849. Beograd, 1950. 165. Megjegyzem, hogy a Szerb SzK levéltári állományának ezt az anyagát több alkalommal is lemásoltam (1963, 1966, 1981), és a dokumentumok utólagos számozását csak azokra a dokumentumokra alkalmaztam, amelyeket 1981-ben újra átnéztem.

⁵⁷„Louis” [Bystrzonowski] Czajkowskinak. Zágráb, 1848. nov. 6. BC Rps. Czart. 5387. Gaj hatásáról Jelačićra a jobbagyfelszabadítással kapcsolatban: Velimir Deželić: *Dr. Ljudevit Gaj*. Zagreb, 1910. 172.

⁵⁸Garašanin Aca Nenadovićnak. Kragujevac, 1848. júl.
20/aug. 4. Uo. 238.

⁵⁹Uo. 246.

⁶⁰„Louis” Czajkowskiak. 1848. nov. 2. BC Rps. Czart.
5424. 32. A második alkalommal azt jelentették, hogy Gaj politikailag változik, és hogy a lengyelek barátjából Cyprien Robert elvbarátjává válik. Uo. 36. Cyprien Robert ekkor La Pologne c. lapjában megjelent cikke miatt összetűzésbe került a lengyel emigrációval. Azt írta, hogy az oroszok nem nyomták el a lengyeleket. A szláv kérdésről és a délszlávok kitartásának a szükségességéről kialakított véleményét Andrija Brlić egy beszélgetés után „oroszbarátnak” minősítette. Ivana Brlić-Mažuranić: i.m. 48., 61.

⁶¹A korábban idézett levél: M.P. Blaznavac Knićanin-
nak. 1848. márc. 9/21.

⁶²Andrássy Batthyányak. 1849. jún. 11., Thim: i.m.
III. 788.

⁶³A Garašanin anyagában történt bejegyzés (ASFIG) a következő szavakkal kezdődik: „A pátriárka úr feje felett dupla hurok van kifeszítve, az egyik a császártól, a másik a néptől származik.”

⁶⁴Garašanin Nikolajevićnek. Kragujevac, 1848. okt.
18/31. (ASFIG).

⁶⁵Garašanin Simićnek. 1849. jan. 21/febr. 3. (ASFIG)

⁶⁶James G. Chastain: *France's Proposed Danubian Federation in 1848*. In: Robert Holtman (editor): *The Consortium on Revolutionary Europe 1750-1850*. Athens, 1980. 103. Ennek az álláspontnak magyarázatát a bécsi követség titkára Jean Alexis vicomte de Gabriac adta 1848 szeptemberében memoárjában: *Situation de l'Autriche au mois de septembre 1848*. James Chastain: *Iratok Franciaország magyarországi politikájának történetéhez 1848-ban*. Levéltári Közlemények XLVII. 2. 1976. Itt a mellékletben az anyag franciául található.

⁶⁷Uő.: *France's Proposed Danubian Federation*. 104.

⁶⁸A törökországi francia követség Lamartine-nak. Pera, 1848. márc. 19. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), Paris, Direction politique, Turquie, 1848. 299. köt. No. 1.

⁶⁹A követség Lamartine-nak. Pera, 1848. márc. 27. Uo. Nr. 2.

⁷⁰A „Vedette” hajóskapitánya Lamartine-nak. 1848. márc. 27. Uo.

⁷¹A követség Lamartine-nak. Pera, 1848. ápr. 2. Uo. No 3. Dragoslav Stranjaković: *Vlada Ustavobranitelja 1842—1853*. Beograd, 1932. 117.

⁷²Uo.

⁷³Czajkowski Lamartine-nak. 1848. márc. 31. A követség 1848. ápr. 4-i levele mellékleteként. Uo. No 4. Rögtön utána, Uo. No 5. Az ilyen akciókban való részvételhez a lengyel kolónia 37 tagjának nevét tartalmazó listát adtak át. Közülük húszan írástudatlanok voltak.

⁷⁴Damjanov: i.m. 224. Bastide ezt Belgrádban, 1848. aug. 21-én a konzulnak szóló utasításokban említi: „Les Serviens ne sont pas mûrs pour une indépendance absolue. La souveraineté de la Turquie est une garantie pour leur nationalité”, Marceli Handelsman: *Adam Czartoryski*. Warszawa, 1949. II. 299.

⁷⁵Aupick Bastide-nak. Terapija, 1848. júl. 15. Uo. No 6. (36).

⁷⁶Aupick Bastide-nak. Pera, 1848. ápr. 17. Uo. No 8. júl. 15-i jelentés No 8. Czajkowskiak továbbra is a francia követség védeleme alatt kell állnia annak ellenére, hogy az oroszok tiltakoztak emiatt a Portánál.

⁷⁷A követség Lamartine-nak. Pera, 1848. ápr. 17. Uo. No 7. „Ceux-ci [Les Slaves de Hongrie] ont déjà à Agram mis en délibération la question de proposer à la Porte de

ce déclarer la protectrice d'une royauté d'Ilyrie." Nem világos, van-e ennek valami köze Nugent-hoz. Dušan Berić: *Otomansko carstvo i evropska revolucija 1848—1849*. Balcanica XI. Beograd, 1980. 139.

⁷⁸A követség Lamartine-nak. Pera, 1848. ápr. 23. Uo. No 9. A szövegben a belgrádi konzulhoz intézett levél dátum nélküli másolata található.

⁷⁹A követség Lamartine-nak. Terapija, 1848. máj. 17. Uo. No 13. Aleksandar Karadjordjević fejedelem Cor ügyvivőhöz küldött levelének dátum nélküli mellékletében.

⁸⁰Mayerhoffer 1848. márc. 25-i jelentése Belgrádból. Thim: i.m. II. 46.

⁸¹Hrabovszky 1848. ápr. 8-i jelentése Péterváradból. Thim: i.m. II. 88.

⁸²Lenoir Czajkowski-nak. Belgrád, 1848. júl. 18. BC Rps. Czart. 5387/V. Olyan döntés született, hogy Aleksa Janković és más veszélyben lévő funkcionáriusok ne mondjanak le.

⁸³„Extrait d'une dépêche adressée par le Ministre des affaires étrangères de la République à Mr le général Aupick." Paris, 28. Juna 1848. AMAE.

⁸⁴Aupick a minisztériumnak. Terapija, 1848. aug. 5. Uo. No 10. (39). A mellékletben Le Français-hoz intézett dátum nélküli utasítás szerepel.

⁸⁵Uo. Aupick jelentése.

⁸⁶Uo. Le Français-hoz intézett utasítások.

⁸⁷Aca Nenadić Garašaninnak. Belgrád, 1848. aug. 27/ szept. 10. ASFIG. A belgrádi lengyel ügynökök e jelentést 1848. szept. 25-én francia nyelvre fordították BC Rps. Czart. 5424, majd úgy küldte el Czartoryskihez. Itt az „udvarunk" kifejezés „notre cabinet"-ként van lefordítva.

⁸⁸Ljubomir Durković-Jakšić: *Srbijansko-crnogorska saradnja (1830—1851)*. Beograd, 1957. 88; Jerzy Skowronek: *Polytika Balkanska Hotelu Lambert (1833—1856)*. Warszawa, 1976. 143.

⁸⁹Vö. 77. sz. jegyzet.

⁹⁰Kosta Nikolajević Garašaninnak. 1848. márc. 24./ápr. 5. ASFIG 530. sz.

⁹¹Ezt az elgondolást Kosta Nikolajević 1848. jún. 9-én Konstantinápolyból írt levelében Garašantól származónak vélte. ASFIG. Jovan Miličević: *O Bosni 1848 godine*. Istorijski glasnik I, Beograd, 1973. 109. Ezt Radoš Ljušić helyesbítette, és megállapította, hogy ebben az esetben Marinović egyik memoárjáról volt szó. Vö. Radoš Ljušić: *Marinovićeve memoar o hrišćanima u Turskom carstvu iz 1848 godina*. Istorijski glasnik 1-2. 1976. 168-169.

⁹²Jovan Miličević: i.m. 90. Az Obrenović-párti ellenzék ekkor ugyancsak Szerbia, Bosznia, Bulgária és Crna Gora Egyesítésének gondolatával foglalkozott. Thim: i.m. II. 89-90.

⁹³A cím és aláírás nélküli dokumentum ASFIG. A következő szavakkal kezdődik: „Az alábbiakban kifejtendő módszerek egyike szerint, amelynek révén ellenállhatnánk Oroszország és Ausztria elvetemült szándékának...”

⁹⁴Simona Beleg-Misirlić: *Francuski diplomati kod Srba u 1848*. Srpski književni glasnik 26. Beograd, 1929. 207-208.

⁹⁵Fonblanque Canningnak. Belgrád, 1848. ápr. 3. Public Record Office, London (PRO), F.O. 78/739, br. 10: „My Lord, The Senator Knitchanine has requested me to submit to your Lordship the unqualifiable request, that the British influence at the Porte should obtain for Servia a restoration of its mediaeval boundaries. In return for this service, he undertakes that large commercial advantages shall be secured to Great Britain; and, as a Political motive, he postulates that the proposed extension would be the best barrier against Russia.” A márc. 12-i jelentést „to Count Alexa Pisani” a konstantinápolyi követségre küldték, ami azt jelenti, hogy a korábbi jelentések rajta keresztül ju-

tottak el a címzettekhez. Uo. „private”. Az ápr. 28-i jelentés tartalmazza, hogy erről a javaslatról, mielőtt Canningnek elküldték volna, Sándor fejedelem is tudott. Uo. 30. sz.

⁹⁶Fonblanque Canningnak. Belgrád, 1848. máj. 20. Uo. 14. sz. A korrekció, hogy nem a szenátus elnökéről van szó, az 1848. május 29-i jelentésben történt meg. Uo. 39. sz. Ebben az időben újították fel az illírek céljairól szóló korábbi jelentéseket, így írták át az 1845-ből származó jelentést is a következőképpen: „...In reference to 'Pan-Illyrisme', I should mention that its objectives are distinctly Political — nothing less than the formation of an Illyrian Kingdom, or of a number of Federative Republics.” Uő. W. Sox-Strangeway-nak, 1845. nov. 7. „private”. Az 1848-as forradalom alatt ismét bírálták az illírek céljait. Egy korábbi munkámban (*Rad Ipolita Terleckog na ujedinenju hrišćanskih crkava 1848 godine*) Prilozi Istorijskog instituta 8, Sarajevo, 1972. 278. tévesen idéztem Fonblanque-nak Čavlović 1848. márc. 17-én Belgrádba érkezésével kapcsolatos jelentését. Uo. 22. sz. Čavlović ugyanis 23-án érkezett Belgrádba, s így ez a dátum nyilvánvalóan téves.

⁹⁷Jovan Miličević: i.m. 9. Drag. Stranjaković munkájára hivatkozik: *Prvi politički sporazum između Srba i Hrvata 1860 god.* Beograd, 1941. 10—13. Ezúton is köszönöm Vasilije Krestićnek, hogy Stranjaković e munkájának másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

⁹⁸Aupick a követségnek. Pera, 1849. jan. 15. AMAE, No 32. A mellékletben Petronijević üzenetének másolata; Aleksandar Karadjordjević fejedelem részére — a Francia Köztársaság elnökének, Bonaparte Lajosnak 1849. febr. 24., Thim: i.m. III. 479. Milorad Ekmečić: *Marginalije o srpskobugarskim vezama 1844—1851.*, Godišnjak Društva

istoričara BiH 1965., 114. Ausztria bizalmi emberei azt találgatták, miszerint Belgrádban egy öt tagból álló bizottság létezik, amely a tengerparttól „a bolgár és a Duna bal partján élő oláh lakosságig” terjedően a szerbek egyesítésének tervét fontolgatja. Thim: i.m. II. 256.

⁹⁹Bystrzonowski Bastide-nak. Belgrád, 1848. dec. 14., fogalmazvány és tisztázat dec. 15. BC Rps. Czart. 5424.

¹⁰⁰Czajkowski Czartoryskinak. Konstantinápoly, 1848. nov. 4. Az 1848. okt. 27-i jelentésben („Note de Mr Czayca à la Porte”) az szerepel, hogy Petronijević e távirata 1848. okt. 27-én érkezett Konstantinápolyba. BC Rps. Czart. 5424.

¹⁰¹Garašanin Jovan Marinovićnak. Kragujevac, 1848. márc. 29./ápr. 12. St. Lovčević: *Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*. Beograd, 1931. I. 3.

¹⁰²Jože Pirjavec: *Niccolo Tommaseo tra Italia e Slavia*. Venezia, 1977. 133.

¹⁰³A minisztérium Aupicknak. Párizs, 1848. aug. 23. AMEA, No 8.

¹⁰⁴Bastide Bystrzonowskinak. 1848. szept. 30. A személyes üzenet másolata, szóbeli utasítások is léteznek. BC Rps. Czart. 5424. No. 8.

¹⁰⁵E szavakat Bastide-től hallotta, míg Bystrzonowskit Brignole de Sales szardíniai követ szóban utasította. James Chastain: *France's Proposed Danubian Federation*. 106.

¹⁰⁶Uő. *Jules Bastide et l'unité allemande en 1848*. Revue Historique VII-IX, 1974. Paris, 70.

¹⁰⁷Uő: *France's Proposed Danubian Federation*. 106.

¹⁰⁸L'agent du Prince Czartoryski écrivait de Belgrade 29. Novembre 1848 a Constantinople." BC Rps. Czart. 5404.

¹⁰⁹„Projet d'un écrit à envoyer à Pesth” 1848. nov. 27-én, úgyszintén a „Projet d'un écrit devant être communiqué à S.A. le Ban de Croatie.” 1848. nov. 22-éről BC

Rps. Czart. 5424. No. 4. Ezek a tervezetek, legalábbis annak ismertetett pontjai, Bastide-nak a Bystrzonowskihoz intézett utasításai egy részét alkotják.

¹¹⁰Bystrzonowski Rajačićnak. Karlóca, 1848. nov. 17. Uo. „Copie No. 1”.

¹¹¹Bystrzonowski Rajačićnak. 1848. nov. 27. Uo. „Copie No 2”.

¹¹²A Jelačić bánhoz 1848. nov. 22-én intézett levél tervezete.

¹¹³Bystrzonowski 1848. nov. 28-i feljegyzése. Uo.

¹¹⁴M. Kukiel: *Czartoryski and the European Unity 1770—1861*. Princeton, 1955. 269.

¹¹⁵Jovan Radonić: *Autobiografija patrijarha Jovana Rajačića*. (Kriticka ocena.) Beograd, 1951. 60.

¹¹⁶Perone Bystrzonowskinak. Torino, 1848. dec. 17. BC Rps. Czart. 5424.

¹¹⁷„Nota do Dyvana podana przez Czaykowskiego we wzgladzie exaqtur dla pana Ceruti.” 19. febr. 1849. BC Rps. Czart. 5388.

¹¹⁸„Note remise à Mr le G-ral Aupick.” 25. sept. 1848. aneks 27. Egy másik másolatban: „Note remise au Ministère Ottoman par Mr Czayca agent Polonais.” BC Rps. Czart. 5424.

¹¹⁹Czajkowski Aupicknak. Keltezés nélkül, Uo. No 6.

¹²⁰Lenoir Czajkowskinak. 1848. dec. 15. BC Rps. Czart. 5424.

¹²¹Bystrzonowski Bastide-nak. Belgrád, 1848. dec. 15. Uo.

¹²²1848. nov. 24-i belgrádi jelentés. Uo. Aláírás nélküli változat, de minden bizonnyal Bystrzonowskitól származik. A pátriárka szerint: „J'ai envoyé trois fois mes émissaires à Pesth.”

¹²³György Spira: *Kossuth and Posterity*. *Studia Historica*, 153. Bp., 1980. 15. Uő: *Nacionalna politika levica u Peštanskoj revoluciji 1848*. Zbornik za istoriju Matice Srpske 1. Novi Sad, 1970. 30, 34.

¹²⁴Garašanin Knićaninnak. Belgrád, 1848. dec. 15. Mint-ha az idézőjellel ellátott mondatot közvetlenül Garašanin-tól vették volna át. Állítása szerint 1848. dec. 4. óta küldte a jelentéseket.

¹²⁶A párizsi minisztérium 1849. jan. 6-i utasítása Aupicknak. AMAE No 15. A kiegészítő dokumentum nem szerepel ezen utasítás mellékletében, de 1940-ben Penčo Dorev bolgár történész megjelentette: *Dokumenti za bálgarskata istorija*. III. Sofija, 1940. 305.

¹²⁷Ivana Brlić-Mažuranić: i.m. 60. Erre Czartoryski Aupicknak adott 1848. ápr. 27-i utasítása is hatással lehetett: „Prevod note sverhu Vostoka” od 27. aprila 1848. Ljubomir Durković-Jakšić: *Saradnja Jugoslovena i Poljaka...* 206., 207.

¹²⁸Czajkowski Czartoryskinak. 1848. nov. 4. BC Rps. Czart. 5424. No 31.

¹²⁹Czajkowski Czartoryskinak. 1848. nov. 22. Uo.

¹³⁰Azokkal a dokumentumokkal kapcsolatos feljegyzések, amelyeket Párizsból a konstantinápolyi ügynöknek küldtek. Uo. No 32.

¹³¹Nikolajević Garašaninnak. Konstantinápoly, 1848. okt. 24./nov. 5. AS FIG.

¹³²„Note donné a Mr Tocquille”. Paris, 7. 1848. BC Rps. Czart. 5424. Első ízben itt kerül említésre, hogy ettől a válságtól függ a libanoni is.

¹³³Bystrzonowski 1848. dec. 14-i jelentése tervezetének az idézete.

¹³⁴Aupick Drouyn de Lhuys-nak. Pera, 1849. febr. 5. AMAE No 38 (9).

¹³⁵Korsak több levelet is írt boszniai küldetéséről. 1849. febr. 20-i levelében azt írja, hogy a keresztények elnyomásáról beszélnek „une exagération perfide du parti Gréco ou Serbo-Russe”. Nagyjából ugyanezt írta az 1849. febr. 29-i és márc. 1-i Travnikból küldött leveleiben is.

Majd csak belgrádi levelében jelentette ki, hogy korábbi értesítései tudatos félrevezetések voltak, „tovább már nem tarthatom önöket illúzióban”. A váli házában lakott, s onnan küldte leveleit, „et presque sous sa dictée”. Tahir pasa azzal vádolta, hogy a nagyvezír szolgálatában áll, ami egyébként megfelelt a valóságnak. Korszak ekkor még két levelet írt Boszniaőról, az egyiket 1849. márc. 27-én, a másikon nem szerepelt dátum. Valamennyi levél BC Rps. Czart. 5388.

¹³⁶Vö. 134. jegyzet. Saját, 1849. jan. 25-i jelentését idézi. AMAE No 33.

¹³⁷„Wiadza do pana Lenoira w Belgradzie.” Paris, 1849. máj. 26. BC Rps. Czart. 5388.

¹³⁸Lenoir 1849. június 21-i jelentése Belgrádból. Uo. 5389/III.

¹³⁹Dr. Rudolf Maixner: *Cyprien Robert i grupa oko „Slavenskog juga”*. Gradja za povijest književnosti hrvatske 19. Zagreb, 1950. 149.

¹⁴⁰Andrássy Batthyányinak. 1849. máj. 11. Thim: i.m. III. 790.

¹⁴¹Jože Pirjavec: i.m. 138.

¹⁴²Stanley Z. Pech: *The Czech Revolution of 1848*. Durham, 1969. 255.

¹⁴³„List pana Tommasea do Xiazia Pana” (Czartoryski herceg). Velence, 1849. márc. 12. BC Rps. Czart. 5388. Czartoryski válasza (Párizs, 1849. ápr. 30.) közli, hogy a magyarországi szlávok megítélésével kapcsolatban egyezik az álláspontjuk, amit „permeterait d’esperer aussi un rapprochement avec les Italiens”, BC Rps. Czart. 5426.

¹⁴⁴Lenoir 1849. márc. 23-i jelentése Belgrádból. Ugyanaz 5388; Ljubomir Durković-Jakšić: *Učestvovanje Poljaka u Omer-pašinom ratovanju u BiH 1850—1851 godine*. Istorijski časopis XXI, Beograd, 1974. 269. Jokić az utazásához 40 fontsterlinget kapott Zamoyskitől.

¹⁴⁵Lenoir 1849. máj. 29-i jelentése Belgrádból. BC Rps. Czart. 5389/IV.

¹⁴⁶Dragutin Kušlan Lenoirnak. Zágráb, 1849. márc. 28. BC Rps. Czart. 5426. „Jan Wodka”-ként írja. J.V. Frič kö-reével kié-pített általános kapcsolatokat. Václav Žáček: *Jozef Václav Frič*. Praha, 1979. 73, 74. Frič: *Paměti*. II. Praha 1960. 243, 246.

¹⁴⁷Korábban idézve: BC Rps. Czart. 5426.

¹⁴⁸Ljubomir Durković-Jakšić: *Saradnja Jugoslovena sa poljskim društvima „Ligom poljskom” i „Slavjanskom lipom” 1849—1849 godine*. Istorijski časopis XXI. 1974. 267. Lenoir 1849. ápr. 6-án Belgrádból Czajkowskihoz küldött je-lentésében BC Rps. Czart. 5388 közli, hogy Gregorowicz 150 frankot és 183 „zwanziegert” kapott, de „Mr Gregoro-vitch soit payé par les Sardes car c’est a cause de la guerre qui a commencé que nous l’avons envoyée a Agram”. Vö. 160. sz. jegyzet.

¹⁴⁹Lenoir 1849. márc. 23-i jelentése. Uo.

¹⁵⁰Uo. Drag. Stranjaković: *Vlada ustavobranitelja...*, 127—128.

¹⁵¹„A.M.” [Alessandro Monti] Garašaninnak. Belgrád, 1849. febr. 3. ASFIG 622 Stranjaković és Rajačić Dembhez szóló 1849. márc. 14-i utasítása. BC Rps. Czart. 5426.

¹⁵²„List z Agram”, dátum és aláírás nélkül, de nyil-vánvalóan Gregorowiczé. BC Rps. Czart. 5388.

¹⁵³Uo.

¹⁵⁴Brlić Garašaninnak. Párizs, 1849. febr. 7. ASFIG 538; Vö. Vasilije Popović: *Brlić i Garašanin*. Politika, Belgrád, 1939. jan. 6.

¹⁵⁵Brlić Garašaninnak. 1849. febr. 11. Uo.

¹⁵⁶Adam Mickiewicz: *La Tribune des Peuples*. Paris—Kraków, 1907. 66.

¹⁵⁷Lenoir 1849. ápr. 13-i belgrádi jelentése. BC Rps. Czart. 5388. Garašanin esetében e változás úgy jelentke-zik: megtiltja Kničaninnak, hogy az 1849. márc. 12-én hó-dolatát tegye a császárnál. Thim: i.m. III. 514.

¹⁵⁸Gregorowicz 1849. ápr. 1-i zágrábi jelentése. BC Rps. Czart. 5424/IV. véleménye szerint a folyóiratot pénzügyi támogatásban kell részesíteni.

¹⁵⁹Lenoir Czartoryskinek. Belgrád, 1849. márc. 23., 1849. márc. 30. Uo. 5388.

¹⁶⁰Lenoir 1849. máj. 16-i belgrádi jelentése. Elmondja, hogy Herkalović „tegnapelőtt érkezett”. BC Rps. Czart. 5389/III.

¹⁶¹Knićanin Lenoirnak. Mosoris, 1849. máj. 16. Uo.

¹⁶²1849. máj. 18-i cím és aláírás nélküli párizsi jelentés. ASFIG. A fordítás Garašanin számára és az ő követelésére készült, miután először felolvasták neki a francia eredetit. A magyar választ Vö. Mérei: *Föderationspläne in Südosteuropa und die Habsburger Monarchie in den Jahren 1849—1914*. In: *Nouvelles études historiques*. II. Bp., 1965. 12.

¹⁶³Ljubomir Durković-Jakšić: *Saradnja Jugoslovena i Poljaka...* 216—217. Herkalović álláspontját ismerteti. Vö. 137. sz. jegyzet.

¹⁶⁴Andrássy a már idézett levélben Batthyánynak 1849. jún. 11.

¹⁶⁵Cím nélküli feljegyzés 1849. ápr. 28./máj. 11. ASFIG 517.

¹⁶⁶Perczel Mór a szerb kormánynak, Pancsova, 1849. máj. 8. ASFIG 620. Thim: i.m. III. 714, 722.

¹⁶⁷Garašanin Knićaninnak. Belgrád, 1849. máj. 11. Thim: i.m. Uo. 722.

¹⁶⁸Vö. 165. jegyzet.

¹⁶⁹Bystrzonowski 1849. máj. 16-i pancsovai jelentése BC Rps. Czart. 5426.

¹⁷⁰Kolmann Garašaninnak. Pancsova, 1849. máj. 21. Uo.

¹⁷¹Kolmann Garašaninnak. Pancsova, 1849. máj. 22. Uo.

¹⁷²Bystrzonowski Garašaninnak. Pancsova, 1849. máj. 15. ASFIG 545. Kolmann szerb származásáról Vö. Paul Pilisi: *Einigungsbestrebungen in Südosteuropa in den Revolutionsjahren 1848/1849*. Südost-Forschungen XXXV, München, 1976. 107.

¹⁷³Kničanin Rajačičnak. Mošonin, 1849. máj. 25. Thim: i.m. III. 763.

¹⁷⁴Czajkowski Lenoirnak, Konstantinápoly, 1849. máj. 28. ASFIG 618.

¹⁷⁵Lenoir 1849. máj. 8-i belgrádi jelentése BC Rps. Czart. 5389/V.

¹⁷⁶Uo.

¹⁷⁷Lenoir 1849. jún. 15-i jelentése. Uo./IV.

¹⁷⁸Uaz. Belgrád, 1849. máj. 29. Uo.

¹⁷⁹Vö. a 177. jegyzet.

¹⁸⁰Uo.

¹⁸¹Czartoryskit erről a belgrádi lengyel ügynökök értesítették. E kihágás hátteréről nem tud a szakirodalom. Vö. Ljubomir Durković-Jakšić: *O Stevanu Herkaloviću*. Istorijski časopis XVI-XVII, Beograd, 1970. 129.

¹⁸²Batthyány Bystrzonowskinak. Pest, 1849. jún. 8. BC Rps. Czart. 5426.

¹⁸³Thim: i.m. III, 785. István Deák: *The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians 1848—1849*. New York, 1979. 297.

¹⁸⁴Lenoirnak már említett 1849. máj. 29-i belgrádi levele. Ebben közli, hogy „Kušlan ma érkezett”.

¹⁸⁵Lenoir 1849. jún. 21-i belgrádi jelentése BC Rps. Czart. 5389/VIII.

¹⁸⁶Stranjaković: *Držanje Srbije prema Austriji i Madjarima 1848—49*. Jugoslovenski istorijski časopis I. 3-4. Beograd, 1935. 421.

¹⁸⁷Andrássy Batthyáynak. 1849. jún. 11.

¹⁸⁸Lenoir 1849. jún. 28-i belgrádi jelentése BC Rps. Czart. 5389/IX. Bystrzonowski valójában ismerteti vele Batthyány levelét.

¹⁸⁹Lenoir már idézett 1849. jún. 21. jelentése.

¹⁹⁰Lenoir 1849. júl. 5-i jelentése. Uo. XI.

¹⁹¹Vojislav J. Vučković: *Rad francuskih predstavnika u Srbiji 1848—1849 na izmirenju Južnih Slovena sa Madjarima*. Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, 13-14. Novi Sad, 1956. 156.

¹⁹²Lenoirnak már idézett jún. 15-i jelentése.

¹⁹³Péter Hanák: *Rapporti storici Italo-Ungheresi nella metà del secolo XIX*. Acta Historica, IV. 1-3. Budapest, 1955. 227. Jože Pirjavec: *Niccolo' Tommaseo*. 144.

¹⁹⁴Gy. Mérei: *Über die Möglichkeiten eines Zusammenschlusses der in Ungarn lebenden Völker in den Jahren 1848—1849*. Acta Historica XV. 3-4. Bp., 1969. 288.

¹⁹⁵Vö. 162. jegyzet.

¹⁹⁶Lenoirnak már idézett 1849. júl. 21-i jelentése.

¹⁹⁷„Kuslan est veni ici avec les lettres écrites par les ordres du Prince, et approtées par Supan." Lenoirnak már idézett 1849. jún. 15-i jelentése.

¹⁹⁸R. Maixner: *A.T. Brlić, émissaire du ban Jelačić en France*. Annales de l'Institut français de Zagreb 8. Zagreb, 1939. 33.

¹⁹⁹„Brlić lapja" Czartoryskinak. Eszék, 1849. máj. 8. BC Rps. Czart. 5426.

²⁰⁰J. Woronicz Zamoyski hercegnek Torinóba. Párizs, 1849. máj. 21. BC Rps. Czart. 5426.

²⁰¹Másolat, BC Rps. Czart. 5389/X.

²⁰²Lenoirnak már idézett 1849. jún. 15-i jelentése.

²⁰³Lenoir 1849. júl. 19-i belgrádi jelentése BC Rps. Czart. 5389.

**A NEMZETISÉGI MOZGALMAK MAGYARORSZÁGON
FERENC JÓZSEF URALOMRA JUTÁSA UTÁN***

1848 őszétől fogva Magyarország nem-magyar lakói közül részint magának a császári hadseregnek a kötelékében, részint pedig a császári hadsereggel együttműködő felkelőhadak soraiban már nemcsak szerbek, hanem horvátok, szlovákok és románok is fegyveres harcot folytattak a magyar forradalom ellen. A horvát és a szerb mozgalom táborán belül azonban az őszi hónapok folyamán már némi erjedés jelei is kezdtek megmutatkozni.

A horvát liberálisokra például kijózanítólag hatott az a felismerés, hogy Jellačić Magyarország elleni szeptemberi támadása a magyar forradalom helyzetét nehezítette ugyan, Horvátországnak azonban semmiféle hasznot nem hajtott, annál előnyösebb volt viszont az udvarra és a birodalmi egység ügyére nézve. De kijózanítólag hathattak a horvát liberálisokra az új uralkodó, Ferenc József által már trónra lépésének napján, december 2-án tett intézke-

*Ez a vázlatos áttekintés Spira György *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon* című (Budapesten 1980-ban megjelent) könyvének 80-119. lapján olvasható szöveg kivonata. Kötetünk szerbhorvát nyelvű változatában a munka szóban forgó részének nagyobb terjedelmű fordítása lát napvilágot. (A szerk.)

dések (Kulmernek az osztrák kormány tárca nélküli miniszterévé és Jellačićnak Dalmácia kormányzójává történt kinevezése) is, hiszen ezek csupán látszólag feleltek meg, ténylegesen viszont ellentmondottak a horvát *sabor* korábbi követeléseinek, amelyek azt tartalmazták, hogy Kulmer mint *Horvátország* teljhatalmú képviselője jusson szerephez az udvar mellett, Dalmácia kormányzásának a jogát pedig mint a *horvát báni* tisztség szerves tartozékát ruházzák Jellačićra. A horvát liberálisok tehát hírlapi cikkeikben egyre többször ütöttek meg ellenzéki hangot, bár az udvartól való eltávolodás egyelőre náluk sem vezetett a magyar forradalomhoz való közeledésre.

A szerb nemzeti mozgalom soraiban pedig még szélesebb körű kiábrándulást keltettek Ferenc József első intézkedései, hiszen ő december 15-i pátensében elismerte ugyan Šupljikacot vajdának és Rajačićot pátriárkának, „nemzeti beligazgatást” viszont a magyarországi szerbeknek csupán „a béke helyreállítása után”-ra ígért, és ez nemcsak Stratimirović, de Rajačić híveit sem elégíthette ki. Hiába sikerült hát Rajačićnak elérnie, hogy a szerb felkelőhad vezénylete októberben Stratimirović kezéből Šupljikac, majd az ő halála után Todorović kezébe menjen át: Stratimirović tábora napról napra nőtt. A belső pártharcok teljes elmérgesedésének azonban útját állta, hogy a szerb mozgalom a magyar forradalom elleni küzdelmét csupán minden erejének megfeszítésével folytathatta. S igaz, a magyar forradalom önvédelmi harcát irányító honvédelmi bizottmány — tudván, hogy ha megindul Windisch-Grätz várható támadása, a délvidéki honvédcsapatok java részét a főhadszíntérre lesz kénytelen vezényelni — novemberben békeajánlattal fordult a szerbekhez, most már csaknem mindent felkínálva, amit szerb részről 1848 március—áprilisában követeltek, így a szerbek nemzeti különállásának elismerését

és a szerblakta községek igazgatásának szerb nyelvűvé tételét is. Területi autonómiáról és politikai kérdések tárgyalására is feljogosított szerb nemzeti kongresszusokról azonban a honvédelmi bizottmány továbbra sem akart tudni, s békeajánlataival nem is Stratimirovićot, hanem Rajačićot kereste meg, holott ő még a legkedvezőbb feltételek alapján sem lett volna hajlandó megegyezni a magyarokkal. A magyar—szerb viszálynak tehát ez a kezdeményezés sem vetette végét.

Így azután a magyarok és a magyarországi nem-magyarok között folyó testvérháború 1849 első hónapjaiban is tovább szedte áldozatait. A nemzetiségi mozgalmak sorain belül azonban mindezen közben fokról fokra egyre többeket itatott át az a gyanú, hogy a Habsburgok ki fogják játszani nemzetiségi szövetségeseiket, hiszen az udvar továbbra sem adta semmi jelét annak, hogy növelni kívánja a magyarországi nemzetiségek mozgási lehetőségeit. Így az udvar részéről nem talált meghallgatásra sem a horvát báni tanács törvénytervezete, amely Horvátország igazgatását (a birodalom középponti kormányának fenntartott kül-, had-, pénz- és kereskedelmi ügyeket nem számítva) egy kizárólag a *sabor*-nak felelős államtanácsra ruházta volna, sem az az ukrán petíció, amely Galíciának és az Északkeleti Felvidéknek autonóm ukrán koronatartományá alakítását indítványozta, sem Şaguna előterjesztése, amely meg azt szorgalmazta, hogy Erdélyből, valamint (a szűkebb értelemben vett) Magyarország és Bukovina románlakta területeiből szervezzenek autonóm román koronatartományt. Akik pedig nem érték be a peticionálással, még rosszabbul jártak: mikor az udvar értesült arról, hogy a szerb *főodbor* önhatalmúlag megkezdte a közép- és alsófokú *odborok* hálózatának kiépítését, válaszul a Szerb Fejedelemség kormányával egyszerűen hazarendeltette a Délvidéken harcoló szerbiánusokat.

Az eddig említettéknél is nagyobb csalódást okozott azonban a nemzetiségi politikusoknak a Ferenc József által március 4-én kibocsátott oktrojált alkotmány. Ez ugyanis formailag autonómiában részesítette ugyan a birodalom egyes tartományait, a tartományi hatóságokat azonban csak egészen jelentéktelen ügyek intézésére jogosította fel, a csak kicsit is fontos ügyek intézését pedig mind a központi kormányzervek feladatává tette. Ráadásul az „alkotmány” Erdélyt megint leválasztotta ugyan Magyarországról, de nem nyilvánította román tartománnyá, s nem is kerekítette ki egyéb románlakta területekkel, külön szlovák koronatartomány létrehozásáról pedig egyáltalán nem intézkedett, s előirányozta ugyan egy szerb vajdaság *majdani* megszervezését, valamint Dalmáciának Horvátországgal és Szlavóniával történő *majdani* egyesítését, azt a kérdést azonban, hogy ezeknek a lépéseknek a megtételére mikor fog sor kerülni, nyitva hagyta, eleve is kétségtelenné tette viszont, hogy a határőrvidék a jövőben sem lesz Horvátország, illetve a leendő szerb vajdaság része, hanem különálló koronatartományt fog képezni.

Az oktrojált alkotmányt tehát hatalmas felháborodás fogadta a nemzetiségi politikusok körében, s a felháborodásnak ezúttal már távolról sem csak radikálisok és liberálisok adtak hangot, hanem olyan konzervatív irányzatú orgánumok is, amilyen például a Vjestnik vagy az Agrarmer Zeitung volt. A nemzetiségi mozgalmak vezetőköréit azonban egyelőre az oktrojált alkotmány keltette csalódás is csak arra ösztönözte, hogy most újabb kérelmekkel kezdjék ostromolni az udvart. Így a Szlovák Nemzeti Tanács márciusban azt kérelmezte, hogy az „alkotmány” utólagos módosításával mégiscsak hozzanak létre külön szlovák koronatartományt is; a szerb *főodbor* áprilisban azt, hogy a Vajdaságot mégis szervezzék meg haladéktalanul s egészítsék

ki a szerb határőrezredek területével is; a horvát báni tanács pedig májusban hasonlóképpen azt, hogy a horvát-szlavón végvidéket mégis csatolják a Háromegegy Királysághoz, s Ferenc József szentesítse végre a *sabor* által még a nyáron elfogadott törvényjavaslatokat.

Az udvar válasza azonban ezekre a kérésekre is újabb megtorló intézkedések foganatosítása volt: Rajačićot áprilisban császári biztossá nevezték ki a Délvidékre (de csak a Délvidék polgári közigazgatás alá tartozó területeire) s ebben a minőségében — akárcsak Todorovićot — őt is alája rendelték Mayerhofernek (aki viszont most a Délvidék egészéből újonnan kialakított VII. magyarországi katonai kerület parancsnoka lett); a horvát sajtót májusban egy drákói szigorúságú sajtószabályzattal kötötték gúzsba; a szlovák légiókat pedig ugyancsak májusban teljesen újjászervezték, s egy teljesen megbízható császári tiszt, Lewartowski százados parancsnoksága alá helyezték. S az ilyen és hasonló intézkedések némelyeket meghunyászkodásra bírtak is, másokat viszont éppen ezek kezdtek végre a magyarokhoz való közeledésre ösztönözni — s épp akkor, amikor (nem utolsósorban a nemzetek egyenjogúságát papíron továbbra is elismerő oktrojált alkotmány hatására) a magyar forradalom baloldalán is felhangzottak immár a nemzetiségek kielégítését sürgető hangok.

A márciusi fiatalok vezető lapját, a Marczius Tizenötödikét szerkesztő Pálfi Albert például márciusban leközölte, hogy magyar részről is tudomásul kell venni a magyarországi nem-magyarok nemzeti különállását s haladéktalanul lehetővé kell tenni, hogy a községi közigazgatás hivatalos nyelvét az egyes települések lakói mindenütt tettségük szerint válasszák meg, távlatilag pedig elő kell irányozni az ország „szövetséges köztársaság”-gá történő átszervezését. A márciusban a bácskai honvédcsapatok pa-

rancsnokává kinevezett Perczel tábornok pedig, aki a szerb felkelőket május elejéig a Szerémségbe és a titeli fennsíkra szorította vissza, május második felében szintén fontos kezdeményezéssel jelentkezett, amennyiben felkérte Garašanint a közte és Stratimirović között indítandó béketárgyalások útjának egyengetésére (igaz, hiába — egyrészt, mert Kossuthtól most is csak a novemberben megajánlottakhoz hasonló békefeltételek felkínálására kapott engedélyt, másrészt, mert Garašanin, aki bizonyosra vette, hogy az oroszok úgylis le fogják verni a magyar forradalmat, csupán látszattárgyalások közvetítésére volt hajlandó vállalkozni). De közben újabb előrelépést tett a magyar forradalom párizsi diplomáciai képviselője, Teleki László is: Kossuthhoz intézett leveleiben azt javasolta, hogy a magyar kormányzat a horvátoknak, a szerbeknek és a románoknak biztosítson teljes területi önkormányzatot (csupán az országgyűlés és a központi kormány magyarnyelvűségét kötve ki), s Magyarországot ezáltal alakítsa át olyan föderációvá, amely azután magjává lehetne egy „a Balticumtól a Fekete tengerig” terjedő s a keretei között egyesült kisépeket az elnyomó nagyhatalmakkal szemben így már csak méreteinél fogva is kellő védelemben részesíteni képes konföderációnak.

Az efféle kezdeményezések azonban még a magyar radikálisok között is számos ellenzőre találtak, a magyar liberálisok helyeslését pedig végképp nem nyerhették el. A vezető magyar liberálisok ugyanis még mindig úgy gondolkodtak, hogy értelmetlen harcolniuk, ha a győzelem feltételeként hatalmi állásaikon meg kell osztozniuk a nemzetiségi mozgalmak képviselőivel; s éppen ez idő tájt, a honvédsereg tavaszi sikerei után kivált nehezen tudták belátni, hogy ilyen áldozathozatal nélkül pedig harcukat az adott erőviszonyok közepette semmiképpen sem vihetik győzelemre.

A májusban megalakult Szemere-kormány tehát továbbra is elégségesnek vélte ismételten kinyilvánítani, hogy az ország lakói mindnyájan egyenlők a polgári jogok élvezetében, s a nem-magyarok a kulturális élet minden ágában és a községi közigazgatásban is korlátlanul használhatják anyanyelvüket, ezen túlmenő nemzeti jogokra viszont nem támaszthatnak igényt. S ennek megfelelően, mikor a kormánynak június közepén tudomására jutott, hogy Stratimirović öt határőri zászlóalj élén kész lenne átállni a honvédsereg oldalára, ha honvédtábornoki rangban megtarthatná e határőrök parancsnokságát, s ha magyar részről hozzájárulnának végre az autonóm szerb vajdaság létrehozásához, Szemeréék habozás nélkül vállalkoztak az első feltétel teljesítésére, a másodikat viszont megint csak elutasították.

Utóbb azonban a magyar forradalom liberális vezetői mégiscsak ráléptek a nemzetiségi viszály felszámolása felé vivő útra, s ebben nem csekély részük volt azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket egyfelől a magyar forradalom oldalán álló magyarországi román politikusok, másfelől a levert havaselvei forradalom emigránsai tettek a magyar-román megbékélés előmozdítása érdekében. A havaselvei emigránsok egyike, Magheru tábornok már márciusban levelet intézett Kossuthhoz, s ebben csupán annyit kért, hogy magyar részről ismerjék el a magyarországi és erdélyi románok „nemzetiségét és politikai jogait”, viszonzásul pedig felkínálta egy (a dunai fejedelemségekre is kiterjedő) magyar-román szövetségi állam létrehozását; ez a kezdeményezés azonban még visszhang nélkül maradt. Eredménytelenül fáradozott azután május elején a magyar országgyűlésben Bihar megye egyik választókerületét képviselő Ioan Dragog is, aki az Erdély nagy részének felszabadulása után a Mócföldön körülzárt román felkelőhadat próbál-

ta a harc félbehagyására bírni; a honvédcsapatok győzelmeit túlértékelő Kossuth ugyanis még időleges fegyvernyugvást sem volt hajlandó elrendelni Dragoş tárgyalásainak tartamára, s így azután egy magyar szabadcsapatnak a megbeszélések közben a román tábor ellen intézett támadása miatt végül ez esetben is veszendőbe ment a megbékélés lehetősége. Annál sikeresebbnek bizonyult viszont az emigrációból ugyancsak májusban Magyarországra érkezett Bălcescu próbálkozása, bár kézzelfogható eredményekre az ő erőfeszítései is csak az orosz intervenció bekövetkezte után vezettek. Az intervenció hatására viszont július 14-én végre formát öltött a magyar—román békeegyezmény tervezete, amelyben a magyar fél elismerte, hogy a románok különálló nemzetiséget alkotnak, s nemcsak a románlakta települések igazgatásának román nyelvűvé tételéhez járult hozzá, hanem ahhoz is, hogy a román többségű megyék igazgatása ezentúl két nyelven, magyarul és románul folyjék. S ezeket az engedményeket az erdélyi román felkelőhad élén álló Iancu is kielégítőeknek ítélte, úgy hogy a megállapodás hírének vétele után a maga részéről tüstént el is rendelte a harc beszüntetését.

Közben pedig a Szemere-kormány még egy lépéssel tovább ment a megkezdett úton: július 28-án elfogadtatott a magyar országgyűléssel egy határozatot, amely a 14-i egyezményben a románok számára biztosított jogokat — így a nem-magyar többségű megyék igazgatásának kétnyelvűvé tételét is — kiterjesztette Magyarországra valamennyi nemzetiségére, s ezáltal — ha területi önkormányzatot nem ígért is nekik — lehetővé tette számukra a megyei hatóságok meglehetősen kiterjedt önkormányzati jogainak az élvezetét, azaz a *gyakorlatban* lényegesen nagyobb önkormányzathoz juttatta őket, mint amekkorára a területi autonómiát részükre csupán látszólag biztosító oktrojált al-

kormány életbelépése esetén tehetek volna szert. Bizonyosra vehető tehát, hogy a szerb, a horvát és a szlovák politikusok jobbjai ezt a határozatot éppoly kedvezően fogadták volna, akár a két héttel korábban megajánlott engedményeket Bălcescu és Iancu — ha még egyáltalán maradt volna lehetőségük véleményalkotásra. Csakhogy mire értesülhettek volna a határozat megszületéséről, addigra a magyar forradalom már össze is omlott.

Meg kell azonban hagyni: 1849 júliusában a császáriak is közhírré tették, hogy a megyei igazgatás hivatalos nyelve mindenütt a lakosság többségének a nyelve lesz. Am-bár ebből a magyarországi nem-magyaroknak nem sok tényleges előnyük származott, mert a császáriak felülkerekedésük után egyetlen percig sem késték felszámolni a törvényhatóságok önkormányzatát — mégpedig nemcsak azokét, amelyek eddig magyar nemesurak irányítása alatt állottak, hanem a horvátországi megyékét meg a szász székeket nemkülönben — s ezt azután a szerb *odborok* meg a horvát báni tanács feloszlatásával is megtették. Igaz viszont, hogy 1849 novemberében mégiscsak létrehozták végre a „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság” elnevezésű tartományt, bár valószínűségi önkormányzattal persze ezt a közigazgatási egységet sem ruházták fel. Dalmáciát pedig egyelőre papíron sem csatolták Horvátországhoz, hanem ehelyett azt mondták ki 1850 áprilisában, hogy a csatlakozást még elő kell készíteni a horvát *sabornak* Dalmácia képviselőivel folytatandó tárgyalásain, majd — hogy a horvátok el ne hamarodhassák a dolgot — az 1848 júliusa óta már amúgy is csak papíron létező *sabort* mindjárt fel is oszlatták. S helyette sem Horvátországban, sem a birodalom egyetlen más tartományában nem szervezték meg az oktrojált alkotmány előirányozta helyi törvényhozó testületet, 1851 végén pedig az oktrojált alkotmányt formálisan is hatályon

kivül helyezték. Egyszóval: a magyarországi nem-magyarok az ellenforradalom felülkerekedése után végre valóban egyenlőek lettek a magyarokkal, de csupán a birodalom minden polgárára nemzeti hovatartozásától függetlenül egyaránt kiterjesztett teljes jogtalanságban.

S hogy a nemzetiségi mozgalmak hívei ebbe nem könnyen fognak beletörődni, azt persze a császáriak is tudták. A Perczel elől Szlavónia területére hátrált szerb felkelőket tehát már 1849 májusában Jellačić parancsnoksága alá rendelték, a harcok elülte után pedig sietve lefegyverezték és hazaküldték őket, s ugyanígy feloszlatták szeptemberben az erdélyi román felkelőhadat, majd novemberben a szlovák légiőt is. Ámbár — megjegyzendő — mindezt nem pusztán azért tették, hogy a nem-magyar tömegek ne indíthassanak fegyveres harcot kielégítetlenül hagyott nemzeti követeléseik érvényesítéséért most már ellenük is, hanem hogy ezek a — nagyrészt paraszti — tömegek a maguk paraszti követeléseinek se adhassanak fegyveres nyomatékot. Hiszen a nemzetiségi területeken már 1849 őszén széles körű parasztmozgalmak robbantak ki (kivált Erdélyben, ahol a román parasztsztrájkok tízezreit egy évvel előbb nem utolsósorban földosztási ígérekkel bírták fegyverfogásra), a császáriaknak viszont eszük ágában sem volt belemenni az 1848-i jobbágyfelszabadítás kereteinek esetleges kitágításába, s ezt azután mindenfelé csattanósan értésükre is adták az elégedetlenkedő falusiaknak.

A nemzetiségi politikusok jobbain pedig mindezek folyamán a forradalom bukását közvetlenül követő időszakban mérhetetlen csalódottság lett úrrá, s számosan akadtak közöttük, akik most vagy mindörökké, vagy legalábbis hosszú-hosszú évekre felhagytak mindennemű politikai tevékenységgel — érthetően, hiszen a történeteket mérlegelve, ezek a férfiak csak olyasféle következtetésre jut-

hattak, hogy azzal, amit 1848—49-ben cselekedtek, a magyar forradalomnak sokat ártottak, a Habsburg-ellenforradalomnak pedig sokat használtak, az általuk dédelgetett nemzeti törekvések megvalósulását viszont egyetlen lépéssel nem vitték előbbre, márpedig ha 1848—49 nem hozta meg, akkor a jövő még kevésbé fogja meghozni e törekvések diadalát. Ami azonban némileg túlhajtott következtetés volt.

A forradalom tábora ugyanis, bármennyire elszigetelődött folytatta is harcát, összeomlása előtt súlyos csapásokat tudott mérni az ellentáborra, s ezeket amaz 1849 nyarán bekövetkezett felülkerekedése ellenére sem volt képes többé kiheverni. A Habsburgok tehát a harcok elülte után legfeljebb a márciusi jobbágyfelszabadítás kereteinek kitágítását célzó helyi parasztmegmozdulások elfojtására vállalkozhattak, magukat a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányokat viszont kénytelenek voltak érintetlenül hagyni. A magyar nemességet pedig átmenetileg kisémmizhették ugyan hatalmi állásaiból, mikor azonban a hatvanas évek derekára nyilvánvalóvá lett, hogy az 1848—49-i erőpróbából birodalmuk másodrendű hatalmassággá lefokozódva került ki, akkor — hogy legalább belső nehézségeik egy részétől szabadulhassanak — ezeknek a hatalmi állásoknak a nagyját is kénytelenek lettek (az 1867-i kiegyezés keretei között) újból visszaszolgáltatni tegnapi ellenfeleiknek. Így viszont Magyarország az 1848-at követő évtizedekben a forradalom veresége ellenére is megindulhatott a tőkés viszonyok kibontakozásának az útján. A tőkés rend kiterbélyesedése pedig a nemzetiségi társadalmak megizmosodását, azaz a nemzetiségi mozgalmak alapjainak a kiszélesedését is maga után vonta.

S a nemzetiségi mozgalmaknak a továbbiakban nemcsak ez kölcsönözött egyre növekvő erőt, hanem az is, hogy a nacionalizmus, amely tömeges jelenséggé csupán 1848-ban lett, tömegbefolyását többé a harcok elcsitulta után sem veszítette el, jóllehet a császáriak — akik a forradalom idején nem kevés hasznot húztak a nacionalista indulatok elszabadulásából, utána viszont a birodalom nagy nehezen helyreállított egységére nézve már (érthetően) veszedelmesnek ítélték az efféle megosztó tényezők további érvényesülését — a forradalmat követő években maguk is felléptek a nemzeti gyűlölködés ellen. De hiába: a nacionalizmus fennmaradt, sőt évről évre újabb meg újabb hódításokat is tett azoknak a körében, akik egyébként már csak apáik és nagyapáik elbeszéléseiből értesülhettek a forradalom idején magyarok és nem magyarok által egymás soraiban elkövetett kegyetlenkedésekről.

Az tehát, ami 1848—49-ben történt, ténylegesen nem hogy nem gátolta meg, hanem egyenesen előmozdította a magyarországi nemzetiségi mozgalmak további fellendülését. Csak éppen a magyarországi nemzetiségi kérdés egészséges megoldását tette lehetetlenné egyszer s mindenkorra. Mert a nacionalizmusnak a magyar tömegekben való megrögződése megkönnyítette azoknak a magyar politikusoknak a dolgát, akik a Habsburgokkal való kiegyezés útjára léptek (s nem utolsósorban azért léptek erre az útra, hogy az államhatalom kérdésében megalkudva az uralkodóházzal, megmenekedhessenek a nemzetiségekkel kötendő — számukra előnytelebbsé—alkutól). De a nemzetiségi politikusok dolgát is megkönnyítette a nacionalizmusnak a nem-magyar milliókban való megrögződése, hiszen ez a körülmény nemcsak ahhoz segítette hozzá a szóban forgó politikusokat, hogy a magyar vezetőkörök ellenében most ismét szívós harcba kezdjenek a magyarországi nem-magyarok egyenjogúsíttatásáért,

hanem hogy e nem-magyarok tömegeibe idővel azt a gondolatot is beleplántálják, miszerint problémáikra igazi megoldást semmi más nem hozhat, mint ha önálló kisnemzeti államokban egyesülnek az ország határainak túloldalán élő testvéreikkel. A dolgok illetén alakulása pedig immár végérvényesen kizárta, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés rendezése a továbbiakban másként menjen végbe, mint ahogyan azután ténylegesen is történt, azaz a Habsburg-birodalom s benne a történelmi Magyarország teljes felbomlásával és romjaikon olyan független kisállamok megalakításával, amelyek létrehozóikat valóban kiemelik az alávetettség állapotából, de azon az áron, hogy rendkívül szűk keretek közé szorítják, s így mind a további lendületes belső fejlődés, mind az érdekeikkel ellentétes nagyhatalmi törekvésekkel szembeni eredményes védekezés lehetőségétől elütik őket.

Hangsúlyozandó azonban, hogy valami olyasféle egészségesebb megoldásnak, amilyenre például Teleki László gondolt 1849 tavaszán, a helyzet nemcsak 1867 után, hanem már a forradalom idején sem kedvezett — s nemcsak azért nem, mert az akkori európai hatalmi viszonyok eleve útját vágta annak, hogy megvalósuljon az általa elképzelt szövetségi állam megteremtésének első feltétele: Magyarországnak a Habsburg-birodalomból történő kiszakadása, hanem mert a magyar liberális vezetőség a maga érdekeivel már akkor is összeegyeztethetetleneknek ítélte az ő elgondolásait. Csakhogy az a fogadtatás, amelyben Iancu részesítette a magyar részről 1849 júliusában megajánlott engedményeket, arra vall, hogy ekkor még szerényebb engedmények tétele is elvezethetett volna valamiféle átmeneti megoldáshoz. Az ellentétek illetén időleges áthidalása pedig szintén kiindulópontul szolgálhatott volna egy később nagyobb törés nélkül lebonyolítható tartós rendezés-

hez. De hát a magyar vezetőgárda — láttuk — még e szerényebb engedmények felkínálására is csupán a végveszély óráiban szánta el magát, s így az ellentéteket a gyakorlatban már időlegesen sem hidalhatta át.

Az pedig, hogy a jó irányú kibontakozás zára 1848—49-ben feltörhetetlennek bizonyult, nem véletlenül műlott, hanem végső soron az ország sajátos társadalmi viszonyainak volt az eredője. Ezekből a viszonyokból következett ugyanis — egyfelől — az, hogy a magyar forradalom számára vezetőgárdát csakis a magyar nemesség liberális csoportja szolgáltatathatott, azaz egy olyan nemesi csoport, amely a jobbágyfelszabadítás vonatkozásában a birtokososztály pillanatnyi anyagi érdekeit képes volt alárendelni ugyanezen osztály távolabbi és magasabb érdekeinek, s így a forradalom ügyének óriási tömegtámogatást tudott biztosítani, amely azonban a nemesség hatalmi érdekeit mindeneknél előbbrevalóaknak tekintette, s ezért a nemzetiségi mozgalmak vezetőköreinek a hatalomban való részvételére csupán akkor tudta elszánni magát, amikor már késő volt. És az ország sajátos társadalmi viszonyaiból következett — másfelől — az is, hogy a nemzetiségi mozgalmak irányításának 1848-ban részint a polgári átalakulás igyével meg semmiképpen sem barátkoztatható elemek, részint pedig olyan értelmiségiek kezébe kellett kerülnie, akik a polgári átalakulásnak maguk is hívei voltak ugyan, a nemzeti egyenjogúság megteremtését azonban helyzetüknél fogva a polgári berendezkedés kiépítésénél is előbbrevalóak tekintették, s ezért nemzeti jellegű követeléseik érvényre juttatásáért a meghallgatásuk elől elzárkózó forradalom ellenében akár az ellenforradalom oldalán is készek voltak harcba szállni.

Ilyen adottságok talaján bontakozott hát ki s pergett le azután a végkifejletig a Magyarország földjét 1848—49-ben vérbe borító testvérharc, amely ékes példát szolgáltat arra, mekkora kárt tudnak okozni egymásnak, de önmaguknak is még nagyrészt azonos nehézségekkel küzdő népek is, ha — képtelenek lévén alapvető érdekeik közösséget választani vezérlő szempontjukul — figyelmüket eltérő, de csupán másodlagos érdekeikre összpontosítják, s ezeket azután egymás rovására próbálják érvényesíteni.

KAPCSOLATAINK 1849 ÉS 1867 KÖZÖTT

**A MAGYARORSZÁGI SZERBEK POLITIKAI TÖREKVÉSEI
ÉS A MAGYAROK
(1849—1867)**

Az 1849. november 18-án kiadott pátenssel, amelynek révén törvényessé vált a Szerb Vajdaság és a Temesi Bányászat megalakítása, Ferenc József császár és tanácsadói úgy döntöttek a szerbek és magyarok vitájában, hogy sem az egyik, sem a másik felet nem tudták kielégíteni. A császári pátens az 1848. májusi gyűlésen hangsúlyozott szerb követeléseknek még megközelítőleg sem felelt meg. Sem a pátenssel, sem a márciusi alkotmánnyal a Vajdaság nem lett különálló koronataromány. Olyan lehetőség merült fel, hogy a Vajdaságot esetleg egyesítik egy másik koronatarománnyal. Ezáltal viszont önállósága vált volna kérdésessé, így csak fokozódott a szerbek elégedetlensége. A kapott területek sem feleltek meg a szerbek ama követeléseinek, amelyeket a forradalom alatt hangoztattak. Az igényelt területek közül, amelyek nélkül nem tudták elképzelni a Vajdaságot, egyebek között kimaradt a sajkás kerület, a szerémségi és a bánáti határőrvidék. Ezek nélkül a területek nélkül a vajdasági szerbek lélekszáma rendkívül kedvezőtlen volt a más nemzetiségűekhez viszonyítva. Joggal mondták azt, hogy a Vajdaság csak neve szerint tekinthető szerbnek, valójában semmilyen közös vonása nincs a szerbekkel. A Vajdaság élére, az 1848-as követelésekkel ellentétben, nem a nép által megválasztott vajda került.

A „Szerb Vajdaság nagyvajdája” címet a császár megtartotta magának, a szerbeknek viszont alvajdát ígért, akit ő maga nevezett ki a Vajdaság tartományi kormányzó-jává. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság közigazgatási és politikai központja nem a szerb többségű Újvidék lett, hanem Temesvár, ahol a szerbek kisebbségben voltak. Úgy tetszett, mintha megjutalmazták volna őket, noha valójában csak papíron kapták meg a Vajdaságot és a vajdát. A kortársak szellemesen, de egyben ironikusan mondogatták, és ezzel tulajdonképpen az igazságot fejezték ki: „a szerbek hűségét azzal jutalmazták, amivel a magyarok hűtlenségét büntették”.

Még inkább elégedetlenkedtek az 1849. november 18-i császári pátenssel a magyarok. A Magyarország területi egységéből kiragadott új kormányzóság sértette a Szent István-korona államának integritását. Bécs e lépéssel azt a tényt akarta megtorolni, hogy a magyarok a forradalomban a Habsburgok ellen fordultak, és hogy megkísérelték az elszakadást Ausztriától. Az egyik fél megbüntetésével és a másik látszólagos jutalmazásával Bécsnek az volt a célja, hogy a forradalom után is a szerbek és a magyarok megosztásán munkálkodjon, illetve hogy elmélyítse a közöttük egyébként is fennálló nézeteltéréseket, ezzel is erősítve a központosított és abszolutisztikus hatalmat, valamint hogy könnyebben keresztülvigye germanizálási elképzeléseit. De a Vajdaság megalakításáról szóló pátenssel ezt nem tudta elérni. Ellenkezőleg, a szerb követelések felemás teljesítésével és a magyarok megbüntetésével az abszolutista kormány akarva-akaratlanul megteremtette a szerb—magyar közeledés alapját. A szerb kérdés kedvezőtlen megoldása érzékenyen érintette a szerb konzervatív köröket, közöttük a szerb egyházi hierarchiát, Rajačić pátriárkával az élen, aki a forradalom idején, a

körülmények sajátos egybeesése folytán, Bécs és a Habsburgok oldalára állt. Kiderült, hogy az Udvar kevéssé értékeli a lojális és hűséges társadalmi rétegek szolgálatait. Ez a tény messzemenő következményekkel járt a szerbek további politikai fejlődésére vonatkozólag. Minthogy a Bécsre támaszkodó hagyományos politika kudarcot vallott azzal a koncepciójával, amelyet a korábbi évtizedekben képviselt, már soha többé nem volt képes politikai vezetőként a nép élére állni. A politikai partnerüktől elszenvedett vereséggel, a nép kegyeit elvesztve a szerb hierarchia és a szerb társadalom osztrákbarát konzervatív körei fokozatosan a háttérbe szorultak, méghozzá a feltörekvő polgárság azon rétegei mögé, amely új politikai vonalat követve, a magyarokkal való együttműködés híve volt.

Közvetlenül a forradalom után, amikor a balszerencsés háborús események mély nyomokat hagytak a szerbekben, a magyarok fokozottabban érezték ennek hátrányát, és még kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek. Nemzetük vezetőinek egy részét kivégezték, másokat bebörtönöztek, illetve emigránsként a világban szétszéledtek. Magyarországot ekkor előzönlötték a katonaság, pénzügyőrség és a zsandárok, akik fegyverrejtegetésre gyanakodva házkutatásokat tartottak, Kossuth-bankók és a titokban termesztett dohány után szimatoltak. A tisztogatást végző bizottságok lépten-nyomon politikai bűnösökre vadásztak, német hivatalnoki kar pöffeszkedett a jogfosztott országban. A mélységes levertség helyzetében újév napján (1850-ben) egy pesti magyar újság cirill betűs szerb nyelvű cikkel fordult a Belgrádban megjelenő Srpske Novine c. laphoz. A cikk szerzője kérte a szerbeket, essen meg szívük a magyarok nyomorúságos helyzetén, tartózkodjanak a sértegetésektől és a szemrehányásoktól. A magyar lap jeremiádjára a

Srpske Novine higgadt, méltóságteljes magyar nyelvű cikkel válaszolt. Az abszolutizmus időszaka alatt ezzel kezdődött el annak az útnak az egyengetése, amelyre 10 évvel később lépett a szerb és a magyar nemzeti mozgalom. Ennek az útnak az egyengetéséhez hozzájárult Ilija Garašanin szerb miniszter is, mikor Kossuth Lajos feleségét védelmébe vette, és lehetőséget biztosított számára, hogy Viddinbe menekülhessen. Ezt Kossuth a szerbek iránt érzett rokonszenvét kifejező, szívélyes hangű levelében köszönte meg.¹

Bach abszolutista rendszere, rettegve egy új forradalomtól, gyanakodva nézett a szerbekre, ugyanis attól tartott, hogy elégedetlenségükben szövetkeznek a magyarokkal. E félelem azzal a felismeréssel párosult, hogy a szerbek 1851-ben Djordje Stratimirović vezetésével titkos demokratikus társaságot alapítottak, amelynek köztársasági államformát követelő lázító-felforgató tervei voltak, és amely paktált a magyarokkal.² Viszont a krími háború befejezéséig a magyarországi szerbek és a magyarok közös akciójáról nincs tudomásunk. Erre csak akkor került sor, amikor Oroszország elvesztette a háborút. Ekkor a magyarországi szerbek minden reménye elszállt, hogy felszabadulhassanak az abszolutista-germanizáló szorongatás alól, és hogy esetleg egyesüljenek a Szerb Fejedelemséggel. Nem lévén lehetőségük, hogy Bécs és a mindenható Bach ellen szegüljenek, valamint az a kilátástalan helyzet, amelybe 1848—49 után kerültek, arra készítette a tegnapi véres ellenségeket, a szerbeket és a magyarokat, hogy kifejezzék szándékukat a kibékülésre és a közeledésre. Ahogy mind messzebb kerültek a forradalmi eseményektől, és mind nagyobb súllyal nehezedett a két népre a könyörtelen valóság, akképpen merült feledésbe mindkét oldalon a kellemtelen múlt. Mind a szerbeknél, mind a magyaroknál erőteljessé vált a meggyőződés, hogy együttes erővel kell

fellépni a közös ellenség ellen, lehetetlenné téve azt, hogy az ellenség kihasználja a köztük létező nézeteltéréseket.³ Ilyen és ehhez hasonló felismerések alapján, amelyek az abszolutizmus korszakában, a krími háború után születtek, Bach rendszerének bukását követőleg épült ki a magyarországi szerb polgárság politikai mozgalmának programja. Danilo Medaković volt az, aki elsőként szállt síkra nyilvánosan az annak idején eretnekségnek tekintett szerb—magyar megbékélés mellett. A Sedmica című folyóiratban megjelentetett egy cikket, amelyet 1857. november 13-i számában közölt a pest-budai Magyar Posta c. lap is. Abban, hogy a Sedmica kiállt a szerb—magyar megbékélés mellett, és a tényben, hogy elgondolását egy magyar újság is a magáévá tette, Albrecht főherceg, a III. hadsereg parancsnoka, fő kormányzó veszélyt érzett; mert feltételezése szerint e két nép a kibékülést követőleg Ausztria ellen fordulhat.⁴ Annak ellenére, hogy az „aggodalom” nem volt alaptalan, a Bach-rendszer abszolutista uralmának közös szerb—magyar politikai akció révén történő megdöntésének feltételei még nem voltak adottak. A szerbek és a magyarok között eléggé szerteágazóak voltak a személyes kapcsolatok, gyakran barátkoztak és működtek együtt, de ezek a kapcsolatok inkább az irodalomban és a kultúrában, mint a politikában érvényesültek; annak ellenére, hogy már ekkor is sok kérdésben hasonló nézeteket vallottak.

A szerb—magyar viszonyban az igazi fordulatra 1859-ben, a Magentánál és Solferinónál elszenvedett osztrák katonai vereség után került sor. A Vajdaság területén ekkor rendkívül feszült volt a helyzet. A végnapjait élő rendszer ellen érzett gyűlölet oly módon nyilvánult meg, hogy a városok lakossága, mindenekelőtt a szerbek és a magyarok, a császári és királyi főhatóságok, közhivatalok épületeinek császári sasos címereit és német nyelvű táb-

láit különböző festékekkel mázolták át, mocskolták be, majd taposták a földre. Az utcákon szerb és magyar nemzeti színű zászlókkal díszített plakátok jelentek meg. A germanizálás és a nemzeti jogok és szabadság eltiprása ellen folytatott tiltakozás jegyében a szerbek és a magyarok nemzeti viseletükben jártak, tüntetőleg fejezve ki nemzeti hovatartozásukat. A kávéházakban és az éttermekben, ahol eddig csak a keringő zenéjére táncoltak, most a változás jelei mutatkoztak, ugyanis színre léptek a már régen hallott népi zenekarok, amelyek fennhangon játszották a szerb kólót és a magyar csárdást.⁵ E néhány hónapig tartó szerb és magyar nemzeti fellángolást, amely a Bach-rendszer reakciójaképpen támadt, az első időben inkább az érzelmi túlfűtöttség jellemezte, sokkal kevésbé volt politikai tartalma. Azonban az idő haladtával mind tisztábban láttak. Ennek következtében az érzelmek csillapodtak, és fokozatosan átadták helyüket az események ésszerű megítélésének.

Amikor ismeretessé vált a rendszerváltozás, a széles társadalmi rétegek, mindenekelőtt a Vajdaság parasztsága, megfelelőnek látták az időpontot ahhoz, hogy földhöz juszanak, megszabaduljanak a túlméretezett adótól, számtalan más, pénzben fizetett kötelezettségtől és egyáltalán, a feudalizmusból visszamaradt terhektől. Minthogy elégedetlenek voltak a lassú és nehézkes közigazgatással, azt várták, hogy az igazságszolgáltatás hatékonyabban és igazságosabban működjék. Tudták ezt azok is, akik a Bach-rendszer agóniája idején saját politikájuk erősítése céljából meg akarták nyerni a paraszttömegeket. Tették ezt, adó- és egyéb könnyítésekkel ígérve, bőbeszédű szövegekkel. Ebben azok bizonyultak a legügyesebbnek, akik síkra szálltak a régi magyar alkotmány bevezetése érdekében.

Éppen ebből kifolyólag a szerb parasztság nagyobb része annak reményében rokonszenvezett a magyarokkal, illetve „Pest-Budával”, hogy gazdasági helyzetében javulás áll be.

Megbizonyosodva arról, hogy a dinasztiahoz hű politikából nem származhat semmilyen haszna, valamint annak tudatában, hogy az 1848 májusában elképzelt Vajdaság létrehozásához nem rendelkezik elegendő erővel, a szerb polgárság a nagy politikai erjedés idején, Magenta és Solferino után arra törekedett, hogy nemzeti eszményeit a magyar politikussal teljes egyetértésben és baráti megegyezéssel valósítsa meg. Az abszolutizmus korszakában tönkrement szerb iparos- és kereskedőréteg, amelynek tevékenysége 1848-ig virágzott, reményeket táplált, hogy megfosztva az ausztriai konkurenciától a magyarokkal egyetértésben megalakult Szerb Vajdaság keretein belül újból felélénkül tevékenysége. A csekély számú szerb nemesség mellett a kizárólag hivatalnoki jellegű szerb értelmiség lett a magyarok felé orientálódó politika hangadója. A nemesség ezt saját szűk körű osztály- és gazdasági érdekeiből tette, amelyek összhangban álltak a magyar nemesség és a nagybirtokos arisztokrácia érdekeivel. Az értelmiség viszont annak érdekében, hogy megszabadulhasson a Bach-huszároktól, a magyarokhoz fordult segítségért. A megbékélés kedvéért még arra is készségesnek mutatkozott, hogy hivatalnoki állását megossza a magyarokkal. A szerbek magyarpárti politikáját Belgrád is támogatta. Mihajlo fejedelem visszatérte után Szerbia kiváló magyar emigránsok gyülekezőhelye lett. A szerbek azt feltételezték, hogy a liberális és demokratikus irányzat magyar vezető egyéniségei, okulva az 1848—49-es forradalom éveiben folytatott helytelen nemzeti politika következményeiből, meghirdetett ígéreteikkel összhangban olyan útra lépnek, amely a magyarországi nemzetiségek számára is elfogadhatóvá válik. Csak ezzel

magyarázható az a tény, hogy a szerbek, akár a vajdasági magyarok, az abszolutista rendszer agóniájának hónapjaiban az utcákon nyilvánosan éltették Kossuth Lajost: „Éljen Kossuth! Éljen Garibaldi!” A szerbek körében őszinte, szilárd és szinte fenntartásoktól mentes magyarbarát hangulat uralkodott, hogy már rebesgetni kezdték: Rajačić pátriárka, aki egyébként nem rokonszenvezett a magyarokkal, a pesti szerb templomban gróf Széchenyi István emlékére misét fog celebrálni. A magyarokkal való politikai együttműködésben a szerb társadalom minden egyes rétege saját külön számítását is megtalálni vélte, az általános érdekek mellett. Ez alól csak az egyházi hierarchia jelentett kivételt. Egészen korai korszakoktól kezdve szer-teágazó érdekek fűzték az udvarhoz, és dinasztiahoz hű politikai álláspontot vallott. Ebből kifolyólag éppen ebben az időszakban következik be a hierarchia és a nép között a szakadás, amely évről évre szélesedett és mélyült.⁶

Számtalan érdekes példája és módja volt annak, hogyan nyilvánult meg 1860-ban és 1861-ben a szerbek és a magyarok között a közeledés és az együttműködés. Mindkét fél akarta a közeledést, s ez számos formában jutott kifejezésre. Éppen ezért csak a legjellegzetesebb mozzanatokat említjük. A szerb—magyar barátság szinte euforikus megnyilvánulására 1860 januárjában Pesten került sor, amikor bemutatták Obernyik *Brankovics György* című színdarabját. Minden egyes jelenetet, ahol szóba került az, hogy a múltban a szerbek és a magyarok egyetértésben éltek, a magyarok lelkes kiáltásokkal üdvözölték: „éljenek a szerbek”, amire a szerbek a „Živeli Madjari”-val válaszoltak. A főszereplő Egressy Gábort szakadatlanul „živeo” és „éljen” kiáltásokkal ünnepelték, majd az előadás befejezése után virágfüzéréekkel árasztották el a színpadot. E koszorúkat a szerb és magyar nemzeti színek ékesítették.⁷

Néhány héttel később Újvidéken Zmaj fordításában megjelent Petőfi Sándor *János vitéze*. Zmaj és Csakra Emil, aki finanszírozta e kiadványt, számos illusztrációval igyekezett emelni Petőfi művének értékét. Ez a gesztus híven tükrözte a szerbeknek a magyarok iránt táplált rokonszenvét. A könyv külső borítóját egymásba fonódó szerb és magyar nemzeti színek díszítették, jelképesen juttatva kifejezésre a két nemzet azon törekvéseit, hogy minél szorosabb politikai egységre lépjen. E tettben a vajdasági hatóságok veszedelmes osztrákelleses politikai célzatot láttak, elkobozták és megsemmisítették a szerb és a magyar trikolorral ékesített kiadványokat, és így Petőfi könyve a borító nélkül jelent meg.⁸ A hatóság azonban semmiféle nyomással és adminisztratív lépéssel sem tudta megakadályozni a szerbek és a magyarok baráti kapcsolatát, egymásra utaltságuk kinyilatkoztatását. Valóságos mozgalommá fejlődve, a szerbek és a magyarok között kialakuló kölcsönös rokonszenv mind szélesebb társadalmi rétegekre terjedt át. Ezzel lehet többek között magyarázatot találni arra, hogy 1860 és 1861 folyamán a pesti éttermekben, mulatókban a *Dušan sablju pruža* és az *Ustaj, ustaj Srbine* kezdetű dalokat énekelték, a magyarországi szerbek viszont Vörösmarty *Szózatát* és Miletic *Već se srpska zastava vijéjét* szavalták és énekelték. Nem sorolom tovább a szerb—magyar barátság demonstratív megnyilvánulásait, meg kell azonban említenünk, hogy e gondolat jegyében ünnepelték Sava Tekelija (Tököly Száva) születése századik évfordulóját 1861 augusztusában, Újvidéken.⁹

Kiváltképpen jelentős a szerb—magyar kapcsolatok további alakulása szempontjából az a tény, miszerint a szerbek nem a magyaroknak rótták föl, hogy 1860. december 27-én császári ügyirattal eltörölték a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot. A magyarok ugyan vissza akarták

állítani az ország területi integritását, és az uralkodó, hogy kielégítse és megnyugtassa őket, ezzel az aktussal teljesítette vágyukat; a szerbek a felelősséget mégis Bécsre, az osztrák kormányra és az udvarra hárították. A szerb közvéleményt a Száva és a Duna mindkét oldalán szerfelett nyugtalanította a Vajdaság eltörléséről szóló határozat. E tettekben ugyanis új bizonyítékot látott arra, hogy az osztrák kormánytól már nem várhat semmi jót. Rudolf Borovicska belgrádi osztrák konzul szavai szerint: „a kormányzat újból a kegyvesztettek sorsára hagyja és a magyar önkényesség és erőszakos törekvések hálójába veti őket”.¹⁰

A szerb hierarchiának és konzervatív politikusoknak, akik végig kitartottak Bécs és az udvar mellett, sem sikerült meggyőzniük az uralkodót arról, hogy meghagyja a Vajdaságot, hiába hivatkoztak a szerbek történelmi jogaira, érdemeire, százados lojalitásukra, hűségükre az udvarhoz, az igazságra és igazságosságra.¹¹ Ezáltal az osztrákbarát szerb politikai köröket és a szerb hierarchiát a magyarországi szerbek vezetőiként magából Bécsből érte óriási csapás, amely még annál is erőteljesebb volt, mint amilyen a Bach-rendszer Vajdaságának megalakítása után sújtotta őket. Ennek következtében jelentős fordulat állt be a magyarországi szerb politikában. Előhírnöke Svetozar Miletić *Na Tucin-dan 1860* című cikke volt, amely a *Srbski dnevnik* c. lapban jelent meg. A viszonylag tartós, inkább érzelmi töltetű, mint racionális tartalmú magyarbarát hangulat után Svetozar Miletić e cikkében összegezte és politikai programmá fogalmazta a szerbek törekvéseit. A cikkben tömören kifejezésre jutott a szerbek évszázadok folyamán felhalmozódott rossz tapasztalata Ausztriával szemben, amely kényszerhelyzetben találva magát, hamis ígéretekkkel, a célból, hogy végső soron életüket adják a

császári trónért és az uralkodóház érdekéért, ügyesen megnyerte, azután, érdemeik elismerése nélkül, könyörtelenül eltaszítva, az úgynevezett „magasabb állami érdekekért” feláldozta őket. A Szerb Vajdaság megszüntetése miatt jelentkező elkeseredettség idején a szerbek előtt világossá vált: befejeződött az időszak, hogy Ausztriára támaszkodjanak, új utat kell keresni és a kibékülés és együttműködés jegyében a magyarok felé kell kezüket nyújtani; még hozzá annak érdekében, hogy velük együtt harcoljanak az osztrák abszolutizmus ellen. Nem siratták Bach Vajdaságát, amely számukra semmi jót nem hozott. Ellenben elkeseredettek annak egyoldalú megszüntetése miatt. A továbbiakban azt szerették volna elérni, hogy a magyar néppel együtt olyan új Vajdaságot hozzanak létre, amely megfelel mindkét nép nemzeti érdekeinek. Ez a lényegében új politikai meggyőződés kedvező fogadtatásra lelt a magyarországi szerbek túlnyomó többségénél. Ezt érezte meg jól Miletic, és ezt fejezte ki híven programcikkében. A szerb politikának ez a fordulata történelmileg rendkívül jelentős. Mérföldkövet jelent a szerb történelemben, véget vetve a régi, hagyományos osztrákbarát politikának, új időszakot nyit, amely minden téren eltér az előzőtől a magyarokhoz fűződő viszony tekintetében.

Svetozar Miletic ún. tucindani cikkével olyan politikai programot kapott a szerb liberális, demokratikus polgárság, amelyhez az 1867-es kiegyezésig következetesen ragaszkodni fog. Azt, hogy a szerb polgárság eme rétegének érdekében állt az együttműködés a magyarokkal, és hogy a szerb és a magyar erők egyesítésére törekedtek Bécs központosító törekvéseinek ellenében, szemléletesen mutatja az 1861-ben megtartott blagovešteni gyűlés. Miután az uralkodó engedélyezte a gyűlés összehívását, Miletic híveivel együtt attól tartott, hogy Bécs a szerbeken keresztül

akadályt gördít a magyar nemzeti törekvések elé, Miletic ezt semmilyen körülmények között nem akarta.¹² Az osztrákbarát irányvonal mellett ezt képviselte a gyűlés nagyobb része. Egy kisebb, igen aktív liberális politikusokból álló csoport is jelen volt, amely a szerb nemzeti kérdést a magyarokra támaszkodva akarta megoldani. Mellőzve az előjogokat, mint a feudalizmus idején keletkezett és már idejétmúlt történelmi jog termékét, a célból, hogy önálló autonóm területet biztosítson a szerbek részére, a küldöttek csoportja a magyarokkal való könnyebb megértés kedvéért korszerűbb politikai elveket követett. Azt akarta e csoport, hogy alkotmányos úton valósítsa meg népe törekvéseit, a magyar országgyűlés segítségével, a természet és a nemzeti jog alapján, a haladó magyar és szerb társadalmi rétegek szövetsége útján. A gyűlés e csoportjának élén, melynek soraiban a haladó polgári politikusok mellett megtalálhatunk néhány szerb nemest, a régi magyar alkotmány hívét, Svetozar Miletic állt. Mivel a monarchia, illetve a Habsburg-ház jogait a történetiség elvére alapította, az osztrák császárság egész politikáját, amennyiben a legális keretek közt kívánt maradni, a történelmi és állami jogok alapján folytathatta. A természet- és nemzeti jog elvei mint az új, korszerűbb, haladóbb felfogás termékei, az akkori Ausztria határain belül forradalmi csengést kaptak. Ezért nemcsak a szerb konzervatív-klerikális körök, hanem a császárral az élen a fennálló állami hatóságok is ellene voltak. Így bár haladóbb és időszerűbb volt, Svetozar Miletic és híveinek magyarbarát politikája már eleve bukásra volt ítélve.

Jól ismerve a magyarországi szerbek viszonyait, Mihajlo fejedelem megkísérelt hatást gyakorolni a blagovešteni gyűlés munkájára. Az volt a célja, hogy a monarchia alkotmányos átszervezése körül folytatott harc kere-

tein belül kibékítse a magyarokat és a szerbeket. Azt akarta, hogy egymás között oldják meg a fennálló vitás kérdéseket, majd közösen lépjenek fel az osztrák kormány központosító törekvései ellen. Annak érdekében, hogy hatást gyakoroljon a gyűlés munkájára, és hogy az a magyarokkal való együttműködés mellett foglaljon állást, ahogyan azt Miletić és a balszárnyon álló politikusok csoportja kívánta, azzal a megbízással küldte el Jovan Ristićet Karlócára, hogy magyarázza el Rajačić pátriárkának a fejedelem óhaját és szándékát. Mihajlo ekkor levéllel fordult Rajačićhoz, és ebben kijelentette, hogy soha ennyire „nem figyelt oda Karlócára”, mint most, „amikor rendkívül fontos pillanathoz érkezett ott élő népünk élete”. Hangoztatta meggyőződését, hogy a pátriárka akarja és ki fogja tudni választani azt az utat, „amely távol esik attól, hogy egy harmadik fél használhassa ki, és a szerb népet olyan helyzetbe fogja juttatni, hogy az jogait biztosítottak, garantáltak és megerősítettnek fogja látni”.¹³

Mivel a szerbek a blagovešteni gyűlés ideje alatt választhattak Bécs és Pest között, közülük egyesek óvtak attól, hogy bármely félhez is szorosán, egyoldalúan zárkózzanak föl, mert ez számukra a jövőt illetően károsnak bizonyulhat. Matija Ban ekkor a következőket írta: „...a szerbek-horvátok (Srbo-Hrvati) két tűz között állnak: Bécs és Pest között. Hogyha mindenképpen az egyiket el kell kerülnünk, nem kell a másiknak alávetni magunkat; hanem csak annyira megközelíteni, hogy az gyengén melegítsen, de ne perzseljen meg.”¹⁴ Ezt szem előtt tartva, de azzal a szándékkal, hogy a szerb hajót átvezessék Scylla és Charybdis között, a gyűlésen fellépett egy mérsékelt irányzat, amelyet Jovan Subotić és Djordje Stratimirović képviselt. Ők annak érdekében szólaltak fel, hogy Bécs segítségével, az előjogok alapján, megalakuljon a Vajdaság,

amely ezután államjogi egyezményel nyomban csatlakozik a Háromegey Királysághoz. Az így létrejött és megerősödött Háromegey Királyság és a Vajdaság mint egységes államjogi tényező új államközi egyezmény megkötése céljából tárgyalásokat kezdeményezne Magyarországgal.¹⁵

A blagovešteni gyűlés középutas, kompromisszumra hajló irányvonala, akárcsak a Miletic és Mihajlo fejedelem által képviselt áramlat, nem kapott elegendő számú szavazatot. A magyar uralkodó körök és a magyarországi szerbek közötti ellentét, a baráti megnyilvánulások ellenére, még mindig jelentősnek bizonyult. Leginkább nagy súllyal esett latba a magyar politikusok ama törekvése, hogy megőrizték a szent korona országainak területi egységét. Ezzel ellentétben, függetlenül attól, hogy a cél eléréséhez melyik utat választották, a szerbek egyöntetűen követelték azt, hogy a Vajdaságot ismét autonóm, külön területi egységként állítsák föl. A magyar vezető politikusok nem voltak hajlandók ebbe beleegyezni, ugyanis úgy vélték, hogy a szerb Vajdaság ekkor „állam lenne az államban”. A blagovešteni gyűlésen felszínre került a szerbek között uralkodó nézetkülönbség a magyarok megítélését illetően. S ez a monarchia államjogi rendszerének átszervezéséről szóló vitánál csak fokozódott. E tekintetben a konzervatív-klerikális körök visszautasítottak bármilyen érintkezést a magyarokkal. Terveik megvalósítását egy olyan Ausztriától várták, amely föderális alapokon rendezkedne be. Velük ellentétben a liberális, demokratikus szerb polgárság minden kapcsolatot megszakított Béccsel. E polgárság nem akarta Ausztria föderatív átszervezését, hanem a dualizmust támogatta. Kívánta a megegyezést a magyarokkal, azzal a feltétellel, hogy Magyarország föderatív állam legyen, amelyben az ország minden nemzetisége teljes egyenjogúságot élvezne, és ezt a célt az 1848-as

magyar alkotmány határozatainak módosítása alapján akarta elérni. Először a Srbski dnevnik, azután a Zastava volt a liberális szerb polgárság szócsöve, amely annak érdekében, hogy valóra váltsa a megegyezést a magyarokkal, készséggel működött együtt a liberális magyar nemességgel.

Azután, hogy Ausztria 1866-ban Poroszországtól vere-séget szenvedett, ellenállhatatlanul vetődött föl a kér-dés, hogy a monarchia államjogi rendszerét föderációs, avagy dualista alapokon szervezzék-e át. A konzervatív-klerikális szerb körök, élükön Djordje Stratimirovićtyal, felléptek az osztrák—magyar kiegyezés és a dualizmus el-len. Azonban amikor a dualizmusból valóság lett, ezek a föderalisták nyomban dualistává vedlettek át. A liberá-lis-demokrata polgárság nyomására — attól való félelmük-ben, hogy elveszítik kulcspozíciójukat a szerb társadalom-ban, és felismerve, egyedül gyengék, hogy ellenfelükkel felvegyék a harcot, minthogy Bécs immár nem támogatta őket — nyomban Pest-Budához közeledtek, és a magyar kor-mány engedelmes eszközöként azt a politikát szolgálták, amelyet az a szerb kérdéssel kapcsolatban a dualista periódusban folytatott.

A szerb polgárság, Miletićtyel az élen, ebben az idő-ben is következetes maradt magyarokkal kapcsolatos poli-tikájához. Mindamellettt számos előjel utalt arra, hogy a magyar liberális köznemesség hatalomra jutása útjának egyenetlensegében, szinte napról napra fordított hátat Magyarország nem magyar népeinek, folytatva a korábbi időkből ismert nacionalista politikát. Ennek ellenére Miletić és követői nem emelték fel szavukat a kiegyezési tárgyalások és maga a kiegyezés ellen. Olyan véleményen voltak, hogy azzal, ha a magyarok valamit elveszítenek, a szerbek még nem kapnak semmit. Nem akarták nehezíteni a magyarok helyzetét az Ausztriával folytatott tárgyalá-

saik során azzal, hogy a kiegyezést támadják, és így a bécsi reakció eszközei lehessenek a magyarokkal szemben. A dualizmus kialakulásának időszakában nagy figyelemmel kísérték a fejlemények alakulását anélkül, hogy nagyobb ambícióval valamilyen formában hassanak rájuk.¹⁶ Ugyanis maga Miletić és követői is támogatták a monarchia felosztását, a dualizmust. Ellenéztek azonban egy olyan felosztást, amely szerint az osztrákok az egyik, a magyarok a másik országrészben abszolút hatalommal rendelkeznének. Abban a törekvésében, hogy a monarchia minden népének egyenjogúságot biztosítson, Miletić azt javasolta, hogy a dualizmus bevezetése után az egyik, illetve a másik országrészben minden nemzetiség számára autonóm jogokat biztosító föderatív államrendszer alakuljon.¹⁷ Mivel e terve nem vált valóra, és miután a dualizmus bevezetésével a magyarok és az osztrákok egymás között osztották fel a hatalmat, s ezáltal a monarchia többi népei egyenlőtlen helyzetbe kerültek, Miletićnek és híveinek nem maradt más választása, csak az, hogy kemény, megalkuvásmentes ellenzéki harcot folytassanak Bécs és Pest-Buda hivatalos politikája ellen. E harcuk során a szerb nép hathatós támogatását élvezték, ellentétben a konzervatív és klerikális körökkel, akik opportunistá politikájukkal magukra maradtak, teljesen elszakadtak a néptől és annak törekvéseitől.

JEGYZETEK

¹Jovan Djordjević: *Srpsko-madžarsko prijateljstvo, istorijsko-politička studija*. Beograd, 1895. 15, 16.

²D. Todorović Djordje Stratimirovićhoz intézett leveléből. Kragujevac, 1851. V. 24. Verwaltungsarchiv, Wien, Nachlass Bach, K.37., *Revolution und revolutionäre Bewegung: Serbien, Kroatien*. Narodne novine, 1851. 208.

³Jovan Skerlić: *Omladina i njena književnost*. Beograd, 1966. 51-53.

⁴Albrecht főhercegnek J. Coroninihoz, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság kormányzójához küldött átírat, Buda, 1857. XI. 7.; Coronini Albrechtnek írt válasza, és az Újvidéki körzeti előljárónak szóló utasítás. Temesvár, 1857. XI. 21., Vajdasági levéltár, Karlóca, Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság előljárósága, elnöki iratok, 1858. 3. 508. sz. Vö. Vasilije Krestić: *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791—1914*. Novi Sad, 1980. 121., 122.

⁵*Istorija srpskog naroda*. V-2. k. Beograd, 1981. 121. V. Krestić fejezete.

⁶Uo. 121., 122.

⁷J. Djordjević: i.m. 17, 18.

⁸V. Krestić: *Iz istorije srpske književnosti pedesetih godina XIX. veka, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor u štampi*.

⁹Vasa Stajić: *Svetozar Miletić*. Novi Sad, 1926. 165.

¹⁰Borovička Rechberg miniszternek, Belgrád, 1861. I. 19., Nikola Petrović: *Svetozar Miletić i narodna stranka*. Gradja I. Sremski Karlovci, 1968. 23. sz. okirat.

¹¹Vö. Djordje Stratimirović Rechberghez intézett szóbeli jegyzékét 1860. XII. 17., valamint Samuilo Maširević, pravoszláv püspök Rechberghez írt magánlevelét 1860. XII. 26., Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, P.A. I/25. Nachlass Rechberg, Konvolut Serbien. Aleksandar Stojacković röpirata: *Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina*, a szerb hierarchia és a hozzá közel álló körök ösztönzésére hasonló okokból

keletkezett, 1860-ban két kiadást ért meg. Azzal a céllal terjesztették mindenfelé, hogy „mérvadó tényezőkhöz” juttva megismertesse őket egyrészt a szerbek történelmével, jogaival, másrészt: konkrét tényekkel hatást gyakoroljon a Vajdasággal kapcsolatos kérdések eldöntésére és annak fennmaradása körüli viták megoldására. (A. Stojačković German Andjelićnek. Temesvár, 1860. XII. 31. Matica srpska Kézirattára, 25422. sz.)

¹²Dimitrije Kirilović: *Srpski narodni sabori*. Novi Sad, 1937. 7.

¹³V. Krestić: *Hrvatsko—Ugarska nagodba 1868*. Belgrád, 1969. 339., 340.

¹⁴M. Ban S. Miletićnek. Belgrád, 1861. III. 31. N. Petrović, vö. 28. sz. okirattal.

¹⁵*Autobiografija dra Jovana Subotića*. III., Novi Sad, 1901. 135.

¹⁶N. Petrović, vö. a 154. sz. okirattal.

¹⁷*Izabrani članci Svetozara Miletića*. Prired: Miroslav Jerkov, Novi Sad, 1939. 109-118.

**A MAGYAR POLITIKAI VEZETŐRÉTEG
A DÉLSZLÁV KÉRDÉSRŐL 1849 ÉS 1867 KÖZÖTT**

1.

1848—49 legfőbb tanulsága a magyar politikai vezetőréteg számára az volt, hogy nem lehet egyszerre sikerrel felvenni a harcot a Habsburgok ellen Magyarország függetlenségéért, az országban élő nem magyar népekkel szemben pedig a magyar nacionalista hegemonia fenntartásáért. Érthető tehát, hogy 1849 és 1867 között a magyar politikai gondolkodás egyik központi problémájává vált az ország nem magyar népeivel való együttélés, valamint a határokon túli szomszéd népekkel és országokkal való kapcsolat rendezése. Az említett ellentmondás feloldására a magyar politikai vezetőréteg különböző csoportjai az emigrációban és idehaza többféle elképzelést és javaslatot dolgoztak ki. Volt, aki úgy látta, hogy a történelmi Magyarország felbomlása elkerülhetetlen, ezért az államot föderatív alapon újjá kell szervezni, a nem magyar népeknek területi önkormányzatot kell adni, sőt nemzeti önrendelkezési és elszakadási jogukat is el kell ismerni. „Én azt hiszem, nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal és oláhokkal kellene egységre lépni... Mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál keve-

sebbet kellene Ausztriának és az abszolutizmusnak adnunk" — írta Teleki László 1849-ben Kossuthnak.¹ A másik póluson azok álltak, akik már 1861-ben azt javasolták, hogy „ne a románokkal, rácokkal és horvátokkal kacéerkodjunk”, de a „fiatal zsarnokkal [Ferenc Józseffel] inkább”,² mert „Ausztriával s uralkodó házával kibékülésünk ára nem oly nagy, mint amelyet a nemzetiségek követelnek”.³ E két szélsőség között foglalnak helyet azok az elgondolások, amelyek a történeti Magyarország területi integritásának és állami egységének megőrzésével, de az állam demokratikus vagy liberális berendezésével, a nemzeti egyenjogúság törvényes biztosításával és a magyar politikai szupremácia teljes vagy részleges feladásával javasolták új alapokra helyezni magyarok és nem magyarok viszonyát. E tervekben és javaslatokban kitüntetett szerep jutott a délszláv és a román kérdésnek, hiszen 1848—49-ben e népekkel éleződtek ki leginkább az ellentétek.⁴

2.

Politikai és diplomáciai akcióképességgel 1849 után hosszú évekig csak a forradalom és szabadságharc emigrációba menekült politikai és katonai vezetői rendelkeztek. Az ő céljuk az volt, hogy a nemzetközi helyzet kedvező fordulata esetén fegyveres felkeléssel vívják ki Magyarország teljes függetlenségét. A sikerhez elengedhetetlenül szükségesnek ítélték mind a magyarországi nem magyar népek, mind a szomszédos államok, elsősorban Szerbia és Románia nyílt vagy titkos támogatását, de legalábbis jóindulatú semlegességét. A kivívott függetlenség megtartását és tartós biztosítását is csak e népekkel és országokkal szoros együttműködésében és szövetségben vélték lehetségesnek a

társág kis nemzeteit a környező nagyhatalmak, elsősorban a cári Oroszország részéről fenyegető veszélyekkel szemben. Ezért a magyar emigráció vezetői már 1849 őszén magukévá tették a lengyel és román emigránsok, valamint főleg olasz politikusok által javasolt terveket a kelet-közép-európai, illetve délkelet-európai államok szövetségéről, konföderációjáról, s nemzetközi tárgyalásaik, diplomáciai akcióik során e tervek megvalósítását szorgalmazták.⁵

Kossuth már száműzetésének első állomásán, a bulgáriai Viddinben 1849 októberében felvázolta egy Lengyelországból, Magyarországból, Horvátországból, Szerbiából és a román fejedelemségekből alakítandó államszövetség tervét, elsősorban a kíséretében lévő lengyel emigráns diplomaták (Bystrzonowski, Zamoyski) javaslatára.⁶ Személyes megbízottjaként előbb az angol Henningsent, majd az olasz Carosinit küldte Belgrádba, hogy a szerb kormánnyal fogadtassák el a konföderáció tervét. Kossuth 1850. június 15-én Teleki Lászlóhoz írott levelében részletesen is kifejtette, hogy milyennek képzei az „Észak-keleti Szövetséges Szabad Státusok” berendezését.⁷ A belügyeikben teljesen önálló államokat a védelem és a külpolitika közössége és vámunió kapcsolná össze, a közös ügyeket szövetségi tanács intézné. Kossuth a konföderáció természetes centrumának Magyarországot tekintette, s ott lett volna a szövetségi tanács és kormány székhelye is (de nem Pest-Budán, a magyar fővárosban). Garašaninnak is azt írta 1850 elején, hogy meggyőződése szerint a különböző szláv nemzetek jövőjét csak az biztosíthatja, ha erős konföderáció alapján Magyarország köré csoportosulnak.⁸

A nyugati-európai (párizsi) magyar emigráció vezetői (Teleki László, Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan, Klapka György, Andrássy Gyula) 1849 és 1850 folyamán főleg a lengyel és a román emigránsokkal való tárgyalások és meg-

állapodások során alakították ki konföderációs elképzeléseiket, s általában elfogadták N. Bălcescu tervezetét a Dunai Egyesült Államokról.⁹ Teleki főleg Kossuthhoz 1849—50-ben írt leveleiben,¹⁰ Szemere 1853—54-ben írt, de félbenmaradt és csak 1941-ben kiadott kéziratában,¹¹ Klapka pedig a krími háborúról szóló, 1855-ben három nyelven is publikált könyvében fejtette ki elgondolásait az államszövetségről, amely Magyarország és Románia mellett nemcsak Horvátországot és Szerbiát ölelné fel, hanem Dalmáciát, Boszniát és Hercegovinát és Crna Gorát is.¹² A Klapka által 1859 márciusában Cuza román fejedelemmel a Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében kötött egyezmény leszögezte, hogy a szerződő felek célja a három dunai államnak, Magyarországnak, Szerbiának és Romániának konföderációja.¹³ Az egyezményt Klapka ismertette a belgrádi kormányval is. Mihajlo Obrenović és Kossuth 1859 májusában Londonban tartott titkos megbeszélésükön egyetértettek abban, hogy céljuk a dunai konföderáció létrehozása.¹⁴

A magyar emigráció dunai konföderációs elképzelései a magyarországi és az európai közvélemény előtt akkor váltak ismertté, amikor 1862-ben csaknem az egész európai sajtó ismertette a milánói L'Alleanza hasábjain Kossuth aláírásával megjelent *Confederazione Danubiana* című közleményt. A tervezetet tulajdonképpen Klapka, Pulszky és az olasz M. A. Canini fogalmazták, de Kossuth is elfogadta, és Canini 1862 nyarán az ő megbízásából utazott Belgrádba és Bukarestbe, hogy az ottani kormánykörökkel ismertesse az államszövetségre vonatkozó magyar és olasz javaslatokat. Kossuth korábbi elképzeléseitől eltérően e tervben már nincs szó arról, hogy Magyarország lenne az államszövetség központja, hanem a szövetségi kormány felváltva tartaná székhelyét a tagállamok fővárosaiban, Pesten, Belgrádban, Zágrábban, Bukarestben, esetleg Kolozsvárt.¹⁵

A Caninival való tárgyalásoktól mind Bukarestben, mind Belgrádban elzárkóztak.¹⁶ De általános visszautasításra talált a Dunai Konföderáció terve a magyarországi politikai közvéleményben is. Az emigrációval titkos kapcsolatot tartó politikusok, az ún. „határozati párt” és az ellenállási mozgalom vezetői tudomására hozták Kossuthnak, hogy nem értenek egyet javaslatával.¹⁷ „Ha már Reichsrathba kell mindenáron mennem, csak inkább megyek Bécsbe a németek, mint Belgrádba a rácok közé” — írta Podmaniczky Frigyes.¹⁸

A magyarországi politikai vezetők túlnyomó része kikerülhetetlen adottságként számolt a Habsburg-birodalom létevel. A liberális publicisztika sokágú érveléssel igyekezett bizonyítani, hogy e tájon egy erős nemzetek feletti birodalom létezése egyaránt szükséges mind az európai hatalmi egyensúly fenntartása, mind az itt élő kis népek szabad nemzeti fejlődése szempontjából, a történeti Magyarország további fennállását pedig csak a Habsburg-birodalom biztosíthatja. A magyar liberálisok nemcsak azt remélték, hogy az alkotmányos polgári monarchiává átalakuló Habsburg-birodalom keretei között Magyarország visszaszerzi alkotmányos önállóságát, hanem azt is, hogy a német kérdés eldőltével a birodalom súlypontja Magyarországra fog áthelyeződni, külpolitikája és gazdaságpolitikája pedig elsősorban délkelet felé fog orientálódni. A Habsburg-birodalom balkáni politikájában pedig Magyarország mind történeti hagyományainál, mind lakosságának etnikai összetételénél fogva közvetítő és irányító szerepet van hivatva betölteni.¹⁹ A magyar liberálisok tehát Magyarország és a balkáni országok jövőbeni kapcsolatát nem annyira szabad és egyenrangú államszövetség formájában képelték el (bár pl. Eötvös és Deák távolabbi perspektívában, a Habsburg-birodalom felbomlása esetén, ezt is el-

képzeltetők tartotta),²⁰ hanem inkább a nagyhatalmi befolyás és érdekszféra keretei között. A polgárosodás és a kapitalista fejlődés terén szintén elmaradott, de délkeleti szomszédait egy lépéssel mégis megelőző Magyarország egyfelől közvetítené a modern európai civilizáció vívmányait a formálisan önálló balkáni országok felé, másfelől viszont — a birodalom nagyhatalmi állására támaszkodva — ellenőrizné és ellensúlyozná is azok túlzott nemzeti aspirációit.

3.

A Dunai Konfederáció távlati elképzelés volt, az emigrációnak azonban közeli és aktuális tervei kivitelezésénél is szüksége volt a délszlávok baráti magatartására, támogatására. Fegyveres felkelés esetén Szerbia fontos akcióbázisul szolgált volna. Horvátország pedig akkor kapott kulcsszerepet a magyar tervekben, midőn 1859. és 1866. között ismételten felmerült egy francia vagy olasz invázió lehetősége a horvát partokon. Érthető tehát, hogy valahányszor a nemzetközi helyzet a magyar ügy számára biztató fordulatot vett, azonnal megjelentek Belgrádban a magyar emigráció megbízottai, s igyekeztek együttműködést létrehozni a szerb kormánnyal.²¹ A magyarok Belgrádban az egész korszakon át elsősorban Garašaninra számítottak, aki ismert volt osztrákellenes álláspontjáról, s már 1849-ben tett néhány barátságos gesztust a magyarok felé. Kossuth nagyra becsülte Garašant: „homme instruit, bon patriote, qui a lui vaut plus en influence et en lumière que tout le monde officiel de Belgrado” — írta róla Ricasolinak.²² Kossuth már 1850 elején állandó megbízottat küldött Belgrádba az olasz Carosini személyében, rész-

letes utasítással ellátva és Garašaninhoz írott levél kíséretében.²³ Az olasz diplomaták — elsősorban a belgrádi konzulok: Francesco Astengo és Stefano Scovasso — később is fontos közvetítő szerepet játszottak a magyar emigráció és a délszlávok között,²⁴ s 1864-ben hozzájuk csatlakozott a lengyel forradalmi kormány megbízottja, Z. Miłkowski is.²⁵ 1859-ben és 1860-ban Ludvigh János képviselte az emigráns kormány szerepét betöltő Magyar Nemzeti Igazgatóságot Belgrádban,²⁶ s akcióik előkészítése során egyes magyar katonai vezetők (Gál Sándor, Klapka György, Türr István) is megfordultak Szerbiában. A tervezett katonai együttműködésre nem kerülhetett sor a magyarországi felkelés elmaradása miatt, de a belgrádi kapcsolat a magyar ügy számára mégsem volt eredménytelen. A belgrádi kormány az 1860-as években a magyarországi szerb vezetőket következetesen annak érdekében befolyásolta, hogy nemzeti igényeik kielégítését ne Bécsben, hanem a magyar liberálisoknál keressék.²⁷ Másrészt Belgrád közvetítésével jött létre kapcsolat a magyar emigráció és a horvát nemzeti ellenzék között, s az általam ismert dokumentumok alapján kétségtelennek látszik, hogy a horvátok — főleg 1864-ben — készen álltak arra, hogy a magyarokkal együtt fegyverrel keljenek fel a Habsburg-önkényuralom ellen.²⁸

A belgrádi kormánnyal nemcsak az emigráció, hanem a hazai magyar vezető politikusok is igyekeztek jó kapcsolatokat fenntartani. Ismeretes, hogy 1861-ben Garašanin és Ristić Pesten járt és tárgyalt a magyar vezetőkkel.²⁹ 1861-ben és 1865-ben a belgrádi kormány Nikola Krstić személyében állandó megbízottat küldött Pestre.³⁰ Mihajlo Obrenovićtyal — aki 1859-ben Kossuthot is felkereste Londonban, s bizonyos elvi és gyakorlati kérdésekben egyetértésre jutott vele — sógora, Hunyady László gróf közvetítésével tartottak kapcsolatot a magyar politikusok.

Mind az émigrációnak, mind a hazai politikusoknak a szerb kormánykörökkel folytatott megbeszéléseiből egyértelműen kiderült, hogy a Szerbiával való jóviszony és együttműködés kulcsa és próbaköve a magyarországi délszláv kérdés.

4.

Abban az emigráció minden csoportja egyetértett, hogy Magyarországnak függetlensége kivívása után konföderációra kell lépnie a balkáni országokkal. Annál élesebb nézeteltérések merültek fel viszont abban a kérdésben, hogy milyen legyen az új Magyarország belső államszerkezete, hogyan rendezzék az együttélő népek viszonyát egymáshoz és az államhoz. A francia liberális sajtó is megállapította, hogy a magyar emigráción belül a nemzetiségi kérdésben két „párt” van. A párizsi emigránsok egy része (Teleki, Pulszky, Klapka, Szemere) a történeti magyar államkoncepció feladásával, a nemzeti önrendelkezés vagy legalábbis önkormányzat elvének elismerésével hajlandó a kérdés radikális megoldására. A másik — „plus absolu et moins traitable” (abszolútabb és nehezen kezelhető) — párthoz tartozik az emigránsok túlnyomó többsége, élükön Kossuthal.³¹ A lengyel Zamoyski szerint „Kossuth est avant tout Magyare; c'est pour la Hongrie magyare qu'il se dévoue; il veut absolument tout ce qu'il juge indispensable pour l'existence de l'État hongrois tel qu'il conçoit — dans son unité historique et politique.”³²

Teleki László már 1849 tavaszán azt ajánlotta Kossuthéknak, hogy ne ragaszkodjanak mereven a történelmi határokhoz és az államegységhez, hanem a föderáció elve alapján szervezzék újjá Magyarországot.³³ 1849 őszén csatla-

kozott álláspontjához a Párizsba érkező Szemere és Klapka is, s elfogadták a román Bălcescu tervét, amely szerint a létesítendő Dunai Egyesült Államok három szövetségi államának területét az etnikai elv alapján határolnák el, vagyis Erdély és Magyarország román- és délszlávok területei a román, illetve a délszláv tagállamhoz csatolkoznak.³⁴ Teleki 1850-ben Kossuthhoz írt leveleiben kifejtette, hogy a magyarországi nemzetiségeknek, elsősorban a szerbeknek és a románoknak területi autonómiát és tartománygyűlést kell engedélyezni, „mert hiszen éppen ezen kollektív nemzeti élet az, mi után leginkább sóvárognak”.³⁵

Az emigráció túlnyomó többsége nemcsak Bălcescu tervét, de Teleki javaslatait is elutasította, mert azoknál még az Ausztriával és a Habsburgokkal való kiegyezést is kedvezőbb megoldásnak tartotta. Kossuth szerint Magyarország csak történeti államterületének sértetlen megőrzésével léphet konföderációba más, külső államokkal; a belső föderációban, nemzeti jellegű területi autonómiák engedélyezésében a magyar állam felbomlását, a magyar nemzet halálát látta.³⁶ Párizsban Andrassy Gyula megmondotta a románoknak, hogy az 1849. júliusi szegedi nemzetiségi határozat az a végső pont, ameddig hajlandók elmenni, „amelyen túl pedig van az ágyú”.³⁷

A párizsi radikális csoport már 1851-ben elszigetelődött, Teleki elkedvetlenedve visszavonult.³⁸ Talán Klapkánál találkozunk a legtovább ennek a radikális koncepciónak bizonyos elemeivel. Ő vette rá Kossuthot Erdély autonómiájának elismerésére, 1861 tavaszán pedig azt írta a hazaiaknak, hogy a legnagyobb áldozatok árán is egyezzenek meg a nemzetiségekkel, főleg a délszlávokkal, s a szerbeknek adják meg a Vajdaságot.³⁹ Kossuth azonban vele szemben is

sietett leszögezni: „... van ár, melyet én nem vagyok hajlandó megadni. Ilyen az ország territóriumának nyelvek szerint való feldarabolása.”⁴⁰

„Készek vagyunk a legvégső határig elmenni, melyet hazánk területi épségének, politikai egységének tekintete megenged” — mondotta Kossuth 1859-ben Mihajlo Obrenovićnak.⁴¹ Ez a legvégső határ azonban innen volt azon, amit a nem magyar népek nemzeti mozgalmai 1848—49-ben és 1861-ben követeltek: területi önkormányzatot, kollektív nemzeti politikai jogokat, Magyarország föderatív átalakítását. Ezek a kívánságok a magyar politikai vezetőréteg egésze számára — az emigrációban és odahaza egyaránt — összeegyeztethetetlenek voltak a történeti Magyarország területi integritásának és politikai egységének axiómájával. Kossuth végül is csak Erdély kérdésében engedett: beleegyezett, hogy a lakosság maga döntsön: a Magyarországgal való uniót vagy a közigazgatási autonómiát kívánja-e.⁴²

A magyar emigráció „hivatalos” nemzetiségi politikáját azok az alapelvek képviselték, amelyeket Kossuth dolgozott ki a száműzetés első hónapjaiban. Ezen elvek legrészletesebb kifejtését a Kütahiában 1851-ben megfogalmazott alkotmányterv nyújtja: *Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására.*⁴³ Az alkotmány alapelve Kossuth szerint az általános választójogon alapuló népszuverenitás és a demokratikus önkormányzat. A nemzetiségi egyenjogúságot elsősorban a községek és a lehetőleg nyelvi alapon elhatárolt megyék önkormányzata keretében véli megvalósíthatónak. A hivatalos nyelv meghatározását az autonóm községekre és megyékre bízta, de biztosítja a kisebbségek nyelvi jogait is. Az egyes állampolgárok szabadon használhatják anyanyelvüket minden hivatalos fórumon, az ország-

gyűlésen is bárki anyanyelvén szólhat. A központi államhatalom hatáskörét és a magyar államnyelv használatát igyekszik a szükséges minimumra korlátozni. A különböző nyelvű állampolgárok társadalmi, kulturális és iskolai téren jelentkező nemzetiségi érdekeik ápolására és fejlesztésére területtől független nemzeti egyleteket alapíthatnak, nemzeti gyűlést tarthatnak, nemzeti főnököt választhatnak, jogszabályokat alkothatnak — hasonlóan ahhoz az ún. kulturális nemzeti autonómiához, amelyet később az osztrák szociáldemokraták javasoltak. Az általános választójog minden szinten biztosítaná a nemzetiségek számarányának megfelelő politikai képviselőket és részvételt, tehát Kossuth joggal hivatkozik arra, hogy a magyar nemzetiség rendi-nemesi eredetű politikai szupremáciáját nem kívánja fenntartani, jóllehet a történeti magyar államkoncepcióhoz ragaszkodott.

Kossuth a kifejtett elvek alapján lényegesen eltérően kezeli a horvát és a szerb kérdést. Felfogása szerint Horvátország (tehát nem a horvát etnikum egésze) külön politikai nemzet, amelyet a történeti jog alapján megillet a területi autonómia, sőt a teljes nemzeti-állami önrendelkezés is. A horvátok maguk dönthetnek afelől, hogy szövetségre kívánnak-e lépni Magyarországgal, vagy önálló államot alapítanak, vagy esetleg Szerbiával egyesülnek. Kossuth csak azt kívánta, hogy Fiume lakossága maga dönthessen hovatarozása felől, s Magyarország számára biztosítsák a szabad közlekedést a tengerrel. Ugyancsak népszavazásra, illetve nemzetközi döntőbíráskodásra bízta volna a döntést a Muraköz kérdésében is.⁴⁴ A magyarországi szerbeket viszont Kossuth nem tekintette történeti államjogokkal bíró politikai nemzetnek. 1849—50-ben Telekivel, 1861-ben Klapkával szemben határozottan ellenezte, hogy a szerbeknek megígérjék az általuk kívánt Vajdaságot.⁴⁵ A szerb

kívánságokkal szemben Kossuth elsősorban az erősen kevert településsel érvelt: a Vajdaságban a szerbek nem alkotnának abszolút többséget. Az emigráció első hónapjaiban Kossuth a szerbekkel való megegyezés érdekében bizonyos területi engedményekre mégis hajlandónak mutatkozott. Az 1850 elején Carosini belgrádi ügyvivőnek adott utasítás szerint, ha a szerbek kifejezetten területi engedményeket kívánnának, „so werden Sie zwar erklären, dass wir auch von dieser Art billiger Opfern nicht abgeneigt sind“, de csak olyan kisebb határterület jöhet tekintetbe, amelyet tisztán szerbek laknak, tehát a Bánát vagy Bács megye átengedéséről szó sem lehet.⁴⁶ Hasonló ajánlatot azonban Kossuth később már nem tett. Mivel Magyarországon egyetlen vármegye sincs, amelyet tisztán szerbek laktak, Kossuth nincs ellene annak, hogy a Határőrvidék és a déli megyék szerb lakta részeiből „két új megye alkottassék, melyekben a szerb nyelv politikailag is érvényesíttessék”.⁴⁷ Különösen fontosnak tartotta Kossuth a határőrök kielégítését: „Befreiung von dem ewigen Soldatendienste, gleiche Rechte mit allen Staatsbürgern, ganz freies volles Eigentumsrecht und ausserdem alle Wälder, Alpen und Ararialgründe jeder Gemeinde, so wie die Extirpaturen (Ausrottungen) jedem Nutzniesser zum freien Eigentum geschenkt.”⁴⁸

Kossuth ígéreteit az érdekelt nemzetek közül csak a horvátok fogadták egyértelmű lelkesedéssel. A magyarokkal nem szimpatizáló E. Kvaternik is kijelentette 1866-ban, hogy Kossuth kiáltványa alapján kész az együttműködésre, az abban kifejtett elveket elfogadta. Kvaternik rámutat, hogy Kossuthnál milyen nagy szemléletváltozás történt a horvát kérdésben: „Certes, lorsque M. Kossuth reconnait franchement non seulement l'unité de la nationalité et du royaume croate, mais aussi notre volonté et

indépendance souveraines, en nous reconnaissant „nation et État" historiquement et pour l'avenir; certes, dis-je, c'est un pas immense qu'il vient de faire... dans un gigantesque combat d'esprit, la réalité a enfin vaincu la poésie!"⁴⁹ Ő sem tartja azonban kielégítőnek Kossuth álláspontját a magyarországi nemzetiségi kérdésben. Ha viszont Kossuth e téren tovább lépne, akkor a magyarok fordulnának ellene. A magyarokkal tárgyaló délszláv és román politikusok, valamint a közvetítésre vállalkozó lengyel és olasz diplomaták egyaránt azon a véleményen voltak, hogy Kossuth és a magyar emigráció ígéretei nem elegendők a nem magyar népek nemzeti igényeinek kielégítésére. Pedig Telekiék visszavonulása után valóban Kossuth alkotmányterve volt az a legvégső határ, ameddig magyar politikus a nemzetiségi kérdés megoldásában hajlandó volt elmenni.

5.

Kvaternikon kívül még más egykorú megfigyelők is rámutattak arra a tragikus ellentmondásra, amely a kossuthi demokratikus nemzetiségi politika sorsát megpecsételte: a nemzetiségeknek kevés, a magyar politikai vezetőréteg túlnyomó részének pedig túl sok, amit Kossuth javasol. Ennek a demokratikus nemzetiségi politikának otthon nem volt számottevő társadalmi bázisa. Kossuth 1861-től kezdve egyre keserűbb szemrehányásokkal illetve hazai párt-híveit a nemzetiségi kérdésben elkövetett mulasztásaikért. Ha csak addig hajlandók elmenni, amennyit az országgyűlés elé terjesztett nemzetiségi törvényjavaslat tartalmaz, akkor „utaink elváltak, politikánk meg nem egyezik”.⁵⁰ A határozati párt balszárnyán kialakult ugyan egy kis

csoport, amely újságcikkeiben és országgyűlési megnyilatkozásaiban Kossuth demokratikus elveit képviselte a nemzetiségi kérdésben (Szilágyi Virgil, Kállay Ödön, Böszörményi László, Madarász József, Irányi Dániel stb.),⁵¹ az a szélső balnak nevezett csoportosulás azonban túl szűk és gyenge volt ahhoz, semhogy érdemleges befolyást gyakorolhatott volna a magyar politikai közvéleményre és a nemzetiségi kérdés törvényes rendezésére.

Pedig midőn 1860 őszén az októberi diploma nyomán Magyarországon is korlátozott tér nyílt a politikai tevékenységre, az államjogi probléma mellett elsősorban a nemzetiségi kérdés állott a viták előterében. A magyar politikai vezetőréteg képviselői minduntalan kinyilvánították készségüket arra, hogy a nem magyar népek jogos és méltányos nemzeti igényeit kielégítsék.⁵² Az általánosságok terén mozgó ígéreteken túlmenő elméleti tisztázás és gyakorlati programadás feladatát a liberális publicisztika vállalta magára. Elsősorban Eötvös József és Mocsáry Lajos könyveit, valamint Kemény Zsigmond, Lukács Móric, Deák Ferenc, Madách Imre és Jókai Mór cikkeit kell kiemelnünk e korszak gazdag terméséből.⁵³

A magyar liberális ideológusok derékhadát ekkoriban az egykori „centralisták” alkották (Eötvös, Kemény, Lukács Móric, Szalay László), akiknek államelméleti nézeteiben 1849 után éppen a nemzetiségi kérdés fontosságának felismerése lényeges változásokat eredményezett. Belátták, hogy az általuk korábban ideálisnak tartott francia típusú centralizált polgári állam nem alkalmas több nemzet egyenjogú együttélésének biztosítására, mert egyikük uralmához, a többiek elnyomásához vezetne. A magyarországi nemzetiségi kérdést — Kossuthhoz hasonlóan — ők is csak a községi és megyei önkormányzaton alapuló és a központi államszervek hatáskörét a minimumra csökkentő államszerkezet keretében vélték megoldhatónak.

A liberális publicisztika bizonyos fontos változásokat tükröz a nemzetiségi kérdés szemléletében az 1848 előtti évtizedekhez képest. Tudomásul veszik, hogy Magyarország soknemzetiségű, soknyelvű ország, és az is marad, mert a nem magyar népek már nemzeti öntudatra ébredtek, s nem olvashatók össze egyetlen nemzetté. A liberális írók igen erőteljesen bírálják a reformkor és a forradalom nemzetiségi politikáját. Elítélik az erőszakos nyelvterjesztést, a magyarosító törekvéseket, 1848—49 tapasztalatai alapján leszámolnak a liberális illúzióval, amely szerint a polgári alkotmány, az egyéni szabadság és az állampolgári jogegyenlőség automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést is. Hangsúlyozzák, hogy a nem magyar népek nemcsak egyéni szabadságot, hanem nemzeti jogokat is követelnek, amelyek biztosítják nyelvük szabad használatát a közéletben és az oktatásban, s lehetőséget nyújtanak nemzetiségük sokoldalú kifejtésére. Ezért az 1848-as törvénykönyvet ki kell egészíteni a nemzetiségi egyenjogúságot és az anyanyelv használatát biztosító törvényekkel. A centralisták — akik az 1860-as években Deák körül csoportosuló liberális párt magvát, ideológiai-szellemi vezérkarát alkották — kezdeményező lépéseket is tettek a nemzetiségi törvény megalkotása terén.

A liberálisok fő problémája: hogyan lehet a soknemzetiségű államot úgy berendezni, hogy az a lehető legnagyobb mértékben garantálja valamennyi benne élő nép szabad nemzeti fejlődését. A nemzetiségeknek mint jogi személyeknek kollektív politikai jogokkal és területi autonómiával való felruházása ellenkezett liberális elveikkel, amely szerint a politikai jogok az egyes állampolgárokat illetik meg. A nemzetiségek területi elhatárolását Magyarországon a kevert település miatt sem tartják kivihetőnek. (Bár pl. Eötvös — naplójegyzetei tanúsága

szerint — a területi autonómiát és a föderációt elvileg ideális megoldásnak tartaná.⁵⁴ Deák Ferenc 1861-ben Nikola Krstić előtt tett kijelentése, valamint az 1866-os országgyűlésen Miletićnek adott válasza szintén arra mutat, hogy távlati perspektívában ő is elképzelhetőnek tartja Magyarország föderatív átalakítását.)⁵⁵ A liberálisok, főleg a centralisták konkrét javaslatai nagyon hasonlók Kossuth alkotmánytervéhez: teljes egyéni egyenjogúság — egyesülési szabadság — községi, megyei és egyházi önkormányzat — a hivatalos nyelvet mindenhol a többség állapítja meg a kisebbségek jogainak megőrzésével — az anyanyelv szabad használata minden közéleti fórumon, még az országgyűlésen is — a nemzetiségi érdekek ápolása és fejlesztése korlátlanul szabad társadalmi egyesülés útján. Lényeges eltérést jelent viszont Kossuth tervével szemben az általános választójog hiánya. A hazai liberálisok a censzos választójog hívei, bár a centralisták közül többen szükségesnek tartják a census leszállítását, a választójog kiterjesztését éppen a nemzetiségek politikai érvényesülése érdekében.⁵⁶ Azt is hangsúlyozzák, hogy a magyar nemzetiségnek nemcsak kizárólagos uralmáról, de történeti jogai és politikai szupremáciája nagy részéről is le kell mondania, s vezető szerepének a jövőben elsősorban társadalmi, kulturális és erkölcsi síkon kell megnyilvánulnia. Intézményesen, törvényesen biztosított előjogokkal nem rendelkezhet, csupán első lehet az egyenlők között.⁵⁷

Ha részleteket illetően voltak is eltérések közöttük, az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése, az önkormányzat elvén alapuló közigazgatási rendszer, valamint az egyének és népek minél szabadabb

versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között. Ez az állam az ő szemükben nem magyar nemzeti állam, hanem a népek és nemzetek felett álló semleges intézmény, „közös haza”, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi állampolgár és nép szabad nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.

6.

A fentiekben vázolt liberális koncepció azonban éppúgy nem válhatott a nemzetiségi kérdés rendezésének alapelvevé, mint Kossuth demokratikus alkotmányterve. A következőlegesen liberális nemzetiségi politika hirdetői már az 1860-as években kisebbségben voltak a magyar politikai vezetőrétegen belül, s nagy politikai tekintélyük ellenére sem tudták elképzeléseiket a gyakorlatban érvényre juttatni. A magyar politikai vezetőréteg derékhadát a nemesi eredetű birtokos osztályok alkották, amelyek osztályuralmat az ország egész területe és valamennyi népe felett fenn akarták tartani. Hallani sem akartak a népek szabad versenyéről, ragaszkodtak a magyar nemzetiség történeti jogaihoz, politikai szupremáciájához, és azt intézményesen is biztosítani kívánták. Nemcsak a közös hazát szerették volna magyar nemzeti állammá átalakítani, hanem a megyék magyar jellegéhez is ragaszkodtak, és a nemzetiségi többségű megyékben is fenn akarták tartani a magyar uralkodó osztályok nacionalista hegemoniáját.

A liberális elit és a politikai vezetőréteg derékhada közötti véleménykülönbség már 1861-ben megmutatkozott. Az országgyűlési feliratok megígérték a nem magyar állampolgárok nemzetiségi igényeinek kielégítését, s Eötvös javaslatára 27 tagú bizottság alakult a nemzetiségi törvény

előkészítésére (ebbe 3 szerb és egy bunyevác képviselőt is beválasztottak). A bizottság által beterjesztett törvényjavaslat azonban csalódást okozott, mert eleve elzárkózott a nemzetiségek formulázott kívánságainak (köztük a szerb kongresszus határozatainak) figyelembevételére. A javaslat főleg Eötvös liberális koncepcióján alapult, de a nem magyar nyelvek használatának körét szűkebben, a magyar államnyelv hatáskörét pedig szélesebben szabta meg, mint a centralisták írásai. Részletesebb kidolgozásban lényegében ugyanazokat a nyelvi jogokat tartalmazta, mint az 1849. évi szegedi képviselőházi határozat.⁵⁸

Az Ost und West c. föderalista lap így értékelte a javaslatot: „Abban, amit a magyarok a szlávoknak és románoknak tett engedmények maximumának tekintenek, mi a nemzeti és politikai egyenjogúság elve valószínűsítésének minimumát sem ismerhetjük el.”⁵⁹ Kossuth az országgyűlés eljárását a nemzetiségi kérdésben halálos csapásnak vélte Magyarországra jövőjére nézve.⁶⁰

A magyar politikai vezetőréteg körében 1861-től kezdve erősödtek azok a hangok, amelyek szerint könnyebb kiegyezni a Habsburgokkal és Ausztriával, mint a nemzetiségek teljesíthetetlen kívánságainak eleget tenni.⁶¹ Az 1865-ben összeült országgyűlésen a szerb és a román képviselők azt kívánták, hogy a nemzetiségi kérdést államjogi síkon rendezzék, vagyis ismerjék el Magyarország népeinek mint politikai nemzeteknek egyenjogúságát, s az őket mint jogi személyeket megillető politikai jogokat. Az országgyűlés előbb a magyar korona országaival és népeivel egyezzen meg, s csak azután együttesen kössék meg a kiegyezést Ausztriával és a dinasztiaival — javasolta Miletić.⁶² A magyar politikai vezetőréteg azonban azt az utat választotta, amelytől a magyar liberálisok legjobbjai is óva intették: kiegyezett Ausztriával és az uralkodóval, s

az így kezébe került államhatalmat arra használta, hogy a nem magyar népekkel való megegyezés helyett hatalmi szóval, a saját érdekeinek megfelelően rendezze a nemzetiségi kérdést.

A nemzetiségi kérdéstről szóló törvényjavaslat csak a kiegészítés nyelbeütése után, 1867-ben került ismét az országgyűlés elé, lényegében az 1861-es javaslattal azonos megfogalmazásban. A törvényjavaslat a megyékben a többségre bízta a hivatalos nyelv megállapítását, bár a megyék nyelvhatárok szerinti átalakítását — amelyet a liberálisok szintén javasoltak — mellőzte. A megyék és városok bizottmányai és közgyűlései — amelyek a nem magyar területeken is többnyire magyar többségűek voltak — erre feliratokkal ostromolták az országgyűlést, és kieroszakolták, hogy a törvény végleges szövege a magyart tegye a megyék hivatalos nyelvévé.⁶³ A magyar politikai vezetőréteg tehát nem fogadta el Kossuth és a hazai liberális elit javaslatát, hogy a nem magyar állampolgároknak legalább a megyék keretei között biztosítsanak politikai jellegű nemzeti önkormányzatot, amint ezt a szerb és román képviselők által 1867-ben benyújtott törvényjavaslat is kívánta. Az 1868-as nemzetiségi törvény a magyar politikai vezetőréteg fokozatos elfordulását tükrözte a következetesen liberális koncepciótól a magyar szupremácia intézményes biztosítása felé. A törvény ennek ellenére még sok liberális elemet tartalmazott, s jóval türelmesebb volt, mint az 1830-as és 40-es évek magyarosító nyelvtörvényei, mert az egyes állampolgárok hivatalos ügyeinek intézésében, a községekben, az alsófokú bírásokban, az oktatásban és az egyházakban lényegesen nagyobb lehetőséget nyújtott az anyanyelvek használatára, mint azok.

A liberális elit és a politikai vezetőréteg derékhada közötti nézetkülönbségek a délszláv kérdés kezelésében is megnyilvánultak.

A magyarok általában elismerték, hogy Horvátország külön politikai nemzet, amelyet területi autonómia illet meg. Horvátország és Magyarország államjogi kapcsolatának értékelésében azonban már eltérések mutatkoztak. Deák Ferenc 1861-ben Zágráb megye körlevelére írott válaszában elismerte, hogy Horvátország sohasem volt alárendelt helyzetben, s a kapcsolat nem hódítás útján, hanem szabad szövetséggént jött létre. Kijelentette, hogy a magyarok készek a horvátokkal — mint nemzet a nemzettel — tárgyalásokba bocsátkozni a kapcsolat módosítását illetően. A kapcsolat új feltételeinek megállapítását a horvátokra bízta, sőt annak eldöntését is, hogy kapcsolatban kíván-e maradni Magyarországgal, vagy pedig el akarnak-e szakadni tőle. Ha az utóbbi mellett döntenének, azt Magyarország akkor sem akadályozná meg erőszakkal, ha ez módjában állna — jelentette ki Deák, akinek ajánlatait az országgyűlési felirat is megismételte. Fiuméről és a Muraközről azonban sem Deák, sem az országgyűlés nem volt hajlandó lemondani.⁶⁴ Ez a türelmes magatartás azonban korántsem volt jellemző a magyar politikai közvélemény egészére. Cikkek és röpiratok sora újította fel az 1848 előtti közjogi vitát, amelyben a hagyományos történeti érvekkel igyekeztek szűkíteni Horvátország államjogait és autonómiáját, elvitatták tőle a szlavóniai megyéket, s oly hang is hallatszott, amely a magyart akarta a Dráván túl hivatalos nyelvvé tenni.⁶⁵ A két országgyűlés közötti tárgyalásokon 1866-ban nemcsak Fiume és Muraköz kérdésében mutatkozott áthidalhatatlan ellen-

tét, hanem az államjogi kapcsolat értelmezését illetően is.⁶⁶ A horvát kérdés rendezésére tehát csak a kiegyezés után kerülhetett sor. Az 1868-as tárgyalásokon a magyar küldöttség többsége ismételten leszavazta Deákat, aki nagyobb önállóságot, szélesebb autonómiát akart adni a horvátoknak.⁶⁷

Ami a szerb kérdést illeti — tudomásunk szerint — a magyar politikusok közül senki sem akadt, aki a Vajdaságot hajlandó lett volna „megadni”.⁶⁸ A szerb kongresszus kívánságai ellen a megyék és városok feliratokban tiltakoztak.⁶⁹ A liberálisok is elutasították a szerbeknek azt a kívánságát, hogy a szerb kérdést a többi magyarországi nemzetiség problémájától elkülönítve kezeljék, tekintettel a szerbek királyi oklevelekben foglalt privilégiumaira. Eötvös szerint az ilyen kiváltságok nem egyeztethetők össze a polgári alkotmánnyal. Megígérte azonban a megyék határainak etnikai alapon való kiigazítását. Andrassy álláspontja ebben a kérdésben már nem volt ilyen egyértelmű: Ristić szerint 1861-ben ő is elfogadta ezt a kívánságot, Krstić szerint nem, 1868-ban azonban már határozottan elutasította.⁷⁰

8.

Az 1860-as évek országgyűlésein érdekes vita zajlott a magyar és a szerb képviselők között a nemzetfogalom körül, s ez a vita fényt vet a nemzeti kérdés elvi szemléletében mutatkozó lényeges eltérésekre.⁷¹ Az országgyűlési feliratok mindig a „magyar nemzet” nevében nyilatkoztak. A nemzetiségi képviselők tiltakoztak ez ellen, mivel szerintük a közös hazában több nemzet él. A magyarok erre

kijelentették, hogy a „magyar (ugarski) nemzet” kifejezés alatt nem a magyar (mađarski) nemzetiség vagy faj értendő, hanem a hazának minden fia, nyelvére és nemzetiségére való tekintet nélkül.

Ebben a vitában két eltérő nemzetfogalom, a nacionalizmus két különböző típusa ütközött össze. Egyikük sem volt magyarországi specialitás, hiszen egész Európára jellemző két alaptípusról van szó, amelyeket Hans Kohn a „territorial-political nationalism” és az „ethnic-linguistic nationalism” elnevezésekkel jelöl.⁷²

A magyar nacionalizmus az első típusba tartozik, amely Nyugat-Európában a polgári forradalmak nyomán alakult ki, s szorosán összefonódott az individualista liberálisizmussal. A nemzet e felfogás szerint történetileg kialakult politikai közösség, azonos az állammal, illetve az állampolgárok összességével, vagyis nyelvtől és etnikumtól független politikai kategória. A nemzetiség pedig nyelvi, etnikai, genetikai közösség, azonos a néppel, a fajjal és semmi köze a politikai szférához. A magyar nemzetelmélet a magyar korona országaiban csak két politikai nemzetet ismert — a magyart (ugarski) és a horvátot, de sok nemzetiséget, köztük a magyart (mađarski) is. A szerbiai szerbek és a romániai románok nemzetek voltak, a magyarországiak viszont nemzetiségek.

A liberális magyar nemzetelmélet szerint a politikai jogok az egyes állampolgárokat, illetve azok összességét, a nemzetet illették meg. A nemzetiség viszont — a valláshoz hasonlóan — az egyes állampolgárok magánügye, amelynek érdekében az őket egyenként megillető egyenjogúság alapján társadalmi téren szabadon tevékenykedhetnek, egyesületeket és intézményeket alapíthatnak. A nemzetiség politikai síkon csak nyelvkérdésként jelentkezik, mert a soknemzetiségű országban gyakorlati szükségből szabályozni kell a különböző nyelvek közéleti használatát.

A liberális magyar nemzetelmélet klasszikusnak tekinthető megfogalmazását a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottság 1861. évi jelentése tartalmazza (ennek rövidített változata került az 1868. évi nemzetiségi törvény bevezetőjébe);

„a) Magyarország minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar (ugarski) állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar (ugarski) nemzetet képviselik;

b) az országban lakó minden népek, név szerint: a magyar (madarski), szláv, román, német, szerb, orosz stb. — egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül érvényesíthetik.”⁷³

Ez a szöveg lényegében a soknemzetiségű államnak az 5. fejezetben ismertetett liberális koncepcióját fogalmazza meg: az állam a nemzetiségek felett áll, valamennyi boldogulását és fejlődését szolgálja, egyik nemzetiséggel sem azonosítható (a magyarral sem), egyik nemzetiség sem sajátíthatja ki magának (a magyar sem). A magyar nemzetiséget a közös hazában a többiekkel szemben semmiféle előjog nem illeti meg, bár mint relatív többségben lévő nemzetiségé, az ő nyelve az ország ún. diplomatikai nyelve.

Abban tökéletesen igaza volt a nemzetiségi képviselőknek, hogy a magyar politikai vezetőréteg többsége az egyetlen magyar (ugarski) politikai nemzet tételét nem az Eötvös-féle liberális koncepció szellemében értelmezte, hanem a magyar (ugarski) politikai nemzetet szívesen azonosította a genetikus, azaz etnikai értelemben vett magyar (madarski) nemzetiséggel, s az államot is ez utóbbi érdekeinek szolgálatába akarta állítani, azaz soknemzetiségű államból magyar nemzeti állammá alakítani.⁷⁴

Ezt az is megkönnyítette, hogy a magyar nyelv nem ismeri a legtöbb európai nyelvben meglévő különbségtételt „ugarski” és „mađarski” között, hanem a politikai nemzetet és a genetikus nemzetiséget egyaránt magyarnak (mađarski) nevezi. A magyar politikai nemzet ilyen nacionalista értelmezése a kiegyezés után fokozatosan uralkodóvá vált a magyar politikai közvéleményben, s lényegében azt juttatta kifejezésre, hogy a magyar nemzetiség politikai szupremáciára tart igényt a többi nemzetiség felett.

A nem magyar népek politikai vezetői nem fogadták el az egyetlen magyar politikai nemzet tételét. Ők a nacionalizmus másik típusát képviselték, amely elsősorban Közép- és Délkelet-Európára volt jellemző. Az ország valamennyi nagyobb, öntudatra ébredt nyelvi-etnikai közösséget nemzetnek tekintik, amelyet a magyarral egyenlő politikai jogok illetnek meg. Az egyenjogúság, a politikai jogok alanya az ő szemükben nem annyira az egyes állampolgárok, mint inkább a nemzeti közösség, mint jogi személy. Ezért az egyéni állampolgári egyenjogúságot nem tartják elegendőnek a nemzeti kérdés megoldására, hanem követelik a magyar mellett a szerb, a román, a szlovák stb. politikai nemzetek létének elismerését és egyenjogúságának államjogi szinten, azaz az alkotmányban vagy alaptörvényben történő biztosítását.⁷⁵

9.

Befejezésül egy nehéz kérdést szeretnék felvetni. A kortársak közül sokan úgy látták, hogy áthidalhatatlan szakadék választja el a szembenálló feleket a magyarországi nemzetiségi kérdésben. Valóban ilyen reménytelen volt a helyzet? Vajon Kossuth demokratikus alkotmányterve

vagy a centralisták liberális koncepciója alapján — ha azokat a magyar politikai vezetőréteg egésze magáévá teszi — nem lett volna lehetséges a délszláv kérdés kölcsönös megegyezésen alapuló, tartós rendezése? A kérdést nem tudnám egyértelműen megválaszolni, csupán néhány érvet szeretnék felhozni egy hipotetikus igenlő válasz mellett.

Kossuth álláspontját — a horvát kérdésben — mint láttuk — a horvát nacionalisták is elfogadták. A pesti liberálisokkal való megegyezés útjában azonban komoly akadályt jelentett a Fiume és a Muraköz kérdésben mutatkozó ellentét.

Bár Scovasso belgrádi olasz konzul szerint 1861-ben a szerb kormány a Szerbiához való csatlakozás érdekében agítált a magyarországi szerbek között, a magam részéről a Magyarországtól való teljes elszakadást nem tekintem az 1860-as évek jellemző szerb kívánságának. A Magyarországon belüli autonóm Vajdaság viszont kétségkívül szerb alapkövetelés volt, s ezt a magyarok nem vélték teljesíthetőnek. Vajon ezen szükségképpen megfeneklett-e a szerb-magyar megegyezés ügye? A Duna és a Száva mindkét partján több olyan szerb politikust és publicistát ismerünk, aki a Kossuth és a centralisták által javasolt megyei szintű nemzeti önkormányzat és a kulturális nemzeti autonómia alapján is rendezhetőnek vélte a szerb kérdést. 1866-ban és 1867-ben több olyan szerb politikus, aki korábban a Vajdaságot kívánta, ott szerepel a szerb és román képviselők által benyújtott nemzetiségi törvényjavaslat aláírói között, ez a javaslat pedig nem állt messze Kossuth és a centralisták elgondolásaitól. Úgy tűnik tehát, hogy a nemzetiségi kérdés minden érdekelt felet kielégítő vagy legalábbis megnyugtató rendezésének nem az volt a főakadály, hogy nem akadt magyar politikus, aki a nem magyar népek

minimális kívánságait hajlandó lett volna teljesíteni, hanem az, hogy a nemzetiségi kérdés demokratikus vagy legalábbis következetesen liberális megoldására irányuló javaslatokat a magyar politikai vezetőréteg többsége nem tette magáévá, hanem egyre inkább azokkal ellentétes elveket követett nemzetiségi politikájában.

JEGYZETEK

¹Teleki László válogatott munkái. Bp., 1961. II. 19., 28.

²Toldy Ferenc levele Kazinczy Gáborhoz. Pest, 1861. márc. 6. Idézi Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válszútján (1860—61)*. Bp., 1967. 403.

³Kecskeméthy Aurél: *Vázlatok egy év történetéből*. Pest, 1862. 183.

⁴A magyar politikai vezetőréteg különböző csoportjainak 1849 és 1867 közötti nemzetiségi politikájáról: Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790—1918*. Bp., 1947. 38—69. Katus László: *Mad'arské vladnuce triedy a národnostná otázka v 50. a 60. rokoch 19. storočia*. Historický časopis XI. 1963. 236—267. Uő: *Istorija veza madjarskog naroda sa narodima Jugoslavije*. Novi Sad, 1969. 66—81. Szabad György: *Az önkényuralom kora*. In: *Magyarország története 1848—1890*. Bp., 1979. 6/1.

⁵Az emigráció nemzetiségi politikájáról és a szomszédos népekkel való kapcsolatairól l. Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Bp., 1967. A délkelet-európai föderációs tervekről Luigi Pásztor: *La Confederazione Danubiana nel pensiero degli Ita-*

liani ed Ungheresi del Risorgimento. Roma, 1949. Kosta Milutinović: Razvoj federalističke misli kod podunavskih naroda. Rad vojvodanskih muzeja. 4., 71–95. Rudolf Wierer: Der Föderalismus im Donauraum. Graz—Köln, 1960. Mérei Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia. 1840—1918. Bp., 1965.

⁶Hajnal István (szerk.): *A Kossuth-emigráció Törökországban.* Bp., 1927. I. 171–174., 281., 360., 364., 369—376., 527—532., 671—677. Zamoyski így foglalja össze Kossuth 1849. okt. 29-én kifejtett nézeteit: „...il me dit, que le but de ses efforts...était la création d'une vaste confédération d'États comprenant la Hongrie, la Pologne, la Croatie, la Serbie et le pays Roumain — une sorte de >>Bande orientale<<, disait il." (530.)— „...azt mondta nekem, hogy törekvéseinek főcélja egy hatalmas államszövetség létrehozása, amely felölelné Magyarországot, Lengyelországot, Horvátországot, Szerbiát és a román fejedelemségeket — egyfajta „Bande orientale” (keleti zóna, övezet), mondotta”.

⁷Kossuth demokráciája. Közreadja Ács Tivadar. Bp., 1943. 42—49. Horváth Zoltán: *Teleki László 1810—1861.* Bp., 1964. II. 67. sz. irat.

⁸Hajnal: i.m. 664.

⁹Ion Ghica: *Amintiri din pribegia după 1848.* I. București, 1889. 460., 515—532. Kovács: i.m. 284—290. *Bălcescu Miklós válogatott írásai.* Szerk. I. Tóth Zoltán. Bp., 1950. 212—215.

¹⁰Teleki László válogatott munkái. II. 19., 28.

¹¹Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Kiad. Szüts Iván. Bp., 1941. 95—135. Szemere szerint „Kelet-Európa regenerationális nagy művének” alapelve csak „a szabad szövetség eszméje” lehet, s a Duna „mintegy természetes basisa egy statusok confereratiojának”.

¹²Georg Klapka: *Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855*. Genf, 1855. 139—141. Klapka György: *Emlékeimből*. Bp., 1886. 433.

¹³Kossuth Lajos: *Irataim az emigráczióból*. Bp., 1880. I. 371. Kovács: i.m. 338—345.

¹⁴Kossuth: *Irataim*. I. 394., 398.

¹⁵Az 1862. április 15-én Torinóban keltezett, Klapka és Pulszky által aláírt tervezet szövegét l. *I Documenti diplomatici italiani*. Prima serie: 1861—1870. Vol. II. Roma, 1959. 293-295. Kossuth tervezetét a Dunai Szövetségéről és a hozzá fűzött Fölvilágosításokat l. *Deák Ferencz beszédei*. Összegyűjt. Kónyi Manó. V. 1867—1868. Bp., 1898. 42—45, 51—71. A terv létrejöttének körülményeiről l. Kossuth: *Irataim*. Bp., 1882. III. 735-739. és Marco Antonio [Canini]: *Vingt ans d'exil*. Paris, 1868. 174-185. Kovács: i.m. 402-417.

¹⁶Canini: i.m. 210—233. Canini szerint: „Garachanin m'annonça lui-même que le projet de Confédération danubienne avait été lu au Casino de Belgrade au milieu des živio (vivats) des patriotes, se montra très disposé à une entente avec les Magyars.” (224.) Canini küldetése azonban végeredményben sikertelen maradt. Erre vonatkozóan Stefano Scovasso belgrádi szárd konzul 1862. aug. 17-én és szept. 22-én kelt jelentéseit (Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma. Rapporti degli Agenti Diplomatici e Consolari all' estero. 225. Consolato in Belgrado, 863.). A szept. 22-i jelentéshez mellékelve Canini 1862. szept. 7-én a fejedelemhez írott levelének másolata. Canini Garašaninhoz intézett levelét l. Vojislav J. Vučković: *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburske Monarhije 1859—1874*. Beograd, 1965. 88—90. „Garašanin maga közölte velem, hogy a konföderáció tervét a belgrádi kaszinóban a hazafiak éljenzése mellett olvasták fel, s igen késznek mutatkozott a magyarokkal való megegyezésre.”

¹⁷Deák Ferencz beszédei. V. 46—48. Szabad: i.m. Magyarország története. 6/1. 711—712.

¹⁸Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824—1887*. Bp., 1888. III. 143.

¹⁹Kosáry Domokos: *Kemény és Széchenyi 1849 után*. Irodalomtörténeti Közlemények 67, 1963. 149—171. Szabad: i.m. III.: Magyarország története. 6/1. 494—498.

²⁰Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek - gondolatok 1864—1868*. Kiad. Lukinich Imre. Bp., 1941. 116—117., 160—161. Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja kéziratot naplójában beszámol a Pesten, 1861-ben, magyar vezető politikusokkal folytatott beszélgetéseiről. Jún. 18-án Deák ezt mondta neki: „Lehetséges, hogy a világban nagy változások és erős megrázkódtatások fognak történni, s akkor Törökország és Ausztria fel fog bomlani. Ebben az esetben itt létrejöhet egy föderatív állam. Ez legális úton is lehetséges lesz, ha a nemzetek kifejlődnek — a magyarok azonban ebbe nem mehetnek bele addig, amíg ilyen események be nem következnek.” Aug. 9-én Deák úgy nyilatkozott, hogy a feliratot elutasító júl. 21-i „császári leirat az első lépés lehet afelé, hogy Magyarország és vele együtt más országok föderatív állammá alakuljanak; mert a magyarok, mihelyt országuk megszűnik Magyarországgá lenni, inkább szövetkeznek más nemzetekkel új alapokon, hogy megőrizzék a szabadságot, mintsem a bécsi abszolutizmus alatt akarjanak maradni”. (*Dnevnik Nikola Krstića*. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, br. 7198; 28. Juli. A napló szóban forgó részleteit idézi Vučković: i.m. 46., 52.)

²¹Thomas Lengyel: *Die Ungarn und der Kriemkrieg*. Bp., 1938. 168—181. Kovács: i.m. 421—472.

²²Kossuth Cosillában 1861. jún. 27-én kelt Pro Memoriaja, Archivio Centrale dello Stato, Roma. Ricasoli B.

(Fondo Biachi). Busta 1., fasc. 2/c. A belgrádi olasz konzulok jelentései, valamint a Vučković (i. m.) által közölt iratok is azt bizonyítják, hogy Garašanin őszintén kereste a magyarokkal való együttműködést. — „... művelt ember, jó hazafi, aki befolyásban és szellemi tehetségben egymaga többet ér, mint az egész belgrádi hivatalos világ.”

²³Kossuth: *Irataim*. I. 404. Hajnal: i.m. 664.

²⁴L. a belgrádi olasz konzulok jelentéseit: Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri. Roma Rapporti del R. Consolato in Belgrado, 1861—1866. 4e serie, pacco no. 225., 226. (863., 864.) Angelo Tamborra: *Cavour e i Balcani*. Torino, 1958. Italia des Risorgimento e mondo Danubiano-Balcanico. Udine, 1958. (Tanulmánygyűjtemény)

²⁵Kovács: i.m. 255—269.

²⁶Kossuth: *Irataim*. I. 404—413; III. 81—89.

²⁷Jovan Ristić: *Spoljšašnji odnošaji Srbije novijega vremena*. Druga knjiga: 1860—1868. Beograd, 1887. (Magyarul: Risztics János: *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időkben*. Második kötet: 1860—1868. Nagybecskerek, 1892.) Vučković: i.m. Horst Haselsteiner: *Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860—1867*. Wien—Köln—Graz, 1976.

²⁸Erre vonatkozóan a belgrádi olasz konzulok idézett jelentésein és Vučković idézett dokumentumgyűjteményén kívül l. még: Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri. Roma, Gabinetto e Segretariato Generale. Carteggio confidenziale e riservato. Busta 215., 216.

²⁹Ristić: i.m. II. 51—55. (magyar kiadás: II. 35—38.). Erre vonatkozóan l. még Garašanin levelét Andrásyhoz. (Vučković: i.m. 35—37.)

³⁰Erre vonatkozóan l. Nikola Krstić idézett kéziratos naplóját (Arhiv SANU, Beograd), amelynek a pesti tárgyalá-

sokra vonatkozó részeit közli Vučković: i.m. 40-41., 44-46., 48-50., 52., 187-189., 244-250.

³¹A *Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851—1852*. Összeállította: Jánossy Dénes. Bp., 1944. III/1. 16.

³²Hajnal: i.m. 531. Szemere így jellemzi a párizsi magyar emigráció vezetőit: „... ezek nem előre, de hátra mennek az eszmék világában, s különösen a magyar nemzetiség és a historiai magyar szupremáciának dühös hősei.” (Szemere Bertalan: *Naplóm*. Pest, 1869. I. 149.) Kossuthról pedig 1859-ben is azt írja, hogy „a nemzetiségi elv elismeréséről mit sem akar tudni, a territórium integritás nála a fő”. (Szemere: *Naplóm*. Pest, 1869. II. 136-137.) „Kossuth mindenekelőtt magyar; a magyar nemzetiségű Magyarországért áldozza életét; ő mindazt feltétlenül akarja, amit nélkülözhetetlennek ítél a magyar állam fennállásához úgy, amint azt ő felfogja: történeti és politikai egységében”.

³³*Teleki László válogatott munkái*. II. 19., 27-28. „Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is. ... A másik, mit választhatunk, a corpus jurisből valamit áldozni s nemcsak Horvátországra nézve, de a szerbek és oláhokra nézve is kibékülni a Vajdasággal, annak összes közgyűlést engedni, valamint az oláh fajnak is belső adminisztrációt, statuarius jogot, széles értelembe municipális garanciákat ... olly feltétel mellett, hogy legfelsőbb kormányban, országgyűlésben Magyarhonnal egyet alkotandnak...”

³⁴Kovács: i.m. 289-303. Bălcescu: i.m. 212-215.

³⁵Teleki: i.m. II. 54., 60.

³⁶Kossuth levele Telekihez 1850. június 15-én. In: *Kossuth demokráciája*. 35-50. Kossuth szemrehányást tesz Telekinek: „... nem borzadnál az egy Magyarországot magyar, tót, oláh, szerb, német s rutén országokra felosztani, s azokat a mostani országos egység helyett a con-

foederatióba akarnád összefűzni" (49.) „Te dismembrációt akarsz, én pedig azt a Magyar Nemzet bizonyos halálának tartom, azért még az Austriai átoknál is rettenetesebbnek." (Horváth Zoltán: i.m. I. 335.)

³⁷Kovács: i.m. 302.

³⁸Andrássy 1851. november 17-én azt írta Kossuthnak, hogy „Teleki magában állván, kénytelen volt maga is lemondani ideáiról, látván azok lehetetlenségét". (Jánossy: i.m. II/1. 16.) Szemere azonban még az 1850-es évek végéig vallotta az idézett kéziratában kifejtett s Telekiéhez hasonló elveket naplója és levelei tanúsága szerint.

³⁹Kossuth: *Irataim*. III. 621-624.

⁴⁰Uo. 629.

⁴¹Kossuth: *Irataim*. I. 400. Hasonló értelemben nyilatkoztak a Magyar Nemzeti Igazgatóság haza küldött üzenetei (uo. 453.) is, Irányi Dániel pedig így írt Deák Ferenchez intézett nyílt levelében 1861 márciusában: „Megegyezni mindenben, mi végeredményben az ország területi épsége s a központi kormány egységével nem ellenkezik" (Szabad: *Forradalom...* 409-410.)

⁴²Deák Ferencz beszédei. V. 43., 55. Szabad: *Forradalom...* 558.

⁴³Kossuth Alkotmánytervét közli: *Deák Ferencz beszédei*. V. 21-37.; *Kossuth demokráciája*. 52-74.; *Le projet de Kossuth concernant la question des nationalités*, 1851. Introd. D. Kosáry. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943. 515-540. és klny. Paris, 1943.

⁴⁴Kossuth: *Irataim*. I. 147.; *Deák Ferencz beszédei*. V. 57.

⁴⁵Kossuth demokráciája. 35-50.; Kossuth: *Irataim*. III. 629-630. — Azt azonban hangsúlyozta, „hogy a szerb nép a községi s a megyei adminisztrációnak szerb nyelven viteléről biztos legyen" (Szabad: *Forradalom...* 558.)

⁴⁶Hajnal: i.m. 677. — „akkor ugyan ön ki fogja jelenteni, hogy mi hajlandóak vagyunk ilyen fajta kisebb áldozatokra is”

⁴⁷*Dedk Ferencz beszédei.* V. 56.

⁴⁸Jánossy: i.m. II/1., 2. — „Felszabadítás az örökös katonai szolgálat alól, egyenlő jogok valamennyi állampolgárral, egészen szabad teljes tulajdonjog és ezen kívül minden községnek az összes erdők, legelők és kincstári földek, valamint az irtványok minden haszonélvezőnek teljes tulajdonul átengedve.”

⁴⁹Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma. Gabinetto e segretariato generale. Carteggio confidenziale e riservato. Busta 212, fasc. 2, 62. — „Midőn Kossuth úr őszintén elismeri nem csupán a horvát nemzetiség és királyság egységét, hanem a mi szuverén akaratunkat és függetlenségünket is, a történetileg és a jövőre nézve elismer bennünket „nemzetnek és államnak”; ezzel bizonyára — ezt bátran mondhatom — egy hatalmas lépést tesz... Egy gigantikus szellemi küzdelemben, a valóság végre győzedelmeskedett a költészet felett!”

⁵⁰Szabad: *Forradalom...* 557-558.

⁵¹Szabad: i.m. Magyarország története. 6/1. 705-708.

⁵²„Az oláh, szerb, horvát etc. nemzetiségek elismerése és jogaiknak, valamint méltányos követeléseiknek tiszteletben tartása alapelvvé válik mindinkább...” — írta Károlyi Sándor 1860. júl. 27-én (Kossuth: *Irataim.* II. 496; Szabad: *Forradalom...* 43.). Eötvös 1860. december 18-án, az esztergomi értekezleten leszögezte, hogy az országgyűlés feladata az, „hogy minden Magyarországon lakó nemzetiséget tökéletesen kielégítse...” (Szabad: *Forradalom...* 155.). Az országgyűlésen Deák felirati és Tisza határozati javaslata egyaránt kilátásba helyezte, hogy teljesítik a nemzetiségek minden kívánságát, amely az ország integritásával nem ellenkezik.

⁵³A liberális nemzetiségpolitikai koncepciót a következőkben Eötvös József (*Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*. Pest, 1850; *A nemzetiségi kérdés*. Pest, 1865.) és Mocsáry Lajos (*Nemzetiség*. Pest, 1858; *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*. Pest, 1860.) könyvei, valamint Kemény Zsigmond (Pesti Napló 1860. nov. 7., dec. 6., dec. 30., 1861. jan. 1., ápr. 19., 23. sz.), Eötvös József (Pesti Napló 1860. nov. 22. sz.), Lukács Móric (Pesti Napló 1860. nov. 28., dec. 19-22., 1861. ápr. 5., 9., 10. sz.), Madách Imre (Magyarország 1861. nov. 7-8. sz.), Szalay László (Magyarország 1862. jan. 8.), Mocsáry Lajos (Pesti Napló 1860. nov. 29., 1861. ápr. 4.; Magyarország 1861. ápr. 23. sz.) és Jókai Mór (Magyar Sajtó 1862. febr. 1-9., márc. 7., 13. sz.) cikkei alapján foglaljuk össze. Erre vonatkozóan l. még Szabad idézett műveit, továbbá Johann Weber: *Eötvös und die Nationalitätenfrage*. München, 1961; Katus László, in: *Magyarország története*. 6/2. 1350-1357.

⁵⁴Eötvös: *Naplójegyzetek - gondolatok 1864-1868*. 116-117, 160-161.

⁵⁵Deák 1861-ben Nikola Krstić előtt tett kijelentéseire l. a 20. jegyzetet. Deák 1866. december 15-én a képviselőház felirati vitájában leszögezte, hogy a magyar alkotmány nem a föderáción alapul, ezért „addig, míg ezt az alkotmányt sürgetjük, míg annak visszaállítása első teendők: *addig*, azt hiszem, hogy foederatív alapról szó sem lehet”. De hozzátette: „Lehet, hogy lesznek oly idők, midőn mi itt, a nemzet képviselői tovább is készek leszünk menni, mint betűjéhez az eddigi törvényeknek ragaszkodni; mondom, az idő elkövetkezhetik;...”, de az adott helyzetben „a ház helyzete tiltja, hogy *most* a rendszernek egy oly lényeges átalakulásáról tanácskozzunk, minő volna alkotmányunkat foederatív alapra átfektetni.” (*Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőháznak naplója*. III. 137-138. Kiemelés tőlem, K.L.)

⁵⁶Kemény Zsigmond: *A nemzetiség kérdése*. Pesti Napló 1861. jan. 1.

⁵⁷Eötvös: *Naplójegyzetek*, 175-178., 219. és *A nemzetiségi kérdés*. 36-38.

⁵⁸Az 1861-dik évi magyar országgyűlés. Pest. 1861. III. 169-170. 387-398. Szabad: *Forradalom...* 552-559.

⁵⁹Idézi: Magyarország 1862. márc. 11. sz.

⁶⁰Szabad: *Forradalom...* 558.

⁶¹L. egyebek között Töltényi cikkeit a Pesti Hírnök 1861. ápr. 27. és jún. 15. számaiban, valamint Kecskeméthy: i.m. 182-183.; Podmaniczky: i.m. III. 115.

⁶²Az 1865-dik évi...országgyűlés képviselőháznak naplója. III. 134-136.

⁶³Magyar Országos Levéltár, Budapest. Miniszterelnökség levéltára, 1867 - Ib - 156. *Magyarország története*. 6/2. 805-814., 1357-1359.

⁶⁴Deák Ferenc: *Zágráb megye körlevele és az egyesülés*. Pesti Napló 1861. márc. 24.,; *Deák Ferencz beszédei*. II. 589-616.

⁶⁵Szalay László: *A horvát kérdéshez*. Pest, 1861;
Palugyay Imre: *A kapesolt részek történelmi és jogi viszonyai Magyarországhoz*. Pozsony, 1863. E megnyilatkozásokról l. Katus László: *A horvát kérdés a kapitalizmus korbán*. Bp., 1960. 197-201., 213. (Kandidátusi értekezés kéziratban.)

⁶⁶Bogoslav Šulek: *Naše pravice*. Zagreb, 1868.
I-LXXXIII. Katus: *A horvát kérdés*. 216-223. Vasilije Krešić: *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*. Beograd, 1969. 220-226.

⁶⁷Csengery Antal: *Az 1868. évi XXX. törvénycikk történetéhez (A horvát kiegyezés)*. In: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Bp., 1928. 179-239.

⁶⁸Legalábbis abban a formában nem, ahogy azt az 1861.

évi karlócai szerb nemzeti kongresszus kívánta. Garašanin iratai között fennmaradt a szerb fejedelem sógorának, Hunyady László grófnak 1861. december 2-án kelt javaslata, amely az 1849 és 1860 között fennállott Vajdaságot elvetve, „reálisabb és praktikusabb alapon” kívánt egy „új Vajdaságot” létrehozni. A határőrvidék, Szerém, Bácska és Bánság szerblakta területein 3-4 megyét javasolt létesíteni szerb nemzeti jelleggel. Ezen felül nemzeti gyűlést (Synode), választott vajdát és központi politikai intézményeket (Central-Regierung) is kívánt adni a szerbeknek, akik ezáltal hasonló területi önkormányzathoz jutottak volna, mint az erdélyi szászok (Vučković: i.m. 63-65.). Nem tudjuk, hogy Hunyady — aki a belgrádi olasz konzul szerint akkoriban „tüzes patriotának mutatkozott”, de 1863 tavaszán már a kiegyezést sürgető arisztokraták közé tartozott (Scovasso 1863. ápr. 3-i jelentése, Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma. Consolato in Belgrado, 225/864/12) — saját kezdeményezésére vagy valamely csoport megbízásából tette ezt a javaslatot. A szöveg többes számban beszél: „... wir sind bereit eine jede Transaction anzunehmen, die Integrität des Reichs nicht bricht. Do ut des. Und dafür verlangen wir die Beihülfe der Verwirklichung der Gesetze des Jahres 1848.” Hasonló jellegű és érvelésű javaslatot találtam — dátum és szerző nélkül — egy „dipartimento serbo” alakítására, megyei szintű autonómiával, nemzeti gyűléssel, főispáni hatáskörű, választott vajdával, az olasz Külügyminisztérium levéltárában (uo. Gabinetto e segretariato generale, busta 215, fasc. 2., no. 31.). — „... készek vagyunk elfogadni egy olyan egyezséget, amely a birodalom integritását nem sérti. Do ut des. És ezért támogatást kérünk az 1848. évi törvények életbe léptetéséhez.”

⁶⁹Az 1861-dik évi országgyűlés. III. 166., 192., 302; Pesti Napló 1861. jún. 11. és júl. 3. sz.; Szabad: *Forradalom...* 544.

⁷⁰Garašanin és Ristić 1861 márciusában Pesten tárgyalta Eötvössel, Andrássyval és Podmaniczkyvel (a találkozót Hunyady gróf szervezte). „A szerbek szőnyegre hozták a Vajdaság visszaállításának kérdését, a magyar előkelők pedig nyomban kijelentették, hogy >>az államról az államban<< beszélni sem lehet. Végre azok a megyéknek nemzetiségek szerint való kikerekítését ajánlották...” Ezzel Deák is egyetértett. (Risztics: i.m. II. 37-38.) Eötvös és Andrassy eltérő álláspontjára l. Krstić naplóját (16. Aprila, 19. Maja, 25. Junija; Vučković: i.m. 41., 44., 49-50.). Krstić szerint „Deák belemegy, hogy a Bácskából és a Bánátból szerb megyék alakuljanak”, de ellenzi a Vajdaság elnevezést (uo. 8. Juni; Vučković: i.m. 46.). A belgrádi olasz konzul is úgy volt informálva, hogy Deák hajlandó lenne beleegyezni a területi önkormányzatba. Scovasso azt írja 1863. febr. 12-én, hogy a szerb—magyar együttműködés előfeltétele, „che questi (gli Ungheresi) offerissero in modo non equivoco, mediante tutte le possibile garanzie, *l'autonomia amministrativa assoluta di quelle popolazioni...*”. Az emigráció és a határozati párt — szerinte — ezt elfogadja, a Deák-párt hozzájárulását azonban nehéz lesz megszerezni, jóllehet maga Deák belemenne ilyen autonómiába: „alcuni distinti Ungheresi mi assicurarono che il Deák darebbe la sua asensione a tale progetto di autonomie”. (Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri. Consolato in Belgrado, 225 (863).)

⁷⁰„hogy ezek (a magyarok) félreérthetetlen módon, az összes lehetséges garancia mellett ajánlják fel ezen népesség (a szerbek) abszolút közigazgatási önkormányzatát.” „néhány előkelő magyar biztosított engem,

hogy Deák beleegyezését adná egy ilyen önkormányzati tervbe."

⁷¹1861. június 7-11., 1866. február 19-23., december 15. Az 1861-dik évi magyar országgyűlés. III. 68-72., 76-89.; Az 1865-dik évi... országgyűlés képviselőházának naplója. I. 233-309., III. 134-144. E vitákról l. Arató Endre: *A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein*. Történelmi Szemle 1970. 3. sz.

⁷²Hans Kohn: *Nationalism and Internationalism in the nineteenth and twentieth centuries*. In: XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports I. Grands Thèmes. Wien, 1965. 191-240.

⁷³Az 1861-dik évi magyar országgyűlés. III. 388-389. A javaslat szerint a cél az, hogy „az egyes nemzetiségeknek mint testületeknek szabad egyesülés útjáni kifejlődhetése biztosítva legyen”.

⁷⁴Erre vonatkozóan l. M. Polit-Desančić cikkeit: *Ungarn und das Nationalitätprinzip*. Ost und West 1861. máj. 19-20., 72-73. sz.; *Novi naš položaj*. Srbski Dnevnik 1861. szept. 20., 89. sz. Szabad: *Forradalom...* 545-546.; Haselsteiner: i.m. 57-59.

⁷⁵A magyarországi szerbek korabeli nemzetfelfogására l. M. Polith: *Die Nationalität und ihre staatsrechtliche Begründung*. Wien, 1862; Miloš Popović: *Glas iz Srbije a pitanju narodnosti u Ugarskoj*. Beograd, 1865. (Magyar kiadása: Popovich Milos: *A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból*. Szabadka, 1865.); *Program Đorđa Stratimirovića, kandidata saborskog*. Srbobran, 1865. 86. sz.; *Politična ispovest Svetozara Miletića Bečejskog poslanika*. Srbobran 1865. 94. sz.; Miletić, Milutinović és Stratimirović beszédei a képviselőház 1866. febr. 19-23-i és dec. 15-i felirati vitájában (*Napló*. I. 249., 262-263., 303., III. 134-136., 140-142.) Haselsteiner: i.m.

BONA GÁBOR

MAGYAR—DÉLSZLÁV
EGYÜTTMŰKÖDÉSI KÍSÉRLETEK
(1849—1867)

Az egész kontinenst megrengető forradalmak és szabadságháborúk másfél esztendeje után 1849 őszén Európa-szerte elhallgattak a fegyverek. Augusztus 22-én Velence, illetve október első napjaiban Komárom várának kapitulációjával egy időre véget ért a *nyílt fegyveres* harc, amely egyetemességét tekintve a polgári haladás és a nemzeti függetlenség híveinek küzdelme volt a régi feudális rendőrzőivel és az idegen népeket elnyomó abszolutista monarchiákkal szemben.

Az eredményeket tekintve a mérleg nem volt egyértelmű, különösen akkor, ha Kelet-Közép-Európa népeit tekintjük, a Balti-tenger, az Adriai- és a Fekete-tenger határolta területen élő nemzeteket, amelyek csaknem mindegyike megkísérelte 1848—49-ben, hogy társadalmi és nemzeti céljait fegyvereinek erejével küzdje ki. Igaz, a Habsburg-birodalomban — mely e terület közel kétharmadát foglalta magába — a jobbagyrendszer felszámolása megtörtént. Ám Lengyelország nagyobb, a cári birodalomhoz tartozó részén, valamint a török fennhatóság alatt álló román fejedelemségekben — nem számítva a Balkán déli felét — a feudális rendszer lényegében érintetlen maradt.

Még inkább lehangolóknak tűnhetett a helyzet, ha a kortársak a nemzeti jogok kérdésével vetettek számot. Ott volt a továbbra is három részre osztott Lengyelország, a soknemzetiségű Habsburg-birodalomban pedig az „Össz-Monarchia” abszolútista-centralista elve érvényesült, amely a nemzeti elv teljes tagadását jelentette. E tekintetben leginkább még a térség déli államaiban volt elfogadható a helyzet. A szerb fejedelemségben, amely ugyan papíron a Török Birodalomtól függött, ám a gyakorlatban már jó ideje — 1849-et követően pedig egyre erőteljesebben — a maga útját járta, és lényegében önálló nemzetállamnak számított, csakúgy, mint a dunai román fejedelemségek, ahol a baltalimai egyezmény ellenére hamarosan Szerbiához hasonlóan kezdett alakulni a helyzet.

A fenti, igencsak vázlatos áttekintésből is kitetszik talán, hogy 1848—49 *eredményei* elsősorban társadalmi vonatkozásban jelentkeztek — a polgári átalakulás a térség döntő részében visszavonhatatlanul végbement —, míg a *kudarcok* elsősorban a nemzeti jellegű törekvésekhez kötődtek. Ez pedig azt eredményezte, hogy 1849-et követően a kelet-közép-európai térségben elsődleges és *alapvető problémává* a *nemzeti kérdés* lépett elő, a szociális pedig jó ideig csak ennek alárendeltségében, függvényében jelentkezett. (Szubjektív oldalról ez annál is könnyebben ment, mivel a kelet-közép-európai nemzeti mozgalmak vezetőinek döntő többsége a jobbágyfelszabadítás következetlenségéből adódó társadalmi feszültségeket jórészt megoldhatónak és levezethetőnek tartotta az önálló nemzetállam létrehozása révén.)

A Kelet-Közép-Európában 1848—49-ben lejátszódott forradalmaknak ugyanakkor fontos tanulságai is voltak. Elsősorban olyan tapasztalatok, amelyek azt bizonyították a levert mozgalmak általában emigrációba kényszerült vezetői

számára, hogy a polgári átalakulásért vívott harc *egyetemleges jellegű*. Hiszen az osztrák birodalom népeinek szociális és nemzeti mozgalmai, céljai közvetlenül vagy közvetve, de végső soron éppúgy az európai reakció — mindenekelőtt a Habsburgok és Romanovok szövetségén — szenvedtek hajótörést, mint a román fejedelemségek területén kitört felkelés vagy — s most már kontinentális mértékben gondolkodva — az itáliai és a német egységtörekvések. Ebből pedig törvényszerűen következett a felismerés: a haladás erőinek is szorosabbra kell fűzniük szövetségüket, ha a siker reményében kívánják folytatni a küzdelmet.

Még hatványozottabban jelentkezett ennek szükségessége a Habsburg-birodalomban, ezen belül is elsősorban Magyarországon. A szabadságharc folyamán a magyarok és az udvar oldalán felsorakozott nemzetiségek politikai vezetői közül ugyan mind többen és a néptömegek egyre szélesebb rétegei ismerték fel, hogy a testvérháború értelmetlen, és csak az udvar érdekeit szolgálja, ám ez önmagában kevés volt. A felismerés okozta tárgyalási készségről erősebbnek bizonyultak a felfogásbeli különbségek, a megoldhatatlannak tűnő nemzeti ellentétek. A magyar forradalmat vezető liberális nemesség a nemzetiségi kérdésben 1849 júliusára Szegeden ugyan eljutott osztálykorlátai szélső határaihoz, a nemzetek politikai egyenjogúsításához, az integráció elvéből azonban továbbra sem volt hajlandó engedni. Magyar—szerb viszonylatban például a Bácskából, Baranyából és a Temesköz egy részéből létrehozandó szerb Vajdaságról — akárcsak a magyar korona részeként is — hallani sem akart. Igaz, most már úgymint késő lett volna. A magyar szabadságharc közelinek tűnő bukása folytán a Vajdaság követelésének elfogadása fejében Kossuthék legfeljebb jóindulatú semlegességet várhattak Stratimirovićektől vagy Garašanintól, a magyarországi és fejedelemségbeli szerb

liberálisoktól. (Nem úgy, mint néhány hónappal korábban, 1849 májusában, amikor Stratimirović felkelőivel és Knićanin a szerbiai segélycsapatokkal a Vajdaság magyar részről történő elismerése esetén hajlandónak mutatkozott fegyverét Ausztria ellen fordítani.)

Hasonló okokból — Erdély és a románság politikai jogai — hasonló módon alakult a magyar—román viszony is. 1849 július végén Kossuth és Bălcescu egyezményt kötött ugyan az együttműködésre, ám ennek kiteljesedését a szabadságharc leverése már megakadályozta.

Az 1849-et követő Habsburg államberendezkedés Magyarországon a nemzetiségek maradék illúzióit is szertefoszlatta. Mindez pedig tovább erősítette a törekvést a Dunamedence magyar és nem magyar népeinek együttműködésére. E kísérletek az ország területén belül is folytak, elsősorban azonban a magyar és a román emigráció, valamint a Szerb fejedelemség vezetőinek — mindenekelőtt Ilija Garašanin — kapcsolataiban csúcsosodtak ki.

Az egymás között feszülő ellentétek feloldásának lehetőségét, egyúttal az együttműködés elvi alapját mindhárom részről végül is a konföderáció eszméjében találták meg. Csakhogy ez az elképzelés, amely lényegében a Habsburg-birodalom területének újrarendezése révén egy új államszövetség megalakítását tűzte ki célul, melynek az európai nagyhatalmi egyensúly fenntartásában is meg lett volna a maga feladata, mást és mást jelentett a magyar emigráció, a szerbek és a románok számára. A Balti-tengertől, Lengyelországtól az Adriáig és a Fekete-tengerig terjedő jövőendő államszövetséget Kossuth — akinek nézete a magyar emigráción belül a nemzetiségi kérdésben nálánál rugalmasabb álláspontot elfoglaló Teleki Lászlóval szemben érvényesült — a *területi integritás* talaján állva egy Magyarország köré csoportosuló föderációnak tekintette.

Garašanin 1844-ben született *Tervezete* (Načertanije) realizálásának lehetőségét látta benne, az összes délszlávok egyesítésének lehetőségét, „Jugoszláviát”, amely Horvátországgal, Szlavóniával és a *Vajdasággal* együtt lenne tagja az államszövetségnek. Román részről Bălcescu és Ghica is csak addig lelkesedett egyértelműen a konföderáció tervéért, míg ki nem derült, hogy várakozásukkal ellentétben az államszövetség román tagját Kossuth Erdély nélkül képzelel el, hiszen az a történelmi jog alapján Magyarországhoz tartozik.

Nem beszélve a lengyelekről, közelebbről Czartoryski hercegről, aki már 1848 előtt Ausztria és a Balkán szláv népeinek felszabadítását és konföderációba tömörítését tűzte ki célul. A lengyel emigráció vezető, arisztokrata szárnya ezzel készült kifogni a szelet az orosz pánszlávizmus vitorlájából, s magának az eljövendő Lengyelországnak egyúttal vezető szerepet szerezni a szlávok között. E cél érdekében támogatta kiterjedt diplomáciájával már az 1840-es évektől a Szerb fejedelemséget, tett meg minden tőle telhetőt a forradalom alatt a magyarok és a magyarországi szlávok kibékítése érdekében, s próbálta a magyar emigrációt a területi integritás elvének feladására bírni.

Mindebből pedig világosan következett, hogy a konföderáció gondolata igencsak labilis együttműködési alapnak bizonyult. Még akkor is, ha esetenként, amikor úgy tűnt, hogy hatalmas lehetőség kínálkozik, amelyet nem szabad kihasználatlanul hagyni, nemcsak Teleki, de Kossuth is megpróbált átlépni saját „árnyékán”, és hajlandó volt a Vajdaság vagy Erdély kérdésében engedni. Mint 1853-ban a krími háború idején és 1862-ben született konföderációs tervében.

A magyar emigráció mint a magyar függetlenség élharcosa 1849 és 1867 közötti tevékenységén végigtekintve témánkat illetően az eseményeket négy fő csomópont köré csoportosíthatjuk. Az emigráció mozgása — és ennek megfelelően a szerb—magyar kapcsolatok intenzitása — ugyanis időről időre az európai politika változásainak és a nagyhatalmak érdekellentétei kiéleződésének függvényében élénkült meg. Ezek a következők voltak:

- 1849—1850, a Török Birodalom, valamint a nyugat-európai szövetségesei és a cári Oroszország viszonyának elmérgesedése;
- a krími háború időszaka;
- Franciaország és Piemont háborúja Ausztria ellen 1859-ben;
- végül az 1866-i porosz—olasz—osztrák háború.

Mindezek újból és újból lehetőséget nyújtottak a szerbek és a magyarok számára, hogy Ausztria-ellenes terveket kovácsoljanak. A közeledés, az olykor halványabban, máskor erőteljesebben körvonalazott közös elgondolások közül végül egy sem vált egy konkrét egyezmény és akcióegység alapjává. Annak ellenére, hogy egyik fél szubjektív jószándékához sem férhet kétség, s nem voltak köztük olyan áthidalhatatlan ellentétek — még a Vajdaság sem! —, amelyek ezt lehetetlenné tehetnék volna. Az okok tehát nem ebben, hanem elsősorban a magyar emigráció és a Szerb fejedelemség helyzetében és a nagyhatalmi politika pálfordulásai-ban keresendők. A három nagyhatalom ütköző érdekszférájában fekvő Szerbiának — amely ugyanakkor állandó belpolitikai harcok, a ruszofil és ausztrofil csoportok, valamint a franciabarát irányzatok összezapásának színtere volt, nem beszélve a Karadjordjević- és az Obrenović-dinasztia vetélkedéséről, saját jól felfogott érdekében minden meggondolatlan lépéstől tartózkodnia kellett. Az

erőtlen magyar emigráció támogatása kevés volt egy Ausztria elleni háborúhoz, melynek sikertelensége feltétlenül Szerbia megszállását eredményezte volna. Ezzel pedig annak a szerb politikusnak is számolnia kellett, aki maga is liberális, franciabarát lévén a legőszintébb híve volt a magyar—szerb együttműködés gondolatának. Vagyis Ilija Garašaninnak, akit Kossuth is nagyra becsült.

Más volt a helyzet 1859-ben, amikor egy ideig úgy tűnt, hogy a magyar—dél-szláv—román érdekeket Ausztriával szemben Franciaország tevékeny támogatásával sikerülhet érvényre juttatni. III. Napóleon politikájának gyors megváltozása végül azonban ezt is lehetetlenné tette.

Az elképzelésekből tehát végül semmi sem vált valóra, ám e tervek pusztá létüknél és tartalmuknál fogva is a magyar—szerb kapcsolatok haladó hagyományainak részét képezik, amelyet bátran vállalhatunk.

A szabadságharc bukása okozta fájdalom és levertség néhány rövid hónapja után Kossuth újult energiával folytatta azt a tevékenységét, amelynek egyetlen nagy célja volt, Magyarország függetlenségének kivívása. 1849. október 29-én Viddinben a szintén török földre menekült lengyel és olasz légió vezetőivel, Zamoyski és Monti ezredekkel megbeszélést tartott, melynek eredményeként hamarosan egy magyar—lengyel—olasz szövetség körvonalazódott — melynek szervezeti és akcióegysége természetesen egyelőre csak az emigrációra volt értendő. Ez annál időszerűbbnek tűnt, mivel a menekültek kiadatása ügyében egyre inkább éleződött a helyzet Törökország, valamint Ausztria és Oroszország között. Új háború látszott közeledni, amely, ha kitör, Franciaország és Anglia beavatkozásával Törökország oldalán, minden kétséget kizáróan európai konfliktussá szélesül. Akkor pedig Ausztria elnyomott népei is megindíthatják a felszabadító harcot. E lehetőség

Kossuthot is diplomáciai lépésekre sarkallta. Egyik első intézkedéseképpen így bízta meg Giuseppe Carosinit — egy piemonti születésű, de huzamosabb ideig Magyarországon élt kereskedőt, aki ekkor a belgrádi szárd követség alkalmazottja volt — a „magyar érdekek” képviselőjeként Belgrádban. 1850. január 18-i követi utasításában Kossuth mindazokat a politikai és katonai elgondolásokat kifejtette, amelyek kisebb-nagyobb változtatásokkal később is Kossuth és a magyar emigráció szerb-politikáját meghatározták: a viddini konföderációs eszmét, a nemzetiségi kérdés rendezése érdekében kifejtett elveket — amely a községi alapon szervezett szerb nemzetiségi élet szabad fejlődését volt hivatva biztosítani Magyarországon —, s melynek végleges megfogalmazása majd 1851-ben Kossuth kúthiaai alkotmánytervezetében lát napvilágot, végül pedig azt, hogy beleegyezik Horvátország és Szlavónia Szerbiához való csatlakozásához, ha a két állam úgy döntene.

A szempontunkból érdekes katonai kérdéseket illetően Kossuth az Ausztria-ellenes fegyveres fellépést az osztrák—porosz háború, orosz—török fegyveres konfliktus ki-robbanása vagy a Habsburg-birodalom súlyos válsága — a három közül az egyik tényező — bekövetkeztétől tette függővé.

A támadást ez esetben egy szerb hadtest indítaná Magyarországra felé, melynek védelme alatt szerveződne az új magyar honvédsereg. Kossuth ezenkívül magyar és román önkéntes csapatokat is szeretett volna szervezni a Szerb fejedelemség területén.

Nagy jelentőséget tulajdonított a felvilágosító munkának, melynek során a szerb kormánynak jelentős propagandát kellett volna kifejtenie Ausztria szerb és horvát határőrezredeiben, hogy azokat a magyar sereghez való csatlakozásra bírja.

A fegyveres konfliktus azonban végül is 1853-ig elodázódott, s a cár nyomására hamarosan Garašaninnak is távoznia kellett egy időre a politika színpadáról. A kapcsolatok azonban nem szakadtak meg, s Belgrád a szerb kormány jóindulatú elnézésével a magyar emigráció egyik fontos állomása maradt. A magyarországi szervezkedéssel megbízott Mack ezredes futárai rendszeresen innen indultak Magyarországra. Utóda, Gál Sándor tábornok pedig 1852—53-ban egyenesen innen irányította a magyarországi titkos szervezeteket.

Gálra pedig hamarosan újabb fontos feladat várt. 1853-ban kitört az orosz—török háború, melyhez Kossuth is nagy reményeket fűzött. Franciaország, Anglia és Piemont hadba lépett Törökország oldalán, és ezt várta az európai közvélemény Ausztriától is, a cár megsegítését. A magyar, a lengyel, valamint az olasz emigráció számára tehát ismét alkalom kínálkozott az Ausztria és az Oroszország elleni fellépésre. Kossuth ennek a gondolatnak szerette volna megnyerni Szerbiát is. Katonai tervet dolgozott ki, melynek értelmében a Duna—Tisza közén és Erdélyben felkelés törne ki, s mely hathatós támogatásban részesülne Szerbia részéről. Ez utóbbi módozatainak megbeszélésére Kossuth Gál Sándort jelölte ki, még a háború kitörése előtt, 1853. február 24-én. Gál és a szerb fejedelemség hadügyminisztere között ígéretes tárgyalások indultak.

Am az események megint csak kedvezőtlenül alakultak. Ausztria „hihetetlen hálátlansága” tanúságaként távol maradt a konfliktustól, a nyugati nagyhatalmak pedig a keleti kérdést nem kívánták összekötni a magyar és a lengyel függetlenség ügyével. Ilyenformán Szerbia számára ismét csak hiányzott a garancia, vagyis egy olyan jelentős szövetséges, amelyre támaszkodva megindíthatta volna a háborút Ausztria ellen.

Három évvel a krími háború lezáródása után, 1859-ben Ausztria végre háborús konfliktusra kényszerült. Az ambíciózus francia császár, III. Napóleon támogatásával az olasz egység nevében fellépő szárd királyság háborút indított a Habsburg-birodalomhoz tartozó észak-itáliai tartományok felszabadítása érdekében. A lengyel és a magyar emigráció, valamint a párizsi béke eredményeként az önálló nemzetállam útjára lépő dunai fejedelemségek vezetői teljes súlyukkal álltak ki az olasz ügy mellett. Nem teljesen önzetlenül, hiszen az Ausztriával való konfliktustól saját népeik számára is előnyöket vártak.

A meghatározó erő — III. Napóleon — terveiben az olasz kérdés és a kelet-közép-európai nemzetek ügye azonban szintén külön-külön problémaként szerepelt. S úgy tűnik, hogy az utóbbi elsősorban csak annyiban volt fontos számára, amennyiben az mint fenyegetés kijátszható volt Ausztriával szemben. Még akkor is, ha titkos diplomáciája révén arra törekedett, hogy az Ausztriával szemben számba jöhető kelet-közép-európai népek politikai vezetőit közelítse egymáshoz. Ez utóbbi révén ugyanis nem e népek törekvéseit akarta felkarolni, hanem az Ausztria ellen kijátszható erő és fenyegetés komolyságát fokozni.

Mindamellet, III. Napóleon szubjektív szándékaitól függetlenül, e törekvés az érintettek számára sok pozitív elemet is tartalmazott. A francia és az annak alárendeltségében működő szárd diplomácia közvetítő fáradozásai nyomán ismét egy magyar—román—déli-szláv szövetség körvonalai kezdtek kibontakozni. E vonatkozásban a legfőbb eredmény kétségkívül az a konkrét egyezmény volt, amely 1859. március végén a magyar emigráció és Cuza fejedelem között jött létre. Az egyezmény értelmében Cuza román területeken engedélyt adott fegyverraktárak létesítésére, politikai és katonai szervezkedésre, amelynek élére Klapka

tábornok került. Az olasz—francia—osztrák háború megindulását követően román és magyar emigráns csapatok léptek volna Erdély területére, melyet egy általános magyar felkelésnek kellett követnie.

Hasonló szellemben tárgyalt Klapka, majd Kossuth is 1859 májusában Londonban a szerb trónörökösrel, Obrenović Mihállyal. Noha konkrét megegyezés nem történt, elvileg számos kérdésben egyetértés jött létre. Kossuth elképzelései szerint az Ausztria elleni közös támadás alapfeltétele egy francia seregnek a horvát tengerparton való megjelenése lett volna. Ez Horvátország forradalmasodását vonná maga után, melyben Szerbia közreműködésére is számított Kossuth. Szerbia ezen túlmenően mint katonai bázis és felvonulási terület jönne számításba. Területén magyar önkéntes csapatok alakulnának, és ezek néhány századnyi szerb katonasággal együtt törnének be Magyarországra. E csapatokat és a Magyarországon felállítandó hadsereget lőszerrel és részben hadianyaggal szintén a Szerbiában francia segítséggel létesülő raktárak látnák el.

Mire Kossuth megbízottja, Ludvigh János 1859 nyarán azonban Belgrádba érkezett, e tervek realitása semmivé tűnt. III. Napóleon július 11-én Villafrancában fegyverszünetet kötött az osztrákokkal. Ennek következtében most már Szerbia is az Ausztriával fennálló feszült viszony oldására törekedett.

1860-tól kezdve a szerb fejedelemség politikájában irányváltás tapasztalható. Ennek alapvető oka a szerb—török ellentétek kiéleződése és az egyre intenzívebbé váló balkáni szláv törökellenes mozgalmak. Ez utóbbiak támogatására, úgy tűnt, Szerbia nemzetközi támogatásra találhat — sokkal inkább, mint Ausztriával szemben. Francia—olasz—görög terv volt születőben a balkáni né-

pek felszabadítására. Ennek keretein belül jutott szóhoz ismét a magyar emigráció. Az új elképzelések ezúttal a szicíliai partraszállás hőiséhez, Garibaldihoz fűződtek. Garibaldi a szárd kormány tudtával balkáni partraszállást készített elő 1861 őszétől. Két sereg indulna, az egyik Garibaldi személyes vezetésével Dalmáciába, a másik, a magyar Türr tábornoké, Durazzónál kötne ki. Ez az olaszokból és magyarokból álló két sereg ezt követően a szerbekkel, horvátokkal, Nikola fejedelem montenegrói csapataival, végül pedig a magyar felkelőkkel megerősödve egyidejűleg indítaná támadását a törökökkel és Ausztriával szemben, melyet Olaszország hadbalépése követne.

Franciaország azonban ezúttal is hamar visszakozott, s Garibaldi terveit francia és orosz támogatás híján Belgrád — joggal — kalandor jellegűnek minősítette.

A magyar emigráció és a szerb fejedelemség együttműködésének utolsó lehetőségét az olasz—porosz—osztrák háború jelentette 1866-ban. Miként 1859-ben ennek szálai III. Napóleon, most Bismarck német kancellár kezében futottak össze. S III. Napóleonhoz hasonlóan Bismarck is csak pusztán katonai szempontból és politikai ütőkártyaként kívánta felhasználni Ausztriával szemben Szerbiát, csakúgy, mint a poroszországi magyar légiót.

Am Szerbiának az 1862-es belgrádi események óta elsősorban Törökországgal gyűlt meg a baja. Ezért nem kockáztathatta, hogy egyidejűleg Ausztriát is kihívja maga ellen. Így a porosz kormány megbízásából 1866 júliusában Belgrádba érkező Türr tábornok tervét, mely egy közös szerb—magyar diverziót tartalmazott Magyarország irányába, elutasították. Ez végső soron fölösleges áldozatoktól kímélte meg mind a szerbeket, mind pedig a magyarokat; hiszen, mint Königgrätz után bebizonyosodott, Bismarcknak esze ágában sem volt szétbomlasztani Ausztriát. Márpedig egyedül ez felelt volna meg a Habsburg-birodalom nemzeti érdekeinek.

SÁNDOR PÁL

A BIRTOKRENDEZÉSEK TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGÉRŐL MAGYARORSZÁGON 1849 UTÁN

A BIRTOKRENDEZÉSEKRŐL ÁLTALÁBAN

A birtokrendezések a polgári földtulajdon születésének és uralkodóvá válásának meglehetősen hosszú történelmi folyamatával kapcsolódtak össze. Közép- és Kelet-Európa országaiban kísérőjelenségei voltak a feudalizmusról a kapitalizmusra történő átmenetnek, országonként eltérő történeti sajátosságokkal. A processzus azonban mindenhol a feudális földesúri gazdálkodás formáinak lebontását, a tőkés termelési eljárások bevezetését szolgálta. A tőkés agrárfejlődés ugyanis megkívánta a határhasználat régi, feudális formáinak átalakítását — hozzáigazítását a tőkés termelés új követelményeihez. Meg kellett tehát szüntetni a paraszti és a földesúri földek feudális jellegű egybemosódását; ki kellett hasítani a földesúri gazdaságok közé ékelt parasztgazdaságok parcelláit; fel kellett számolni a közlegelőn, az ugaron és a tarlón folytatott közös legeltetés ősi gyakorlatát, az erdők közös használatával együtt. Ehhez járultak az ún. tagosítási munkálatok (*commassatio*), abból a racionális megfontolásból, hogy — 1848 után — már *tulajdonosokként* összevontan mérjék ki a volt jobbágyság szétszórt birtokrészeit. Magyarországon ez a folyamat csaknem egy évszázadon át tar-

tott. Kezdetei a 18. század utolsó évtizedeire nyúltak vissza, a folyamat a 19. század utolsó harmadáig is elhúzódott, bár még ekkor sem ért teljesen véget.

Ha a birtokrendezések történetének tanulmányozását — a fent röviden jelzettek alapján — *pusztán a tőkés agrárfejlődés szempontjából* tartanók fontosnak, akkor is lényeges problémát ragadunk meg a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet történetéből. Különösen olyan országok gazdasági és társadalmi fejlődése kapcsán, ahol — mint Magyarországon is — a tőkés fejlődés kezdetei a mezőgazdaságban jelentkeztek először, és ahol éppen a mezőgazdaság volt — és maradt is sokáig — a kapitalista gazdaság vezető ága. Mégis: ez a nézőpont leszűkíti az egykori történeti összefüggéseket, és figyelmünket pusztán a határhasználat átalakulásának tanulmányozására korlátozza. A történeti valóságban azonban ennél jóval többről volt szó.

A BIRTOKRENDEZÉSEK ÖSSZEFÜGGÉSE A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS VÉGREHAJTÁSÁVAL 1849 UTÁN

Ismeretes, hogy a szabadságharc leveretését követően a győztes Habsburg-abszolutizmus adminisztrációja 1853. március 2-án újraszabályozta a forradalom jobbágyfelszabadítását. Azt is tudjuk, hogy az úrbéri pátens csak az „úrbéri földbirtok”-ot tekintette szabad paraszti tulajdonnak. A rusztikus népesség birtokában azonban nemcsak ilyen úrbéres és „úrbérpótló szerződésű”, hanem egyéb jogviszonyú földek is voltak. A pátens alaprendelkezéséből — eltekintve most a részletektől — következett:

1. Csak a fenti minősítésű parasztföldek válhattak — állami kártalanítással — immár járadékmentes, szabad

paraszti tulajdonná. A feudális múltból átörökített egyéb jogviszonyú parasztföldekről a pátens úgy rendelkezett, hogy

2. ezeknek egy részét maguknak a parasztnak *kell kötelezően megváltani*;

3. egy másik részük megváltható az érintett parasztnak által, de megváltásuk nem kötelező;

4. végül voltak olyan parasztföldek is, amelyek továbbra is urasági (majorsági) jogviszonyúak maradtak, s ezért még megváltásuk sem volt lehetséges.

A pátens elveinek gyakorlati keresztülvitele tehát egy sor fontos kérdést vetett fel.

Először: hogyan kellett a gyakorlatban megállapítani a parasztbirtok e különböző jogi minősítéseit. Azt, hogy mely földek minősülnek úrbéres természetűeknek, amelyek esetében a parasztnak meghatározott legelő- és erdőilletményre is, a volt földesurak pedig állami kártalanításra jogosultak.

Másodszor: melyek azok a parasztföldek, amelyek kötelezően megváltandók a parasztságnak részéről, anélkül azonban, hogy utánuk legelő- és erdőilletmény járna nekik.

Harmadszor: melyek végül azok a parasztföldek, amelyek esetében érintetlenül marad a feudális eredetű földesúri tulajdon és birtoklási jog 1849 után is.

Negyedszer: miként kellett ezt az egész eljárást hiteles érdemlő módon, mérnöki felmérésekkel és törvényes eszközökkel végrehajtani. Csak a parasztföldek tulajdonjogi hovatartozásának hiteles tisztázása és felmérése után vált ugyanis lehetségessé a határhasználat régi formáinak átigazítása az immár polgári földtulajdon követelményeihez. Tulajdonképpen az az eljárás, amelynek során mennyiségileg és minőségileg is felméri a falu egész határát; az urasági földeket éppen úgy, mint a volt jobbágy-

földeket a közlegelővel, az erdővel, a terméketlen területekkel együtt, hogy kihalásítsák az urasági és a parasztföldek helyileg is megváltozott új határait, a pátens által meghatározott földtulajdon elveinek megfelelően.

A fent jelzett és csak a lényegét érintő teendők a birtokrendezési eljárás menetében valósultak meg, a külön e célra létesített (és koronként változó) bíróságok működése által. Itt csak megemlítjük: a restaurált abszolutizmus is létrehozott ilyen bíróságokat. Működésüket, szervezetüket és személyi állományukat a Bel- és Igazságügyminisztérium 1856. február 2-án kelt rendelete szabályozta az öt közigazgatási kerületre osztott ország, Horvát-Szlavónia, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság vonatkozásában.

A leírtakból kitűnik: a birtokrendezési eljárás szükségszerűen függött össze a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának módjával. Ahhoz ugyanis, hogy a falvak határhasználatát átrendezzék, mint hangsúlyoztuk, először a földek tulajdonjogi viszonyait kellett — 1848 után — tisztázni. Ez pedig csak az említett bíróságok által működtetett birtokrendezések menetében valósult meg mérnöki felmérések során. Úgy is mondhatjuk, hogy az 1853. évi úrbéri pátens elveit a jobbágyfelszabadítás újraszabályozásáról, a birtokrendező eljárás váltotta valóra a mindennapok gyakorlatában. Külön kérdés, hogy miként és milyen eredménnyel. Kétségtelen tény viszont, hogy az új adminisztráció fontosnak tartotta felmérni az egykorú állapotokat még a jobbágyfelszabadítás végrehajtására hivatott császári nyílt parancs kiadása előtt. Képet akart kapni arról, hogy a birtokrendezések milyen mértékben valósultak meg a gyakorlatban 1848. január 1-ig, és milyen mértékben várnak még megoldásra 1853 után.

A BIRTOKRENDEZÉSEK ELŐREHALADÁSÁNAK EREDMÉNYEIRŐL: 1848—1865

Az első hivatalos kimutatás Bach belügyminiszter 1852. január 21-én kelt rendelete nyomán keletkezett. E rendelkezés értelmében az 1848. január 1-i állapot (gyakorlatilag az 1847. év végi helyzet) szerint kellett kimutatni a birtokrendezések állását, de az 1852-ben érvényes közigazgatási beosztás figyelembe vételével. A kimutatásokat a megyefőnökök készítették el törvényhatóságok szerint. E munkálatok alapja az egyes eljárások közigazgatási főbírájának helységenkénti adatfelvételei voltak, amelyek 1852 júliusában készültek el véglegesen.

A második hivatalos kimutatás adatai ugyancsak a Belügyminisztérium felvételei alapján váltak ismeretessé, 1859. október 7-i, bécsi keltezéssel, „összesített áttekintés” címmel. Ez már az 1858. év végi állapotokat tükrözte. Mint a cím jelzi, az áttekintés nem tartalmaz megyékre bontott adatokat. Azokat összevontan közli az öt közigazgatási kerületről. Különös értéke azonban, hogy ugyanakkor képet ad Horvát-Szlavónia, a Szerb Vajdaság és a Bánság viszonyairól is.

A harmadik felvétel 1865-ben készült. Ezt Lónyay Menyhért, akkor a Deák-párt egyik prominens politikusa tette közzé egyik munkájában a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére a Helytartótanács adatainak felhasználása alapján. Az ő kimutatása az ország ötven vármegyéjére vonatkozik, és gyakorlatilag az 1864. év végi állapotokról ad képet.

A három időpontban keletkezett és a birtokrendezések fogalmát szükségképpen nem egységesen, illetve nem azonosan értelmezett kimutatásokat szakirodalmunk kritikailag már értelmezte. Ennek alapján mutatta be az egész folya-

mat előrehaladását 1847 végétől 1864 végéig, az adatokat azonos területre (az ország 42 vármegyéjére) vonatkoztatva. Ezeket, mivel magyar és német nyelven is ismertek a szakirodalomban, most nem közöljük újra. Inkább csak az alábbi főbb tendenciákra hívjuk fel a figyelmet.

1. Az 1852-ben keletkezett adatokból kiderült: A megszámlolt helységeknek mindössze 15,6 %-ában fejeződtek be véglegesen a birtokrendezések, a legelők elkülönítésével és a tagosítási munkálatokkal együtt. A helységek további 42 %-ában az eljárás még csak folyamatban volt, s végül 42,4 %-ában el sem kezdődött. Közvetlenül a forradalom előtt tehát csak a helységek csekély hányadában valósították meg az úrbéres jobbágyföldek felmérését, minőség szerinti dűlő osztályozását és az urasági földekkel egybe mosódott határainak elkülönítését, a tagosítási munkálatokkal együtt, még a feudális földtulajdon viszonyai közepette. Ez azt jelentette, hogy közvetlenül a forradalom után — mert új rendezések közben nem voltak — csak ezekben a helységekben vált világossá: mekkora a felszabadult úrbéres föld tényleges terjedelme, az elkülönített legelő- (és ha volt, erdő-)járandósággal együtt; hogyan oszlik meg a falu határa a volt földesúr és egykori úrbéresei között. A helységek 42 %-ánál mindez még nem tisztázódott véglegesen; 42,4 %-nál pedig még teljesen homályban maradt. A fentiekből következett: a jobbágyfelszabadítás végrehajtása a mindennapok gyakorlatában még meglehetősen távol állt a befejezéstől a felvétel időpontjában.

2. Az 1859. évi adatok tanúsága szerint a folyamat valamelyest előrehaladt. A birtokrendezések a megszámlolt helységek 16,3 %-ában fejeződtek be véglegesen és 79,6 %-ában voltak már folyamatban. Ennek következtében már 4,1 %-ra csappant azoknak a helységeknek az aránya, amelyekben az eljárás még ekkor sem kezdődött el.

A Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban a következő arányokat találjuk a fenti kategóriák sorrendjében: 0,6 % - 60,0 % - 39,4 %. Ezek az arányok természetesen nem vonatkoznak azokra a helységekre, amelyek koronai, kamarai, részint pedig olyan magánföldesúri birtokokon létesültek, ahol nem úrbéres jogállású, hanem telepes parasztok éltek.

3. Az 1865. évi adatsorok a folyamat lényeges előrehaladását jelzik. A rendezett helységek aránya 48,4 %, a rendezés alatt állóké (ahol az eljárás folyamatban volt, de nem fejeződött be) 48,2 %, a rendezés előtt állóké 3,4 %. Bács, Krassó, Temes és Torontál megyék esetében csupán 627 egykori úrbéres helység adatait ismerjük 1865-ből. Ezeket az 1859. évi adatokkal nem tudjuk összehasonlítani, mert azok nem teljesen azonos területre s ugyanakkor több mint 800 helységre vonatkoztak. Legfeljebb jelezni tudjuk: a birtokrendezések még 1865-ben is csak alig haladtak előre az említett négy megyében. A helységek alig 5 %-ában fejeződött be az eljárás. A többiten vagy folyamatban volt, vagy el sem kezdődött.

Tájilag csoportosítva a helységeket azt állapíthatjuk meg, hogy a legtöbb rendezett helység az ország mezőgazdaságilag fejlettebb, dunántúli, a legkevesebb az elmaradott peremmegyékben volt megszámlálható. Moson, Tolna, Somogy, Fejér, Veszprém megyékben 92—81 % között mozgott a rendezett helységek aránya. Viszont olyan közismerten fejletlen mezőgazdasági viszonyokat mutató megyékben, mint különösen Zólyom, Turóc, Árva, Bereg, Ugocsa, Sáros, Liptó és Máramaros, az ilyen helységek számaránya 0,7—23 % között mozgott még ekkor is.

Összegezve az eddig mondottakat: A határhasználat átrendeződése a polgári földtulajdon új viszonyaihoz kapcsolatosan, meglehetősen hosszú folyamat volt Magyarországon.

Ott, ahol megvalósult, elősegítette, ahol még nem történt meg, fékezte a tőkés gazdálkodás új követelményeinek megfelelő termelési és művelési eljárások térhódítását. A folyamat előrehaladása sem időben, sem területileg nem volt egyenletes. 1849—59 között csak igen vontatottan, az évtized fordulójától ütemesebben, majd 1862-től ismét lassabban, de immár egyenletesebben haladt előre. Teljes befejeződése azonban még a kiegyezés utáni időkhöz is elnyúlt.

Földrajzi tájegységenként és ezen belül a mezőgazdaság fejlettségi színvonalától is függően, szintén egyenlőtlen a fejlődés. Az viszont kétségtelen, hogy ott, ahol a birtokosok tőke- és hitelképessége kedvezőbb volt, ahol a piackörzetek szívó ereje jobban érvényesült, ahol a parasztság mentalitása kevésbé rögzült az évszázados hagyományok beidegzett gyakorlatához, ott a faluhatár átrendeződése viszonylag gyorsabban és teljesebben haladt előre. Jórészt ezek az okok magyarázzák, miért találunk kedvezőbb viszonyokat a bécsi és a pesti piackörzetekhez közelebb eső és a fejlettebb mezőgazdálkodást űző agrárnépeség körében.

NÉHÁNY SZÓ A BIRTOKRENDEZÉSEK TÁRSADALMI, POLITIKAI ÉS JOGI ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

Ne gondoljuk azonban, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával összefüggő birtokrendező-eljárás csak a polgári földtulajdon gyakorlati kialakulásának s ezzel összefüggésben a tőkés mezőgazdaság új igényeihez igazított határhasználat átrendezése szempontjaiból fontos és jellegzetes processzusa a korszaknak. Az egész folyamatnak ugyanis társadalmi, politikai és jogi (bírószági) vo-

natkozásai is voltak egyúttal. A birtokrendező-eljárás tükrözte a volt uraság és egykori jobbágyainak ellentétes érdekű gazdasági-társadalmi küzdelmeit, ezek mindenkori alakulását a bírósági joggyakorlat (a permenet) egyes szakaszaiban, éppen úgy, mint a folyamat ítélettel szentesített lezárulta után. Ne felejtsük el azt a körülményt, hogy az új önkényuralom adóztatási rendszere a parasztság mellett, most már az egész kereső lakosságot s így a volt birtokosok széles rétegeit is érzékenyen érintette, az adókhöz hozzákapcsolt ún. földtehermentesítési járulék többletterhével együtt. Ez az új helyzet felerősítette a volt nemességnek azt a — már a forradalom idején is jelentkező — igyekezetét, hogy megpróbáljon minél több ingyen járadékot, iga- és munkaerőt megtartani, illetve minél kevesebbet elveszíteni meglehetősen súlyos anyagi körülményei közepette. Ezért igyekszik 1849 után a minél kevesebb úrbériség, a minél több úrbériségen kívüli, illetve majorsági jogviszonyú parasztföldek törvényes elismertetésére az ennek megállapítására hivatott úrbéri bíróságok fórumain. Így került az „úrbéres vagy nem úrbéres” föld sorsdöntő minősítésének feudális eredetű jogi érvelése előtérbe az egykori földesurak és a tegnap jobbágyainak ellentétes érdekű küzdelmeiben a bírósági eljárás folyamán. Ebben a küzdelemben a volt földesurak társadalmi pozíciójuknál fogva természetesen előnyösebb helyzetben voltak. De emellett még további előnyre is szert tettek, nem utolsósorban a feudális kori hamis adóösszeírások és egyéb írásos dokumentumok felhasználásával a bírósági eljárás során. Közismert ugyanis, hogy ezek a „perdokumentumok” — ezt a szerepet töltötték be a feudális kori összeírások az úrbéri bíróságokon — nem adtak hű képet sem az úrbéres népesség tényleges számáról, sem a feudális kori adó alapjául szolgáló úrbéres földek va-

lóságos terjedelméről. Elkészítésük idején elsősorban az állami adókat fizető jobbágyoknak állt érdekében ez a „pontatlanság”. De a földesurak sem léptek fel ezzel szemben. Hallgatólagosan jóváhagyták az összeírások hiányait, az állami adókkal terhelt parasztnép sorsának enyhítése s ezáltal a földesúri járadékok minél zavartalanabb behajtása végett. Ez az oka annak, hogy ezek az összeírások mindig kevesebb úrbéres népességszámot, illetve kisebb terjedelmű adóalapú földet mutatnak ki az úrbéres népesség valóságos számához, az úrbéres föld tényleges terjedelméhez képest. A történelmi sorsforduló után — 1849-től — ez a körülmény bosszulta meg magát a volt úrbéresek hátrányára. A volt földesurak egykori érdekeit — ettől kezdve — a megváltozott körülményekhez igazították. Az úrbériséget hiányosan tartalmazó dokumentumok manipulatív felhasználásával lendültek újra támadásba volt úrbéreseik ellen. De emezek is igyekeztek, természetesen rosszabb pozícióból, saját érdekeiket megvédeni az általuk fogadott ügyvédek segítségével. Így bontakozott ki a korszak egyik jellegzetes jelensége: a felek igen változatos eszközökkel és módszerekkel küzdöttek egymás ellen vélt vagy valódi jogaik védelmében az úrbéri bíróságokon. Ez a küzdelem elsősorban *jogi* síkon folyt. De, ha az ellentétek hőfoka felizzott, a harc áttörte a törvényes eljárás kereteit. Parasztmozgalmak kísérték végig a birtokrendezések folyamatát az egész korszakban. Ezeknek két jellegzetességük volt. Helyileg elszigeteltek voltak, ugyanakkor a legkülönbözőbb okok váltották ki őket. Ebben mindig az esettől, a helytől és az időtől meghatározott körülmények játszottak közre. Egyes esetekben a már végrehajtott, más esetekben a még folyamatban lévő regulációk vélt vagy valódi igazságtalanságai, ismét máshol csupán a kevésnek és főleg a rossz minőségűnek ítélt le-

gelő- vagy az erdőjárandóság elégtelen volta ellen tiltakoztak a parasztok szervezetlen mozgalmakban. Sem egységes erő, sem egységes cél nem fogta össze, nem vezette e mozgalmakat. Országszerte fellángoltak, de partikulárisak maradtak. Főleg ezért voltak vereségre ítélve. Azt azonban mindenesetre jelezték, hogy 1849 után milyen mély érdekellentétek tátongtak az egykori jobbágytartó birtokosok és volt jobbágyaik között. Az 1848-i forradalom viszonylagos érdekegyesítését urak és parasztok érdekharcainak kiéleződése váltotta fel az új korszakban. Ez a kétségtelen tény pedig lehetetlenné tett mindenfajta belső társadalmi és politikai összefogást a társadalom túlnyomó többségét képező agrárnépesség körében egy esetleges új szabadságmozgalom érdekében az új osztrák önkényuralom ellen. Egy ilyen szabadságmozgalom győzelmes megvívása azonban — ezt hangsúlyozzuk — *elsősorban* az európai hatalmi helyzet alakulásától függött.

PILLANTÁS AZ EURÓPAI KONSTELLÁCIÓRA

A szerző meggyőződése, hogy mind nyugaton Anglia és Franciaország, mind keleten a cári birodalom — más-más szempontoktól vezérelve ugyan, de — egyaránt érdekelve volt a restaurált Habsburg-abszolutizmus fenntartásában Európa közepén. Az európai hatalmaknak ez az alapvető politikai érdeke — nem mentesen az egyes időszakokban megmutatkozó ellentmondásoktól, Franciaország és a cári Oroszország részéről — beárnyékolta a hazai politika égboltját egy esetleges magyar szabadságharc győzelme s ezzel együtt a nemzeti és a nemzetiségi kérdés akárcsak liberális megoldása számára. A válságterhes 1859-i esztendőben ugyanis a nemzetközi politika adott feltételei

a Habsburg-hatalom bizonyos visszaszorításának, gyengítésének kedveztek ugyan, de felosztásának és megszüntetésének korántsem. Az itáliai események hatására III. Napóleon és a cári politika végül is egyaránt a Habsburgokkal fogott kezét. Csakis ebben a tágabb, európai összefüggésben lehet történetileg hitelesen megvizsgálni és megérteni a nemzeti és a nemzetiségi kérdés bonyolult problematikáját a korszakban. Ebben az európai összefüggésben nyerik el valódi értelmüket a liberális Eötvös Józsefnek azok az 1859-ben mondott szavai, melyek szerint a kor egyik „főiránya” az, hogy „nagy államok” alakuljanak. Mert, amíg „Orosz- és Franciaország jelen kiterjedését megtartja Európa ezen részén, melyen élünk, csak nagy állam tarthatja fenn függetlenségét”. Ebből pedig „azon következtetést kell levonnunk, hogy a jelen pillanatban a magyar nemzet sem törekedhetik józanul más után, mint hogy egy nagy, de a szabadság elve szerint rendezett államnak része legyen” és abban, „ha lehet”, első, de mindenesetre „illő helyzetet foglaljon el”. Eötvös jól látta, hogy még 1859-ben sem „valószínű” a Habsburg-birodalom felbomlása. De ha ez mégis megtörténnék, az még kedvezőtlenebb lenne a történeti Magyarország egysége szempontjából. Mert ebben az esetben egy másik nagy állam jönne létre a régi romjain, Magyarországra nézve nemzetiségileg — ha lehet — még kedvezőtlenebb összetételben. Szerb és román területekkel az eleső olasz és német részek helyett: vagy pedig kisebb, külön országok alakulnának. Természetesen nem történeti, hanem etnikai határok szerint. Ez utóbbi esetben pedig — folytatja Eötvös fejtegetéseit — „Magyarország nemcsak területének nevezetes részét s historiai jogainak minden következtetéseit veszti el, hanem ezért oly függetlenséget cserél, melynek mértéke s fennmaradása Oroszország kegyelmétől s érdekeitől függ”. Eötvös neve-

zetes fejtegetéseinek végkövetkeztetése ez: nem szabad tehát, hogy egyébként jogos indulataink vezessenek, hanem megegyezésre kell jutnunk Ausztriával. Eötvös ez alapvető politikai orientációjának volt alárendelve ismeretes tervezete a nemzetiségi kérdés rendezéséről.

Mindezt csak jelezni kívántuk. Nemcsak a tárgyilagosság kedvéért a ködös illúziók kergetése ellenében. Azért is, mert a nemzeti és a nemzetiségi kérdés vizsgálatát a korszak fő kérdésének tekintjük, és a társadalomtörténeti vizsgálódások esetében sem hagyhatjuk említetlenül. S van még egy harmadik okunk is, hogy szóvá tettük. Eötvös politikai koncepciója 1859-ben az európai hatalmi konstellációról s benne Ausztria és Magyarország, valamint a különböző etnikumok szerepének megítéléséről, alapelveiben nagyon hasonlít Deáknak egy, még az 1842. esztendőben kifejtett koncepciójához. S ha ezeknek rendkívül tanulságos taglalását és összehasonlítását tanulmányunk témájának keretei nem engedik is meg, a figyelmet mégis fel kellett hívnunk rá. Itt és most csak azt hangsúlyozzuk: mindkét koncepcióban kidomborodik a nagyobb veszélytől való félelem alapmotívuma. A Deák 1842. évi és Eötvös 1859-ben kifejtett koncepciója között található lényegtelen különbségek csak az eltérő időpontok történetileg is eltérő szituációjából adódnak. Talán egy más alkalommal visszatérhetünk erre az érdekes és fontos kérdésre.

A BIRTOKRENDEZÉSI PERIRATOK TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÉRTÉKESÍTÉSÉRŐL

A szakirodalomból ismeretes, hogy az 1856 utáni esztendők, amikor az úrbéri bíróságok működése megkezdődött, a birtokrendezési perek tömegessé válásának évei voltak az öt közigazgatási kerületre felosztott országban. Min-

den első fokú úrbéri törvényszék hirdetmények útján adta tudtul a falvak népének, hogy a falu határát — ha még nem történt meg — úrbérideg szabályozni fogják. Az erre vonatkozó írásbeli keresetet akár a volt földesúr, akár a volt úrbéresek 1857. június végéig voltak kötelesek benyújtani a megyei úrbéri törvényszékhez, mint első fokú bírósághoz. A polgári földtulajdon *gyakorlati* megvalósítása ilyen peres eljárás formájában realizálódott. Nem beszélünk most azokról a kezdetekről, amelyek még az 1848 előtti korszakra nyúltak vissza. Ennek a jogi procedúrának különböző szakaszai voltak, amelyeket most csak röviden ismertetünk.

Első szakasz: az ún. „megengedhetőség” szakasza. Ekkor döntötte el a bíróság, hogy jogos-e a felperes — többnyire a volt földesúr — rendezést benyújtó keresete. A jogosság elismerése esetén következett a

második szakasz: az ún. „perfelszerelés” (iratdokumentáció) beszerzése és benyújtása a bírósághoz. A felperes tehát köteles volt írásbeli dokumentumokkal bizonyítani, miként kívánja megállapítani a szabad paraszti földtulajdon terjedelmét, a földek minőségi osztályzatait a kiosztandó legelő- és erdőjárandósággal együtt; vagyis, miként kívánja elkülöníteni az urasági földektől az egykori úrbéres földeket a falu határában. Ebben a szakaszban a volt földesúr által alkalmazott és fizetett mérnök felmérte a falu határát, megállapította az egykori úrbéres földek mennyiségét, végrehajtotta a kérdéses földek minőségi osztályozását, mégpedig az egyes dűlők szerint külön-külön. Mindezt rögzítette az ún. felmérési és a dűlőosztályozási földkönyvben. Az uraság a mérnök útján ugyanakkor javaslatot is tett a bíróság számára arról, hogy mennyi legelő- és erdőjárandóságot ajánl fel volt úrbéresei részére. A mérnök ezek helyének megállapítására is tervezetet készített.

A *harmadik* szakaszban történt az egyezség megkötése a peres felek között, amelyről szintén írásos dokumentum készült („Egyezséglevél”). Az ilyen egyezségeket azután felküldték az úrbéri főtörvényszékhez, mint másodbírósághoz, jóváhagyás végett. A jóváhagyott egyezségről készült másodbírósági döntés szintén a perakták részét képezte. Ettől az aktustól kezdve a peres eljárás kétféle variációt mutatott. Ha az egyezség valóban létrejött a két peres fél között, és azt a másodbíróság is jóváhagyta, akkor sor kerülhetett a negyedik szakasz teendőire.

A *negyedik* szakaszban hajtották végre az egyezségben megjelölt pontokat. Ekkor történt a felmért és a minőség szerint osztályozott urasági és a volt úrbéres földek kihasználása és helyének végleges megállapítása a bíróságilag jóváhagyott mérnöki tervezetek szerint. Az urasági mérnök terveit a megyei mérnök hitelesítette. (Mérnöki hitelesítési okiratok.)

Ha azonban nem sikerült megegyezni, vagy ha sikerült is, de a felsőbbbíróság — valamilyen okból — nem hagyta jóvá az egyezséget, akkor a fent jelzett negyedik szakasz helyére egy más tartalmú szakasz iktatózott be. Ez a szakasz az ún. „tárgyalás” szakasza volt, amelyet bírói ítélet zárt le. Ebben az esetben sokféle módosulás történhetett, nemcsak a peres eljárás tárgyát, hanem a korábbi tervezetek pontjainak megvalósítását illetően is. A tárgyalás írásbeli érvek és ellenérvek benyújtása formájában folyt a bíróságokon. A felperes benyújtott keresetére (felperesi keresetlevél) alperes „ellenirata”, erre a felperes „válaszirata” s ez ellen végül az alperes „viszontválaszirata” következett, majd az egész tárgyalási procedúrát a bíróság „végítélete” zárta le. Ilyen esetekben, csak a végítélet után és annak pontjai szerint kerülhetett sor a végső aktusra: a földek kihasználására, de most már a peres eljárás ötödik szakaszában.

Az *ötödik* szakasz tartalma tehát az ítélet szerinti végrehajtás volt. Ekkor készítette el a földesúri mérnök a „kiosztási földkönyveket”, amelyekben parcellánként, négyszögölnyi pontossággal mutatta ki az egyes birtokosok földdarabjait, az egész faluhatár új helyrajzi megoszlását.

A fentiek ismertetésére azért volt szükség, hogy érzékeltezzük azt a bonyolult jogi eljárást, amelyet gyűjtőnéven birtokrendezéseknek hívunk. De azért is, hogy jelezzük: milyen természetű forrásanyag keletkezett az eljárás folyamán, amelyet csak eredeti rendeltetése alapján hasznosíthat a történész, ha az abszolutizmus kori agrárnépesség társadalomtörténetét kutatja. Pl. a „felmérési” birtokkönyveket nem keverheti vagy tévesztheti össze a „kiosztási” birtokkönyvekkel stb.

Kétségtelen: az imént vázlatosan ismertetett eljárás során keletkezett iratanyag fontos forrás mind a birtokosok, mind a volt úrbéres lakosság gazdaság- és társadalomtörténetének módszeres feltárásához. Persze: *forrásanyag* eredeti funkciójának és jellegének okából, csak szűkebb értelemben, a polgári földtulajdon hosszabb folyamatának kialakulása tükrében, e folyamattól meghatározott keretek között. De ennek az alapvető folyamatnak a feltárása nélkül nem lehet gazdaság- és társadalomtörténetet írni az abszolutizmus kori magyarországi agrártársadalomról. Eddig nem is írtak ilyen munkát nálunk. Ez pedig nem véletlen. E feltűnő hiánynak több oka is van. Ezúttal csak két lényeges okra mutatunk rá. Az *egyik* szemléleti és módszertani eredetű. Nálunk is divattá vált prekoncepciált teóriák alapján olyan társadalomtörténetet írni, amely igen tetszetős gondolatokat és sok részgazságot is tartalmaz, csak éppen nem alapul módszeres kutatásokon, és a legtöbbször nem állja ki a forráshitelesség próbáját. Lega-

lábbis a kérdéses korra vonatkozóan. A *másik* ok forrásunk jellegéből következik. Forrásunk ugyanis nehezen és csak óvatos kritikával hasznosítható. Hiszen annak a korszakváltásnak a folyamatát örökíti meg, amelynek során az egykori urasági és a paraszti gazdaságok elkülönítése s az ennek nyomán észlelhető társadalmi változások is végbementek a régi feudális falu világában. Ebben a folyamatban nemcsak a rendezendő kérdések sokféle variációit, de a felvételek számszerűségeinek módosulásait is úr és paraszt társadalmi küzdelmének mindenkori alakulása határozta meg. A különféle eredményeket ugyanis a permenet során hozott jóváhagyó vagy módosító ítéletek formálták. Ezért igen gyakran megtörtént, hogy ami még igaznak és ténynek tűnt a per kezdetén, annak lezárásával — mert akkor már más számszerű adatok váltak érvényessé — tévesnek bizonyult. Azt pedig, hogy az egyik fél miként és mikor tudta érdekeit a másik rovására érvényesíteni, azokat bírói ítélettel is jóváhagyatni, vagy mikor kellett neki a korábban még jogosnak, később azonban már jogtalanak ítélt igényéről lemondani: mindezt csak a források komplex és kritikai vizsgálatai, valamint egyéb források megfelelő használata teszik lehetővé. A birtokrendezési periratok tehát nemcsak egy időben változó, hosszúra nyúló peres eljárásnak voltak a termékei. Az ellentétes érdekű társadalmi erők küzdelmének jegyeit is magukon viselték egyúttal. Nagy értékük tehát, hogy e korszakos küzdelem két ellentétes oldalról színezett világába is bepillantást engednek a kutatónak. De éppen ebből származik felhasználásuk nehézsége. A kutatónak mindig kételkednie kell, bármilyen objektívnek látszó adatokat és érveket talál a forrásanyagban. Egyik fél sem mondott igazat a bírósági eljárás során! Ez történelmileg természetes. Hiszen érdekharc, társadalmi küzdelem folyt a két

peres fél között jogi síkon. Ezért a kutatónak kell a történelmi igazságot eldöntenie, amit csak akkor tehet meg, ha a forrásanyag egymásnak ellentmondó adatait szembesíti egymással, azokat kritikailag megrostálja, és állítását hitelt érdemlően bizonyítani is tudja. Ez pedig nehéz és hálátlan feladat. De nehezíti a kutató munkáját az a körülmény is, hogy a forrásanyag területileg korlátozott: községenként termelődött ki. Minden egyes helység peranyaga az egyes helységek saját adottságainak megfelelően szinte különálló, zárt egységet képez. Ebből következik: csak helységről helységre haladva teszi lehetővé a kutatásokat, és csupán hosszabb munkálatok után engedi meg a megyéig vagy tájegységekig fokozatosan kibővített egykorú kép megrajzolását. A ma divatos számítógépes eljárás alkalmazása, forrásunk adatainak gépre vitele aligha hozna kielégítő megoldást a kutatások jelen szintjén. Ha az ilyen eljárást alkalmazni lehetne is — ami elé a szerző a legnagyobb szkepszissel tekint —, azt csak az alapozó kutatások eredményeinek ismeretében tehetnők meg később. Miután azonban minden egyes helység egyedi jelenségeket mutat, és azonos eljárások és adatok helységenként eltérő történelmi folyamatokat takarnak, a számítógépes eljárás alkalmazását a kutatások jelen fázisában ahisztorikus módszernek tekintjük. Nemhogy orientálna, inkább dezorientálna bennünket.

Egyelőre célravezetőbbnek tartjuk a hagyományos történelmi elemző vizsgálatok módszerének alkalmazását a forrásadta lehetőségeknek megfelelően. Ezzel a módszerrel már sok érdekes kisebb és nagyobb tanulmány készült el. Új tudományos eredményekre és ismeretekre éppen azok a típusú tanulmányok vezettek, amelyeknek a szerzői alkalmazkodtak a forrásadottságokhoz. Vagyis: nem az eredeti összefüggéseikből kiragadott adatokból kíséreltek meg or-

szágos képet felvázolni, ami egyébként nagyon is kívánatos feladat, hanem egy-egy megye vagy éppen helység adatainak kritikai elemzéséből vontak le tanulságokat. Igaz, hogy ezek az eredmények, mint fentebb hangsúlyoztuk, csak az adott megyére vagy a helységekre érvényesek, de történeti hitelességük kétségtelen. Ilyen elemző tanulmányok igazolták például azt a fontos körülményt, hogy a perek története és eredményei helységenként rendkívül eltérőek voltak. Országosan kivetíthető s általánosítható kvantitatív adatok nem vonhatók le egyikből sem: ahány helység, annyi-féle eredmény, különösen a számszerű adatok dolgában. Nem is szólva arról, hogy azonos okok eltérő számszerű eredményekre, eltérő okok pedig azonos számszerű eredményekre is vezethettek. Éppen innen van, hogy máig sincsen csak valamennyire is megbízható, számszerű képünk a paraszti és a földesúri földtulajdon országos folyamatának módosulásáról, a földtulajdon új megosztásáról a birtokrendezési folyamat lezárultával.

A magunk részéről abból az elvből indultunk ki, hogy minden analízis magában rejti a későbbi szintézishez vezető eredmények magját. Az ilyen jellegű munkálatok elvégzése során vált például országosan is bizonyíthatóvá, hogy mindkét peres fél különféle manipulációs eljárásokhoz folyamodott a peres eljárás során, és ma már sikerült ezek típusait is csoportosítani. Ilyen alapmunkálatok mindenképpen szükségesek valaminő általánosításhoz, az eljárások és az ezek által keletkezett számszerű adatok történeti értelmezéséhez. Hadd utaljunk néhány ilyen jellegzetes körülményre.

1. Főleg a felföldi és a dunántúli megyékben, ahol a legtöbb irtás eredetű föld volt (exstirpatura), a parasztok rendszerint telki (sessionális) jellegű földeknek tekintették azokat. Arra hivatkoztak (a periratokból bizo-

nyíthatóan), hogy azokat hajdan (még a 18. század második felében) „saját jobblétükre” kapták az uraságtól, és ezért e földek tulajdonjoga, mint sessionális jellegű földeké, őket illeti meg. A volt földesurak viszont — kihasználva az 1853. évi úrbéri patens vonatkozó rendelkezéseit, amelyek telki és nem telki jellegű irtásokat különböztettek meg — tagadták az irtások sessionális eredetét. A telki irtásokat igazoló okiratok hiányában azután egy részüket visszavették a parasztságtól, másik részüket jogi értelemben átminősítették olyan maradványföldekké (remanenciákká), amelyeket viszont a parasztság köteles volt megváltani (pénzért vagy a föld egy részével) a volt uraságtól az úrbéri patens érvényes jogszabálya szerint.

2. Azokat a maradványföldeket (remanentiákat), amelyeket a földesurak még az 1770. évi úrbérrendezést követően hagytak meg a parasztok birtokában, de szerződés szerinti járadékok fizetése mellett, 1853 után a volt földesurak már majorsági földként kívánták saját kezelésükbe vonni. Jogalapot ehhez szintén az úrbéri patens megfelelő rendelkezései szolgáltattak. Ezek ugyanis kimondták: szerződéses földek nem minden esetben képeznek paraszti tulajdont. A parasztok tagadták e földek majorsági jellegét, és azokat olyan maradványföldeknek tekintették, amelyeket megváltással ugyan, de saját tulajdonukba vehetnek. Az ilyen típusú földek tulajdonjogi hovatartozásáért folytatott küzdelem eredményei, akárcsak a korábban megnevezetteké, községenként szintén eltérőek voltak.

3. Azokat a maradványföldeket pedig, amelyekből az 1836. évi X. tc. 7. paragrafusa szerint még új úrbéri telkeket kellett képezni a feudális adóalap biztosítása érdekében, a közteherviselés előtti időben, de a végrehajtást 1848-ig végbírósági ítélet még nem szentesítette, most — 1853 után — a volt földesurak már megváltandó

maradványföldeknek minősítették. A volt úrbéreseket viszont az állam által kárpótolandó, telki állományú földnek tekintették. A harc kimenetele ezúttal is esetenként eltérő volt.

4. Azokat az úrbéri járandóságú, hajdani feudális adó alapját képező paraszti használatú földeket, amelyeket a volt úrbéreseket úrbérpótló szerződés alapján használtak 1848 előtt, a volt uraság ideiglenes szerződésű s ezért urasági tulajdonú földeknek próbálta átminősíteni. A volt úrbéreseket viszont igyekeztek úrbérpótló, s ezért saját tulajdonukba vehető földeknek bizonyítani. Néha eredménnyel, a legtöbbször sikertelenül.

5. Jellegzetes manipulációk történtek egyes helységek úrbéres telekszámainak csökkentése vagy növelése formájában is. Az előbbi a volt földesuraknak, az utóbbi a volt úrbéreseknek állott érdekében. A telkek számának meghatározása ugyanis alapvető jelentőségű volt az úrbéres földterület és -tulajdon nagysága szempontjából. Redukált telekszám redukált földmennyiséget, megnövelt telekszám megnövelt úrbéri tulajdont eredményezett. Csakhogy: az eladósodott Habsburg-államháztartásnak érdeke volt, hogy az elvesztett járadékokért minél kevesebb kárpótlást fizessen ki a volt földesurak részére. Tudjuk: a volt úrbéres járadékok nagyságának alapját a telkek száma képezte. A közteherviselés gyakorlati életbe léptével, amikor már a volt birtokosok is fizették a különféle egyenes és közvetett adókat, a földesuraknak érdekében állott, hogy — mint hangsúlyoztuk — minél kevesebb ingyen kézi- és igaerőt veszítsenek el, és ezért minél kevesebb úrbériséget ismertessenek el az ennek megállapítására hivatott ún. Földtehermentesítési Bizottsággal. Ebből az alaphelyzetből következett az országos tendencia: a hatóságok a valóságosnál kevesebb úrbériséget (úrbéres telekszámot)

ismerték el a kárpótlás alapjául. Ennek a manipulációnak volt egyik következménye a telkek tényleges számának redukálása sok helységben az 1854—56. esztendőket követően, ami a paraszti földtulajdon megcsonkításához vagy részleges megváltásához vezetett az adott esetekben. Az utóbbiakban a parasztok olyan telki jellegű földeket is megváltani kényszerültek, amelyek eredetileg ingyen, állami kárpótlással váltak volna tulajdonukká. Az előbbi esetben pedig a telkek lecsökkentett száma képezte a mérnöki felmérések kiindulópontját. Országos viszonylatban máig is tisztázatlan, hány helységben fordultak elő ilyen esetek. Az is további vizsgálatokat igényel, hogy miként tudták az érintett parasztok ezt a manipulációt ellenlépésekkel kivédeni vagy semlegesíteni. Eddig csak azt sikerült bizonyítani, hogy volt erre is példa, mégpedig többféle is. Az egyik általánosabb: az osztályozás során végrehajtott holdértékek négyszögölszámainak növelése. Ez azt jelentette, hogy a korábban ezer vagy ezeregyszáz négyszögöles holdakat az eljárás folyamán ezerkétszáz vagy ezerháromszáz négyszögöles holdakkal mérették ki. Ha ez sikerült, akkor abszolút értelemben nagyobb földtulajdonhoz jutottak a parasztok. Ezt a számítási manipulációt azonban a birtokosok is érvényesítették, természetesen ellenkező előjellel: a parasztok rovására. Hol és mikor, milyen előjellel hajtották végre az ilyen manipulációkat és főleg mennyit az egyik, mennyit a másik módon: ennek hiteles igazolása megint csak helységenkénti vizsgálatokat igényel.

Referátumunkban csak néhány tipikus példát emeltünk ki arról, milyen óvatos kritikai vizsgálatokat követel forrásanyagunk hasznosítása. Úgy véljük: már az elmondottak is meggyőzik a szakembert érvelésünk helyességéről. Arról ugyanis, hogy — a kutatások jelen fázisában, amikor az eljárás mechanizmusa és a sokféle manipuláció távolról

sincs még felderítve — csak a kellő módszerességgel végrehajtott elemző munkálatok vezethetnek el a kívánt célhoz: az általános, országos, számokban is kifejezhető eredmények bemutatásához. Miután azonban 8—9 ezer helység pertörténetét egyetlen kutató, de még egy kis kollektíva sem végezheti el belátható időn belül, *reprezentatív* vizsgálatok végrehajtása látszik célravezetőnek.

A jelen sorok írójának módja volt néhány évvel ezelőtt előadni és publikálni egy ilyen, a reprezentáció célját szolgáló kutatási tervet. Ennek lényege: a regionális mintavétel. Száz vagy kétszáz, különböző típusú helységet kell kiválasztani ilyen szempontból. A régió fogalma összetett értelmű. Egyaránt jelöli a különböző földrajzi, az eltérő települési, a kedvező vagy kedvezőtlen piaci fekvésű helységeket csakúgy, mint a parasztság különböző jogállása szerint kiválasztottakat. A munka megindulásának fázisában a régió fogalma elméleti jellegű, csak munkahipotézisül szolgál. Valóságos történeti tartalmat csak a folyamatosan feltárt és a konkrét történeti eredmények alapján, a végeredmények ismeretében fog nyerni.

Összegezve az eddig leírtakat. A fent említett munkálatok folytatása, párhuzamosan szerb kollégáink hasonló típusú munkálataival, bizonyonnyal időszerű hozzájárulás az abszolutizmus kori magyar és szerb parasztság társadalomtörténeti kutatásaihoz, egyben az olyan kívánatos összehasonlító vizsgálatokhoz is a jelzett témakörben.

JEGYZETEK

A birtokrendezések történetének kutatásai hosszabb múltra tekintenek vissza a magyar szakirodalomban. A problematika feldolgozását Soós Imre kezdeményezte: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében.* Sop-

ron, 1941. Már ő is tudta, hogy a forrásanyag csak a szé-
kebb körű, analitikus munka formájában értékesíthető.
Soós kezdeményezése után a kutatások megszakadtak, és
csak két évtized elmúltával folytatódtak. 1960-ban jelent
meg Simonffy Emil: *Az úrbéri birtokrendezések Zala megyé-
ben a jobbágyfelszabadítás után*. In: Agrártörténeti ta-
nulmányok. Szerk.: Szabó István. Bp., 1960, 339-409. Az
ötvenes évek végén és a hatvanas esztendőök elején a kuta-
tók nagy érdeklődéssel fordultak az 1848-i forradalmat
megelőző és az ezt követő korszak birtokviszonyainak fel-
tárása felé. Ennek fő oka a kritikai igény jelentkezése
volt: elemezni a korábbi évek dogmatikus szemlélete kö-
vetkeztében az e téren is mutatkozó tudománytalan elméle-
teket és módszereket s egyúttal új adatokat tárni fel a
paraszti földbirtokviszonyokról, azokat fel is dolgozni
hiteles módszerrel és korszerűbb szemlélettel. E tanul-
mányok sorába illeszkedett a jelen sorok írójának számos
munkája is, amelyek közül itt csak az alábbiakra hivatko-
zunk. Sándor Pál: *A jobbágybirtok történeti-statisztikai
vizsgálatához, 1786—1853*. Történeti Statisztikai Köte-
tek. Bp., 1961. — benne a régebbi voluntarista szemlé-
let első kritikája a földbirtokviszonyok korábbi vizsgá-
latairól. Ugyanő: *A 19. századi parasztbirtok vizsgálá-
tának történeti-statisztikai forrásai-módszerei és újabb
eredményei*. Agrártörténeti Szemle 1964. 1—2. sz. 36—81.
A paraszti földbirtoklás különféle feudális jogi formái-
ról átfogóan írt Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás
típusai és problémái 1767—1849*. Bp., 1967. Értekezések
a történeti tudományok köréből. Új sorozat 41. sz. Ez a
munka német nyelven már 1965-ben is napvilágot látott;
*Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in
Ungarn 1767—1849*. Studia Historica Academiae Scientiarum
Hungaricae című sorozat 56. Az egész kérdéskör historio-

gráfiájára kritikai szempontból l. Sándor Pál: *A 19. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében*. Agrártörténeti Szemle 1968. 1—2. sz. 94—115. Az alábbiakban csupán a legfontosabbnak ítélt munkákra hivatkozunk a dolgozatunkban említett kérdéskörök sorrendjében.

A birtokrendezésekről számos egykorú tudósítás, sajtótermék és szakmunka jelent meg. Ezek felhasználásával és főleg új levéltári források alapján készült Simonffy Emil említett dolgozata a Zala megyei viszonyok bemutatásáról. Ő a kérdés egyik legjobb szakértője, aki ezenkívül számos, maradandó értékű tanulmányt is írt a faluhátár átrendezéséről a feudalizmusról a kapitalizmusra történő korszak viszonyait mutatva be. Többek között: *Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után*. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. 2. sz. Kaposvár, 1971.; *Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Kilenec falu történeti-statisztikai vizsgálata*. Agrártörténeti Szemle 1968. 1—2. sz. 131—177.; *Kanizsa utolsó pere a földesurasággal*. A Nagykanizsai Thury György Múzeum Évkönyve, 1972. 12—141.; *Zalaegerszeg harca a legelőért*. Zalai Gyűjtemény II. Zalaegerszeg, 1974. 85—99.

A birtokrendezések összefüggéséről a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával 1849 után Sándor Pál: *A jobbágyfelszabadítás újraszabályozásának történetéhez*. Történelmi Szemle 1977. 368—382. Az úrbéri és a kárpótlási nyílt parancsok német—magyar nyelvű szövegére Magyarországot illető Országos Törvény- és Kormánylap (Reichgesetz- und Regierungsblatt) 1853. I. k. 212—232. A birtokrendezések előrehaladásának eredményeiről 1848—1865 között az egykorú hivatalos felvételek és Lónyay Menyhért munkái tájékoztatnak. Az ezekben szereplő adatokat azon-

ban kritikailag elemezni kellett ahhoz, hogy összevethe-
tők legyenek egymással. Erről l. Sándor Pál: *A birtokren-
dezésekkel kapcsolatos 1852. évi „Kimutatás” és az 1859.
évi „Áttekintés” eredményei.* Statisztikai Szemle 1973.
1. sz. 60—74. Németül is: *Ergebnisse der Grundbesitz-
regulierungen in Ungarn im Lichte dreier Quellen.* Acta
Historica... 1975. 411—432.

A birtokrendezések társadalmi, politikai és jogi vo-
natkozásairól már az egykorú, hatalmas mennyiségű publi-
cisztikai jellegű irodalom és jó néhány szakmunka is meg-
emlékezett. Ezek felsorolása túlnő a jelen irodalomjegy-
zék keretein. Közülük a legfontosabbak megtalálhatók a
szerző alább jelzett munkáinak bibliográfiai jegyzetei-
ben. Ezek mellett hatalmas — nagyrészt még feltáratlan —
anyag található a megyei levéltárakban. Ennek a levéltári
forrásanyagnak a keletkezéstörténetét, értékesítési lehe-
tőségeit mutatta be a szerző hatvan község pertörténeté-
nek eredményeit is elemezve: *A birtokrendezési periratok*
című kismonográfiájában. Bp., 1973. *Értekezések...*, 69.
sz. Rövidített német nyelvű változatát l. *Die Urbanial-
regulierungs-Prozeßakten.* Agrártörténeti Szemle 1973.
Supplementum. 1—42.

Az egykorú parasztmozgalmak jellegére l. — többek
között — Sashegyi Oszkár iratpublikációját: *Munkások és
parasztok mozgalmai Magyarországon 1849—1867.* Bp., 1959.

Az európai nagyhatalmi viszonyokról, illetve ezzel
összefüggésben Eötvös József koncepciójáról a nemzeti-
ségi kérdést illetően is, 1859-ből: Sötér István: *Eötvös
József*, Bp., (1953) 319—320. Fenyő István: *Magyarság
és emberi egyetemesség. Eötvös József, a publicista.* Új
Írás 1977. 10. sz. 80—94.; Károlyi Árpád: *Gróf Széchenyi
István döblingi irodalmi hagyatéka.* Bp., 1921., I. 471—
479. Az ezekben szereplő adatokat és megfigyeléseket

dolgozta fel és idézte Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*, Bp., 1981. 196—200. Deák 1842. évi s a szövegben jelzett, Eötvöséhez igen hasonló koncepciójáról l. Sándor Pál: *Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből)*. Történelmi Szemle, 1979. 2. sz. 262—282. Ugyanez francia nyelven: *Acta Historica...* 1980. 179—204.

A birtokrendezési periratok társadalomtörténeti értékesítéséről számos tanulmány jelent meg a szerző tollából. Itt csak azokat említjük meg, amelyek a különböző manipulációk elemzését mutatják be. Ezek ismerete nélkül a forrásanyagot nem lehet hasznosítani: *Esettanulmány módszer-tani séma kidolgozásához*. Agrártörténeti Szemle 1975. 3—4. sz. 353—398.; *A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében*. Történelmi Szemle 1975. 4. sz. 582—607.; *Adalékok a budaörsi per történetéhez*. Agrártörténeti Szemle 1977. 3—4. sz. 422—433. A mintafelvételre tett javaslatról l. Vörös Károly—Orbán Sándor—Sándor Pál: *Az új- és legújabbkori társadalomtörténeti kutatásokhoz (Tervezet)*. Történelmi Szemle 1976. 4. sz. 751.

VITA

1848 NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A VAJDASÁGBAN

Milorad Ekmečić érdekes és tartalmas referátumában azt igyekezett bizonyítani, hogy Ilija Garašanin nemcsak 1849-ben, hanem *már 1848 folyamán* azon fáradozott, hogy egyezség jöjjön létre a vajdasági szerbek és a magyarok között.

Úgy vélem, hogy a már ismert adatok és a történettudomány eddigi eredményei ennek ellentmondanak:

1. Szerbia ösztönözte és segítette a vajdasági szerbeket a magyarok ellen vívott harcukban, mert nem szeretete volna, hogy stabilizálódjon a magyar állam, amely régebbi hagyományait követve Törökországgal szövetségre léphetne, és ennek következtében veszélyeztetné és lassítaná Szerbia felszabadulását a török elnyomás alól.

2. A szerb kormány visszautasította Jaša Ignjatović javaslatát, amelyet a Teodor Pavlović szerkesztette Srpske narodne novine című pesti lapban adott közre: a szerbiai szerbek vajdasági testvéreikkel és esetleg a magyarokkal együtt forduljanak a törökök ellen, és provokáljanak ki balkáni forradalmat, amely azután a török birodalom bukásához vezetne. Garašanin ezekben a napokban Matija Bant a Száván túlra küldte. Matija Ban mindenütt népi bizottságok megalakítására, az autonómiáért

folytatandó harcra, a horvátokkal kötendő szövetségre stb. buzdított. Ezt a tevékenységet magyarelles akcióként értékelték. Annál is inkább, mert a pesti kormány azon a véleményen volt, hogy a szerbek autonómiájának biztosítása az első lépést jelentené az egységes magyar állam szétesése felé. A Szerbiából érkezett, valószínűleg személyesen, Garašanintól származó sugalmazások hatására a zimonyi és a pancsovai szerbek meglepően gyorsan lemondtak márciusi programjuk egyik legfontosabb pontjáról, nevezetesen csatlakozásukról az alkotmányos Magyarországhoz.

3. Szerbia tartott a vajdasági szerbek és a magyarok szövetségétől, amely esetleg létre is jött volna az Obrenović-pártiaknak a főbizottságban végzett tevékenysége folytán. Ismeretes, hogy itt fontos szerepe volt Jovan Stanković titkárnak és Kosta Bogdanovičnak, akik Miloš és Mihajlo fejedelmeknek odaadó és lelkes hívei voltak, és akik iránt egyébként Djordje Statimirovič is meglehetősen rokonszenvet érzett. Rajačić pátriárka csak akkor kapta meg a szerb kormány támogatását, amikor megígérte, hogy eltávolítja a főbizottságból az Obrenović-dinasztia híveit, és ezzel meggátolja a szerbek és a magyarok egymáshoz közeledésének lehetőségét.

4. Abból kiindulva, hogy az adott helyzetben (1848 folyamán) a magyarok ellen kell harcolni, Garašanin és a szerb kormány fegyverrel, pénzzel és önkéntesekkel támogatta a vajdasági szerbeket. Ezáltal objektíve elvonta őket attól, hogy esetleg tárgyaljanak a pesti kormánnyal és a Bácskában és Bánátban tartózkodó katonai parancsnokokkal.

Az álláspont 1849-re megváltozott, de ez nem témája tanácskozásunknak.

Spira György rendkívül tartalmas és figyelmet érdemlő referátumának volt néhány — szerintem — vitatható pontja. Éspedig:

1. Vajon az 1848. decemberi császári döntés után, amelyvel megerősítették méltóságukban Stevan Šupljikacot mint vajdát és Josif Rajačić metropolitát mint pátriárkát, megszilárdult-e Djordje Stratimirović helyzete, ahogy ezt Spira György gondolja, avagy egészen másként áll a dolog?

E császári úgyirat, véleményem szerint, Rajačić helyzetének megerősödéséhez vezetett. ~~Annál~~ is inkább, mert azután adták ki, miután a Bécsben tartózkodó szerb küldöttség a császárnak benyújtotta a májusi gyűlés határozatainak elismeréséről szóló kérvényét. A gyűlés két határozatának megerősítéséről, és nem pedig, ahogy ezt Spira György állítja, a pátriárka és a vajda kinevezéséről van szó.

Mint ismeretes, Djordje Stratimirović ekkor a már említett szerb küldöttség tagjaként Bécsben tartózkodott annak érdekében, hogy a májusi gyűlés határozatainak elismertetését kiharcolja. Miután Šupljikac szerb vajda halálát követően visszatért Zimonyba, hogy felvegye a harcot Rajačić pátriárkával, Stratimirovićnak szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy 1848 őszéig tartott tekintélye, népszerűsége erősen csökkent. Ez legfőképpen a katonai előljárók körében, az egyes Körzeti Bizottságokban (Okružni odbor), a Legfelső Bizottság (Glavni odbor) egy részében volt érezhető, de erősen csökkent népszerűsége a szerb kormánykörökben is — mindez ennél az összeütközésnél Stratimirović kapitulációjához vezetett. Ez vitathatatlan tény, amely nem támasztja alá Spira György elképzeléseit.

2. Vajon megbízható tényként, avagy kellőképpen felül nem vizsgált híresztelésként kell kezelni azt a magyar kormányhoz 1849 tavaszán (?) intézett jelentést, miszerint Djordje Stratimirović néhány zászlóaljjal kész csatlakozni a magyarokhoz.

Mint ismeretes, Stratimirović a kérdéses időszakban egyetlen katonai alakulat élén sem állt, kivéve egy rövid időszakot a titeli fennsíkon folytatott ütközet idején. Minthogy sem előtte, sem utána nem találjuk a harcmezőkön, a hír megerősítéséhez szükséges lenne más forrásokból is hitelt érdemlő adatokra lelteni. Ilyen esetleges adatok jobban megvilágíthatnák Stratimirović személyét és terveit egy olyan időszakban, amelyben lengyel közvetítéssel a horvátok is tárgyalásokat kezdeményeztek a kibékülésről.

3. Úgy vélem, elfogadható Spira alábbi véleménye: amit a magyar kormány 1849 tavaszán ígért a szerbeknek, egyet jelentett a községi szintű autonómiával, s ez az 1848. márciusi és áprilisi eleji szerb követeléseknek felelt meg. Konkrétan, Perczel Mór tábornoknak a bácskai szerbekhez intézett kiáltványáról van szó, melynek visszhangját még nem tanulmányozták kellőképpen. Úgy látom, e kiáltvány olyan időpontban érkezett, amelyben annak elfogadása nem a kibékülés, hanem a kapituláció látszatát kelthette volna. Annál is inkább, mert azt ugyanakkor terror kísérte a szenttamási és a sajkás körzet szerb lakosságával szemben. E terror a bácskai nép tömeges menekülését idézte elő, és a szerb nép körében Vajdaságszerte pánikhangulatot teremtett.

Felvetődik a kérdés, hogy a magyar kormány egyáltalán akarta-e a tárgyalások felvételét, a megbékélést a szerbekkel, vagy pedig a köztük támadt zavart kihasználva likvidálni szándékozott mozgalmukat, amely amúgy is katonai összeomlás előtt állt.

Andrija Radenić ötletekben gazdag referátumában figyelmet érdemel az a kategorikus állítás, amelyet egyébként a vita során Spira György is alátámasztott, hogy ti. az újvidéki szerbek márciusi programja a Pesten megfogalmazott programnál mérsékeltebb volt. Radenić szerint az újvidékiek a magyarokkal való megbékélés érdekében kihagyták programjukból „legprovokatívabb követeléseiket”. Ezt a „provokatív fellépést” a pesti program 11. pontjában véli fellelni, mely szerint: „Nemzetgyűlésünk joga népünk követeléseit öfőméltósága elé vinni.” (Rad. Perović: *Gradja za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848—1849.* Beograd, 1952. 5.) A vita során Radenić a programnak e pontját úgy ítélte meg, hogy ez a szeparatizmus kifejeződése és az autonómia követelése. Közbevetve megjegyzi, hogy a 16. pont is hasonló jelentőségű. Eszerint: „Saját nemzeti integritáson és szabadságon alapuló egyházi, iskolai, katonai és politikai szempontból független határokat.” (Uo. 6.)

Véleményem szerint a 11. pontban foglaltakat nem kell úgy magyarázni, mintha meg akarták volna kerülni a magyar országgyűlést, vagy úgy mint törekvést az uralkodóhoz, az udvarhoz, Ausztriához való kapcsolódásra, s ez természetesen mindenképpen akadályt gördített volna a magyarokkal való megbékélési törekvések elé. Egészen másról van itt szó — a pesti szerbeknek arról a követeléséről, hogy a szerb nemzetgyűlés önálló legyen; éspedig olyan értelemben, hogy azon többé ne vehessen részt és ne irányíthassa azt a császári biztos, aki a nemzetgyűlés követeléseit saját elaborátuma formájában észrevételeivel és szuggeszióival továbbította az udvarhoz. Ezzel nyilvánvalóan hatást gyakorolhatott az udvar döntéseire a szerbek vallási és nemzeti jogai állandó megnyirbálásának kérdésében.

Nemzetgyűlések tartása a császári biztos részvétele nélkül a monarchiabeli szerb társadalom évszázados törekvései közé tartozik. Az a követelés, hogy a szerbek közvetlenül az uralkodóhoz fordulhassanak (aki egyébként ebben az időben Magyarország legális királya!), nem feltétlenül jelenti a magyar politikai testületek megkerülését. Ezt az alábbi tények igazolják:

1. Az előszóban, amely a „pesti követelések” fő szövegrésze előtt áll, egyértelműen a következő áll: a szerb nép kívánalmait „mind Őfelségének, a királynak, mind pedig az állami országos gyűlésnek [azaz a magyar országgyűléshez — S. G.] eljuttatják”.

Tehát az uralkodóhoz mint *magyar királyhoz* és a *magyar országgyűléshez*!

2. 1. pont: „A szerbek elismerik a magyar nemzetet és Magyarországon a magyar nyelv „diplomatiikai méltóságát”, azaz elsődlegességet stb., szó szerint ugyanez áll az újvidéki programban is.

3. 13. pont: „Hogy érsekünk és püspökeink az állami országos gyűlésen helyet és szavazati jogot ... kapjanak.”

4. 14. pont: A szerbek az 1792/10. sz. törvénycikkelyre hivatkoznak, amellyel a magyar országgyűlés elismerte egyenjogúságukat.

5. 15. pont: annak a követelésüknek adnak hangot, hogy a Tisza menti és a kikindai kerület küldöttei a magyar országgyűlésen részt vehessenek! A követelések a következő felkiáltással záródnak:

„Hűség a királyhoz,
minden áldozatot a hazáért,
testvéri szeretet a magyarok iránt.”

Továbbá: A szerb követeléseket „királyunk”, majd a nádor és a magyar kormány elnöke, gróf Batthyány elé kellett vinni. (Uo. 5—6)

Felteszem a kérdést: mi az, ami a felsorolt pontokban szeparatista jellegű, autonómiát követelő? Mennyiben kerülték meg a magyar politikai intézményeket és hatóságokat akkor, amikor nyilvánvaló, hogy a szerbek úgy fordulnak az uralkodóhoz, mint magyar királyhoz, továbbá a magyar országgyűléshez, a magyar Helytartótanácsához, a magyar nádorhoz és a magyar miniszterelnökhöz? Mit kellett volna és miben lehetett itt enyhíteni?

Mivel a magyar politikai vezetés jobbjára a nemesség soraiból került ki (amit egyébként nem lehet figyelmen kívül hagyni), már maguk a követelések megfogalmazása is szeparatizmust jelentett számára, mert e vezetés szilárdan őrizte az egy és oszthatatlan magyar politikai nemzet koncepcióját. A pesti szerb program szerzői külön kinyilvánították azt, hogy pesti gyűlésünk „nem hagyta figyelmen kívül azt a legszentebb összetartó kapcsolatot, amely a királyhoz a hűség kötelezettségével, a magyar hazához testvéri szeretettel, a magyar néphez pedig megingathatatlan ragaszkodással köti”. Az „ártó szeparatizmus és elszakadás...” gondolata... „tőle messze távol volt”. A szerbek és a magyarok összetartozásának és egyesülésének kezdetei még Szent István és I. Béla magyar királyok idejére nyúlnak vissza, közös politikai érdekeikből fakadtak. Az új magyar kormány megalakulásában „az előlegezett biztosítékát látjuk annak, hogy követeléseink teljesülnek”, annál is inkább, mert a szerb kívánalmak teljesítésének korábbi akadályai „a felelős népi igazgatás [azaz a magyar kormány — S. G.] megalakulásával megszűnnek”. A végén a nyilatkozat aláírói leszögezik, hogy a szerbek Magyarország polgárainak tartották és most is annak tartják

magukat, továbbá készen állnak „a magyar királyi trónért és magyar hazánkért (Ugarsko) mindent megtenni, élni és halni érte”. (Rad. Perović: *Gradja*, 50—52.)

Tekintsük át most az *Újvidék szerb község követeléseit*. (Rad. Perović: *Gradja*. 45—49.)

Az újvidékiek követeléseik bevezetőjében arra utalnak, hogy nem tartották be a szerb privilégiumokat. A szövegből kicsendül az udvarral való elégedetlenség hangja. Kifejezik vágyaikat, hogy a „kedves honfitársakkal, a drága magyar testvérekkel szoros szövetségre léphessenek”, miközben a szerbek nem fogják feszegetni „egyes jogaik, régi előnyeik szoros teljesítését” — azaz azokat az előjogokat, amelyeket már korábban említettek. Éspedig: „Mint ahogy rendelkeznek, a nép élén álló fejedelemmel, nemcsak saját vezéreiket, vezérhelyetteseiket, továbbá nemcsak az egyház élén álló metropolitát, valamint püspököket és papokat választhatnak saját köreikből, hanem közigazgatási hivatalaikat is maguk hozhatják létre, ... hogy a nép ügyeit általában, nevezetesen az egyház, az iskolák, a kolostorok, a nép sérthetetlen pénzalapjának ügyeit saját népgyűlésük és saját udvari kancelláriájuk intézheti.”

Tehát az újvidéki szerbek nem ragaszkodnak azoknak az ígéreteknek teljesítéséhez, amelyeket az első szerb privilégiumok tartalmaztak, és ezt mindenképpen a magyarok iránti jóakarát jelének kell tekinteni. Igaz, hogy az előjogok e fontos rendelkezéseinek a teljesítéséhez a pesti szerb program szerzői sem ragaszkodnak; ők erre nem vetnek külön hangsúlyt, annál az egyszerű oknál fogva, mert programjukat az újvidékinél nyugtalanabb légkörben, sebtiben állították össze.

A konkrét „kívánalmak és kérések” előterjesztésében az újvidékiek lényegében szinte semmiben sem térnek el a pestiektől.

Az első pontban a pesti program megfogalmazása majdnem szó szerint ismétlődik.

Szinte semmilyen eltérés nem tapasztalható az egyházzal, vallással, kolostorokkal, iskolarendszerrel, pénzügyekkel, a kerületek és a püspökségek a magyar országgyűlésen való részvételének a kérdésével kapcsolatos követelések ügyében.

Egyes eltérések fellelhetők ugyan a szerb népgyűlés felépítésének tekintetében, de ezek nem érintik a szerbek és a magyarok, illetve a szerbek és Magyarország mint államszervezet viszonyát.

A Határőrvidékkel kapcsolatban az újvidéki program sokkal részletesebb, míg a pesti program eléggé vázlatos. Lényegében nem mondanak egymásnak ellent, így semmivel sem bizonyítható, hogy a magyarok számára a pesti változat megfogalmazása elfogadhatóbb lenne az újvidékinél. Egyik változatban sem követelik a határok eltörlését, hanem azok reformját „a szabadság és a nemzeti integritás” (a pesti program 16. pontja), illetve a magyarországi alkotmánymódosítások alapján (az újvidéki program 14. és 15. pontja). Sem a pestiek, de az újvidékiek sem javasolnak határmegvonást a magyarok irányában, így nem látom azt, miben lenne a magyarok számára a pesti program viszsztatasztító, az újvidéki viszont vonzó. (A határőröket illetőleg, minthogy az újvidéki program konkrétabb volt, hiszen utalt arra, mit kellene kapniuk az újonnan kialakult helyzetben, mindenképpen előnyösebbnek bizonyult.)

Radenić is, Spira is külön felhívja két dologra a figyelmet:

1. A pesti program 11. pontjában megfogalmazott követelmény (az uralkodóhoz való közvetlen fordulás joga) az újvidéki programból kimaradt.

2. A magyar országgyűléshez való fordulás abból a célból, hogy az a szerb népgyűlés saját szervezeti felépítéséről szóló javaslatát „artikulárisan törvénybe iktassa” (az újvidéki program 1. pontja). Ők ebben látják az újvidékiek „megbékélési szándékát” és az eltérést a pesti program „szeparatista jellegétől”.

A pesti program 11. pontját már följebb értelmeztem, és semmiféle engedményt nem látok a magyarok irányában abban, hogy az újvidéki programból kimaradt: ők egyszerűen demokratikus, szabad népgyűlést akarnak, amelyen nem lehet helye császári vagy bármilyen más biztosnak; ez magától értetődő, éppen ezért nem is került a programba.

Ami a szerb népgyűlés viszonyát illeti a magyar országgyűléshez, az a pesti programban nem szerepel, arról ott nem beszélnek. Ebből a szempontból az újvidéki program a magyarok számára valóban kedvezőbb lehetett. Ebben egyetértek Radenić és Spira kollégáimmal. Ha viszont a szerb népgyűlésről szóló pesti megfogalmazást a korábban kifejtett tények összefüggésében szemléljük, tudniillik, amelyekben a magyar politikai testületekkel való együttműködés hajlandósága jut kifejezésre, akkor azt sem lehet szeparatista, autonómiát követelő jellegűnek tekinteni. Éppen ezért az újvidéki program megfogalmazását sem lehet az előző revideált változatoként tekinteni, azaz úgy felfogni, mint a magyarokkal való jobb megértés érdekében tett enyhítést, mérséklést, engesztelést. És végül nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az újvidékiek követeléseiket szintén nemcsak a magyar országgyűléshez, a nádorhoz és a kormányhoz, hanem külön küldöttséggel Rajačić metropolitával az élén az uralkodóhoz („Királyi őfőméltóságához”) is küldik. (Rad. Perović: Gradja. 49.)

Mindent összevetve, az újvidéki program, annak ellenére, hogy valamelyest különbözik a pestitől, a nemzeti követelések tekintetében lényegileg nem engedékenyebb, a magyar politikai körök számára nem elfogadhatóbb, mint-hogy a szerb nemzeti követelések itt is kifejezésre jutnak. A nemzeti követelések felvetését viszont, bármennyire mérsékeltek lennének is, a magyar politikai körök separatista jelenségnek, autonómiát követelőnek, valamint a Szent István-i Magyarország integritása ellen tett lépésnek tekintették.

NIKOLA PETROVIĆ

A SZERB—MAGYAR KAPCSOLATOK ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS 1848 ÉS 1867 KÖZÖTT

A szerb és a magyar történészek e tudományos tanácskozásán is elhangzott már, hogy rendkívül élénk vita bontakozott ki 1848—49 megítéléséről. E vita során nyilvánvalóvá vált, hogy még sok probléma feltáratlan maradt. Éppen ezért hangzott el a javaslat, hogy elkövetkezendő ülészekainkon vissza kell térni ehhez a problémakörhöz. E javaslattal én is egyetértek. Azonban a magam részéről valamivel konkrétabb lennék. Úgy vélem, következő tanácskozásaink egyikén célszerű lenne nagyobb figyelmet szentelni az *1848—49-es forradalom a Közép-Duna melléken* című témakörnek. Azon a véleményen vagyok, hogy e bonyolultan összetett témakörrel kapcsolatos eddigi kutatásaink túlságosan szűkösek, csupán e nagy kiterjedésű terület *egyes* nemzeti mozgalmaira korlátozódnak. Ez ahhoz vezet, hogy nem hangsúlyozzuk kellőképpen mindazon pozitívumot, maradandót, amit e forradalom alkotott, függetlenül annak bukásától. Az 1848—49-es forradalom viszont nemcsak a szerb és a magyar nép, hanem más Duna melléki népek számára is gyökeres változást hozott, rendkívül fontos történelmi eredményekkel járt. Igaz, ha Európának ezen a vidékén nem került volna sor a forradalmi és a nemzeti mozgalmak között a harcra (amely problémakör részle-

tes elemzésére most nem akarok kitérni), ezek az eredmények még számottevőbbek lehettek volna. Az 1848—49-es forradalomról szólva gyakran, szinte törvényszerűen magyar—szerb összetűzésről beszélünk, de figyelmen kívül hagyjuk e viharos időszak sorsdöntő napjaiban a szerb—román viszony alakulását a Bánát térségében. Hogyan viszonyult például Josif Rajačić a román követelésekhez? Gondolt-e Rajačić a Szerb Vajdaság követelése közben arra, hogy milyen mértékben vegye figyelembe a bánáti románok követeléseit? Milyen álláspontra helyezkedett Eftimie Murgu, a bánáti románok vezére, e kor feltétlenül haladó személyisége, olyan ember és harcos, akit a hatóságok még a forradalom előtt, Metternich uralma idején ítélték börtönbüntetésre antifeudális propaganda miatt?... stb., stb.

Tehát még nagyon sok a nyitott kérdés. Egy biztos, az 1848—49-es forradalom minden kétséget kizáróan olyan csapást mért a Habsburg-abszolutizmusra és általában a feudálisizmusra, amelyből már nem tudott teljesen magához térni. A forradalom a monarchiát alapjaiban rázta meg! Az az erőteljes demokratikus mozgalom, amely a monarchiának az Olaszország és Franciaország ellen vívott háborúban elszenvedett veresége után a 19. század hatvanas éveiben jelentkezett, végérvényesen lerombolta a Habsburg-birodalom feudális maradványait. Az a Habsburg-monarchia, amely mint ilyen, szerkezetileg a 18. század elejétől, de főleg a század közepétől, Mária Terézia idején épült ki, mindörökkre eltűnik. Az abszolutista monarchia és a feudális rendszer a 19. század második felében mindenekelőtt azért bukott el végérvényesen, mert a falvakban eltörölték a feudális viszonyokat, és mert a kapitalista viszonyok között alakuló termelés fejlődésének már nem lehetett gátat vetni. Az e fejlődés útjában álló akadályokat még az ellenforradalmi Bach-abszolutizmus is kénytelen volt eltá-

volítani. Ami a magyarországi szerbeket illeti, a 19. század hatvanas és hetvenes éveire bekövetkezett mélyreható változások nagy történelmi jelentőséggel rendelkeztek nemzeti és politikai életükben. Azt, ami ezekben az években a magyarországi szerbek közéleti, politikai, kulturális és gazdasági életében történt, a szó legszorosabb értelmében *vértelen kis forradalomnak* lehet tekinteni. Mit akarok ezzel mondani? Azt, hogy már a hatvanas évek legelején addig nem tapasztalt éles összeütközésre került sor egyfelől a szerb görögkeleti egyház főméltóságai, a hagyományokhoz hű polgárság által irányított vajdasági szerb társadalom konzervatív-klerikális körei, másfelől, a szerb politikai élet demokratikus és liberális erőit egyesítő fiatal szerb burzsoázia képviselői között. Az utóbbi egyértelműen maga is azoknak a nagy horderejű társadalmi, gazdasági változásoknak a szülötte, amelyek a forradalom utáni években következtek be.

Sajnos nem rendelkezünk még olyan tanulmánnyal, amely szintézisbe foglalva mutatná be azokat az alapvető változásokat, amelyek a 19. század második felében a Vajdaság társadalmi, gazdasági életében történtek. Emiatt néhány adat segítségével a közlekedésben forradalminak tekinthető eseményt említenénk meg, amely a 19. század második felének Magyarországon bontakozott ki, és amely kedvezően érintette a Vajdaságot is, mivel nemcsak a monarchia jóval fejlettebb nyugati ipari körzeteivel kötötte össze, hanem kapcsolatba hozta a kapitalista Európa más országaival is.

1846-ban Magyarország vasútvonalainak hosszúsága mindössze 46 km volt; 1866-ban még mindig csak 2160 km; 1900-ban viszont a vasúthálózat hossza már 17000 km-t tett ki! Például 1897-ben Magyarországon százezer lakosra 86 km vasútvonal jutott, ellentétben a nyugati tartományokkal,

Ausztriával, Cseh- és Morvaországgal, ahol ugyanennyi lakosra 70 km esett, annak ellenére, hogy Magyarországon az ipari forradalom később kezdődött és lassabban is fejlődött, mint Ausztriában. Mégis az 1867-es kiegyezés után Magyarországon és így a Vajdaságban is fokozottabb ütemben fejlődött az ipari forradalom. Meg kell említeni viszont, hogy e fejlődés egyenlőtlen volt, főleg Magyarországon azon körzeteiben, ahol a politikai és a nemzeti egyenlőséget nem élvező nemzetiségek éltek. Ezek azonban globális ítéletek, amelyeket részletes elemzés után rendezett egységes egészbe kell foglalni! Minden kétséget kizáróan igaz viszont az a történelmi tény, hogy az 1848—49-es események és azok az eredmények, amit a magyarországi szerbek számára jelentettek, nem maradtak és nem is maradhattak nyom nélkül a szerb nép történelmi és társadalmi tudatában. A Habsburg-monarchia mint állam azt a kevés tekintélyét is elveszítette a szerbeknél, amellyel korábban még rendelkezett. De nem őrizték meg tekintélyüket a szerb társadalom ama politikai körei sem, amelyek 1848—49-ben a bécsi udvarral és a köréje csoportosuló erőkkel való szoros szövetség szószólói, hangadói, szorgalmazói voltak. A szerb nép a nagy történelmi összetűzések hevében megbizonyosodhatott arról, hogy a konzervatív-klerikális, osztrákbarát politikai irányzat hibás, történelmileg idejétmúlt, és hogy ebből kifolyólag a Magyarországon, illetve az azon kívül eső területeken élő szerbeknek nemzeti és politikai egyenjogúságuk és szabadságuk elnyerését más utakon járva, más módszerekkel kell elérniük. Az új irányvonal sikerét, amely szorosán Svetozar Miletić nevéhez kapcsolódik, enélkül el sem lehetne képzelni. Az a tény, hogy hosszantartó, kemény összeütközések következtében a konzervatív-klerikális erők elbuktak, és gyakorlatilag eltűntek a politika és a történelem színteréről, feljogo-

sít arra, hogy ezt az időszakot vértelen kis forradalomnak nevezhessük. Tisztelt kollégánk, Katus László itt joggal egészen konkrét kérdést intézett hozzánk, jugoszláv történészekhez. Nevezetesen, melyek lettek volna azok a minimális engedmények, amelyekkel a magyarországi szerbek az 1867-es kiegyezés után megelégedtek volna? Kielégítette volna-e őket például a magyar megyerendszer keretein belül biztosított autonómia, és lehetett volna-e többé-kevésbé tartósnak tekinteni egy ilyen megoldást? E kérdésre egészen konkrét választ adhatunk, természetesen bizonyos fenntartással, mert az ilyen jellegű találgatások a történettudomány és minden egyes történész számára mindig kockázatosak. Svetozar Miletić ugyanis a hatvanas évek végén, miután megbizonyosodott, hogy az új, pesti burzsoá-földbirtokos kormánytól nagyobb engedményekre nem számíthat, határozottan követelte a *megyék szerinti arrondációt*; amely néhány olyan megye kialakítását jelentette, amelyekben az egyes nemzetiségek kifejezetten többségben lesznek, és ahol nemcsak a nyelvhasználat és más nemzeti-kulturális jog gyakorlása érvényesülhet, hanem teljes autonómián alapuló politikai szabadságot is élvezhetnek, amely az uralkodó magyar nemzettel teljes politikai egyenlőséget biztosítana. E kifejezéssel élve, amelyet egyébként Lenin is használt, természetesen nem azt akartuk állítani, hogy a magyar nép uralkodott a szerb nép felett. Tudatában vagyunk annak a ténynek, hogy 1867 után a politikai hatalmat Magyarországon a magyar arisztokrácia és a burzsoázia gyakorolta, és hogy az ugyanúgy zsákmányolta ki és fosztotta meg politikai jogaitól a széles magyar néptömegeket is.

Svetozar Miletić és a Szerb Népi Szabadelvű Párt javaslatát a pesti politikai körök egyáltalán nem vették komolyan figyelembe. Ha e javaslat egyébként valóra vált

volna, mennyire lehetett volna tartós megoldásnak tekinteni? A közvetlen válaszadás alól kitérve szeretnék figyelmeztetni arra, hogy a megyerendszerrel volt összefüggésben, és a megyék autonómiájából indult ki. Ugyanis Deák pártjának megszűnése és Tisza Kálmán kormányának megalakulása után nagymértékben megnyirbálták a megyék autonómiáját. A megyék a Budapesten székelő központi politikai vezetés fennhatósága alá kerültek, és ezzel a régi magyar alkotmány által biztosított hatalmuk megszűnt. Ezek után mi maradt volna meg az arrondált megyék autonómiájából?

A folyamatok a maguk útján haladtak tovább, és végül is a magyar királyság szétesését eredményezték. A magyar királyság az első imperialista világháború végén a forradalmak és a jogfosztott nemzetiségek együttes nyomása alatt szétesett. A háború, amely az uralkodó osztály elképzelése szerint az elnyomott népek nemzeti-felszabadító mozgalmait elcsíttítani, valamint a monarchiát stabilizálni volt hivatott, éppen ellenkezőleg, a katonai vereséghez, a hatalmas gazdasági nehézségekhez, s legvégül, teljes összeomláshoz vezetett. Hazánkban és Magyarországon is csak a szocialista forradalom győzelmével teremtődtek meg népeink között a teljesen új, tartós alapokon nyugvó kapcsolatok objektív és szubjektív feltételei. De ez a téma már mai tanácskozásunk keretein kívül esik.

Még egyszer visszatérek Katus László kérdésére azzal a céllal, hogy megkíséreljem válaszom összegzését. Figyelembe kell venni ugyanis azt a tényt, hogy a magyar nemzet társadalmi struktúrája lényegében eltért a vajdasági és a magyarországi szerbek társadalmi struktúrájától. A félf feudális nagybirtok a magyar társadalom szerves velejárója volt, míg a magyarországi szerbeknél mint olyan nem létezett. A félf feudális nagybirtoknak egészen a magyar királyság bukásáig nemcsak erős gazdasági, hanem je-

lentős politikai pozíciói is voltak. E tényező erősen rányomta bélyegét az egész magyar fejlődésre, különösképpen a nemzetiségekhez fűződő viszonyra. És végezetül, ha legközelebb ismét napirendre tűzzük 1848—49 problematikáját, figyelembe kell vennünk nemcsak Svetozar Miletićnek, hanem M. Polit-Desančićnak rendkívül éles kritikáját, amelyvel mindketten megbélyegezték a Josif Rajačić pátriárka által irányított vajdasági szerb mozgalom osztrákbarát politikáját. Különbséget kell majd tennünk a politikai vezetés törekvései és a szerb néptömegek 1848—49-es szándékai és célkitűzései között. Azok minden kétséget kizáróan beleilleszkedtek abba a nagy mozgalomba, amit az 1848—49-es európai forradalmaknak nevezünk. De egyben el kell majd gondolkoznunk annak a levélnek a tartalmán is, amelyet az 1848—49-es szerb mozgalom sikertelenségét követően Petar Petrović Njegoš montenegrói püspökfejedelem küldött Aleksandar Karadjordjević szerb fejedelemnek. E levélben (nem szó szerint idézem) többek között a következő áll: Ha feleszméltünk volna, és kihasználjuk az osztrák és a magyar forradalom adta lehetőségeket, majd közös erővel indultunk volna az Oszmán Császárság ellen, vajon hol lennénk ma már...

**A SZERB—MAGYAR VISZONY
VITATOTT KÉRDÉSEIRŐL —
A JÓZAN ÖNISMERET JEGYÉBEN**

Néhány futó megjegyzést szeretnék fűzni a vita során felmerült kérdések egy részéhez.

Mindenekelőtt azokkal az észrevételekkel kívánok foglalkozni, amelyeket Slavko Gavrilović adott elő (részint élőszóban, magán a konferencián, részint pedig írásban, a konferencia jegyzőkönyvének lapjain történő közzététel végett).

1. Slavko Gavrilović szerintem elhamarkodottan ítélkezett, mikor az 1848. december 15-én kibocsátott császári pátensről konferenciánkon úgy beszélt, mint amelyben nem pusztán a magyarországi szerbek iránti látszólagos engedékenység, hanem a szerb követelések tényleges kielégítésére irányuló készség jutott kifejezésre; s az általa elmondottak indokoltságát legkevesébbé sem bizonyítja — amire ő írásos hozzászólásában *máskülönben* helytállóan utal —, hogy a pátens kibocsátására azután került sor, miután a szerb főodbor küldöttei Ferenc Józseftől a májusi karlócai szerb nemzeti gyűlés határozatainak jóváhagyását kérték. Hiszen a császár a pátensben a karlócai végzések közül — mint Thim József már réges-rég kimutatta¹ — mindössze egyet, a Šupljikac vajdává választására vonatkozót volt hajlandó formálisan is megerősíteni, Rajačićot ellenben

— kénytelen vagyok megismételni a referátumomban foglaltakat — nem a karlócai gyűlés döntésére hivatkozva nyilvánította pátriárkává, hanem igenis úgy, mint aki merőben a maga uralkodói elhatározásából adományozza neki a pátriárkai címet; s mindez világosan kitűnik magából a pápens szövegéből.² A pápens Šupljikacra vonatkozó passzusa ugyanis ekként hangzik: „Wir finden Uns... bestimmt, die... Wahl zum Woiwoden der serbischen Nation... zu *bestätigen*"; ugyanezen okirat Rajačićról szóló pontja ellenben így nyilatkozik: „...Als besondern Beweis Unserer kaiserlichen *Gnade*... haben *Wir* beschlossen, die... Würde des Patriarchates... herzustellen... und *verleihen* den Titel und die Würde eines Patriarchen Unserm lieben und getreuen Erzbischof von Carlovitz...”³ Ami pedig legnagyobb súllyal esett latba — s amit ezért az egykorú szerb közvélemény (okkal) leginkább nehezményezett, Gavrilović viszont felszólalásában is, írásos hozzászólásában is említetlenül hagyott — a pápens a magyarországi szerbeket továbbra sem juttatta területi önkormányzathoz, csupán azzal a leghiszékenyebbek türelmét is erősen próbára tevő ígérettel kísérelte meg leszerelni őket, hogy majd valamikor „a béke helyreállítása után” („nach hergestelltem Frieden”) fognak a birodalom más népeihez hasonlóan ők is „nemzeti beligazgatást” („eine... nationale innere Verwaltung”) kapni.

De mindezt csak mellékesen jegyzem meg. Mert a lényeg persze úgysem az, hogy a császár mit ígért a szerbeknek papíron, hanem hogy mit adott nekik a valóságban. A valóságban pedig — tudjuk — adta elébb az oktrojált alkotmányt, majd, még az ebben foglalt kevés engedményt is sokallván, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság névre keresztelt (de még e módfelett mértéktartó megfogalmazásban, azaz *felerészt* is csak *névleg* szerb) közigazgatási egységet s végül — az osztrák—magyar kiegyezést...

2. Slavko Gavrilović kétségbe vonja annak a megállapításomnak a jogosságát, hogy Stratimirović helyzete, amely 1848 őszén megingott, a december 15-i császári pátenst nyilvánosságra kerülése után ismét megszilárdult; s velem szemben azzal érvel, hogy a pátenst, mivel a szerb közvéleményt arról győzte meg, hogy az udvar eleget szándékozik tenni a májusban felhangzott szerb követeléseknek, a szerb nemzeti mozgalom híveinek a szemében Stratimirović legfőbb ellenlábásának, Rajačićnak a politikáját látszólag igazolni, s így a mozgalom sorain belül éppen nem Stratimirović, hanem Rajačić állásainak a megerősödését idézte elő. Ez az érvelés azonban sem a logika szabályaival, sem a tényekkel nem egyeztethető össze. *Először* is: ha a szerb közvélemény elégedettséggel fogadta volna a pátenst, akkor a pátenst kieszakozlásának az érdemét elsősorban épp Stratimirovićnak kellett volna hogy betudja, hiszen a májusi határozatok jóváhagyatása végett Ferenc Józsefnél kilincselő küldöttség vezetője épp ő volt. *Másodszor*: mivel azonban a szerb közvélemény a pátenst a valóságban — tudjuk — nem elégedettséggel, hanem nagyrészt felháborodással fogadta, a pátenst kibocsátását a zöm egyáltalán nem könyvelhette el úgy, mint ami igazolja, hanem csak úgy, mint ami megkérdőjelezi Rajačić politikájának a helyességét. *Harmadszor* és legfőképpen pedig: a tények azt mutatják, hogy a pátenst nemcsak a szerb nemzeti mozgalom egyszerű híveinek a zömét, de még Rajačić legközvetlenebb munkatársainak tekintélyes hányadát is csalódottsággal és a pátriárka vonalvezetése iránti kételkedéssel töltötte el; egymagában is perdöntő bizonyosság erre a *fődbor* 1849. január 23-i határozata, amelyben még ez a november elején Rajačić által merőben a maga ízlése szerint és nagyrészt a maga embereiből újjáalakított testület is egyértelműen kinyilvánította Stratimirović iránti bizalmát és Rajačić iránti bizalmatlanságát.

3. Slavko Gavrilović kérdésként vetette fel: bizonyított ténynek vehetjük-e azt a Szemere-kormány által 1849 júniusának első felében szerzett értesülést, hogy Stratimirović meghatározott feltételek teljesítése esetén kész lenne öt határőrzászlóalj élén átállni a magyar forradalom oldalára; s aggályait meg is okolta egyrészt azzal, hogy az ügyre vonatkozólag eddig feltárt (mint ismeretes: mind egy szálig magyar) források közléseinek megerősítésére egyelőre nem sikerült további (értsd: szerb) forrásokat találni, másrészt meg azzal, hogy az adott időpontban Stratimirović semmiféle harcoló alakulatnak nem állott az élén, s így nemigen válhatta volna be az öt zászlóalj átvezetésére vonatkozó ígéretét.

Nos, ami azt illeti, hogy az ügy megvilágítására alkalmas források körét jó volna kibővíteni: ehhez nem fér kétség. De hogy a témának léteznének is eddig fel nem tárt további (s nevezetesen: szerb) forrásai, azt nem hiszem. Egészen bizonyos ugyanis, hogy Stratimirović a maga átállási szándékairól és feltételeiről nem írásban, hanem szóbeli üzenet formájában tájékoztatta azokat a magyar tisztségviselőket, akikkel érintkezésbe lépett. Hiszen ha írásos ajánlatot juttatott volna el hozzájuk, akkor ezt az illetők nyilván csatolták volna a kormánynak szóló jelentéseikhez. Ilyen csatolmánynak azonban nincs nyoma.

De hogy Stratimirović csakugyan felkínálta az átállást, abban meggyőződésem szerint ennek ellenére sem kételkedhetünk. Akiktől ugyanis a Szemere-kormány erre vonatkozó értesülései eredtek, azok — Vukovics igazságügy-miniszter, Vécsey tábornok és Kohlman ezredes egyaránt — sokkal megfontoltabb és körültekintőbb emberek voltak, semhogy ilyen fontos kezdeményezésről megbízhatatlan és ellenőrizetlen mendemondák alapján tájékoztatták volna a kormányt.

Amire kellő bizonyosság lehet, hogy közléseiknek Szemeréék is habozás nélkül hitelt adtak, s ennek jeleként a június 14-i minisztertanácson napirendre is tűzték Stratimirović ajánlatát.

Az viszont szerintem is elgondolkoztató, hogy Stratimirović ez idő tájt semmiféle harcoló alakulatnak nem állott az élén, s ezért megegyezés esetén bajosan tehetett volna eleget annak az ígéretének, hogy az átállást öt teljes zászlóalj társaságában fogja lebonyolítani. Amennyire bizonyos vagyok tehát abban, hogy ő ekkor csakugyan megcsillantotta a magyarok szeme előtt átállásának lehetőségét, annyira elképzelhetőnek tartom, hogy mikor így járt el, csupán blöffölt: csupán azt próbálta kipuhatolni ilyen módon, hogy a magyar kormányzat hajlandó-e végre területi önkormányzatban részesíteni a magyarországi szerbeket. De hogy valóban pusztán blöffölt-e vagy sem, az az utókor számára — gondolom — már örökre rejtély marad.

4. Slavko Gavrilović hangot adott annak a véleményének, hogy az eddiginél tüzetesebb vizsgálat tárgyává kellene tenni, milyen hatást gyakorolt a sajkás kerület szerb lakóira az a kiáltvány, amelyet 1849. április 9-én, a kerület egy részének felszabadítása után a bácskai honvédcsapatok akkori parancsnoka, Perczel tábornok intézett hozzájuk:⁵ majd — anélkül, hogy ezt a tüzetes vizsgálatot előzőleg akár ő, akár más megejtette volna — mindjárt annak a véleményének is hangot adott, hogy a kiáltvány nem gyakorolhatott kedvező hatást címzettjeire, mert feltétel nélküli megadást követelt tőlük, s mert közzétételét a honvédcsapatok kezére került területeken a szerbekkel szembeni terror kísérte. Ezek a megállapítások azonban csak részben állják meg a helyüket.

Előszőr is: hogy a Perczel előrenyomulása folytán a titeli fennsíkra visszaszorult szerb felkelők továbbra sem hagytak fel az ellenállással, hogy tehát őket a kiált-

vány nem bírta rá álláspontjuk megváltoztatására, az kétségtelen. Valószínű továbbá, hogy a honvédcsapatok által elfoglalt Csurog és Zsablya szerb lakói, ha jó képet vágtak is a történetekhez — mint ezt a kiáltvány tudunkra adja —, maguk sem őszintén, hanem csak színleg nyilvánították hódolatukat Perczelnek; ennek végérvényes tisztázásához azonban valóban folytatni kellene még a kutatásokat.

Másodszor: nem vitás, hogy a honvédcsapatok ekkori előrenyomulását éppúgy terrorisztikus cselekmények kísérték, akár korábban a szerb felkelőhadak előretörését. Maga Perczel azonban ismételten s mindig igen határozottan fellépett az ilyen cselekmények ellenében.⁶ A terrorisztikus cselekmények tehát sokakban csakugyan kelthettek kételyeket Perczel törekvései iránt, de korántsem mindekiben.

Harmadszor pedig és legfőképpen: nem áll, hogy Perczel április 9-én pusztán kapitulációra szólította volna fel a sajkásokat, s így — ami ebből a beállításból értelemszerűen következik — a március előtti körülmények visszahozatalával fenyegette volna őket. A kiáltványban ugyanis (amelyet egyébként helyesebb volna rendeletnek nevezni) Perczel a fegyverletétel követeléséhez társítva — de általános előzetes fegyverletétel követelményéhez nem kötve — egyrészt utasítást adott a sajkás kerület katonai igazgatásának felszámolására s olyan helyi polgári közigazgatás létesítésére, amelynek a tisztségviselőit a kerület lakói szabadon lesznek megválasztandóak, másrészt előírta, hogy a közigazgatás itt ezentúl mind községi, mind kerületi szinten szerb nyelven folyjék, harmadrészt pedig kimondotta, hogy a kerület lakóit a közföldek használata fejében többé semmiféle katonai szolgálat nem fog-

ja terhelni. Vagyis Perczel ekkor, a harcok elültét be sem várva, mindazokat a változtatásokat megajánlotta a sajkásoknak, amelyek életbeléptetését ők 1848 tavaszán követelték.

S hogy ez a kezdeményezés miért pergett le a titeli háromszöget tartó sajkásokról mégis hatástalanul? Gondolom, elsősorban azért, mert Perczel, bármekkora előrelépést tett is, még mindig csupán ezeknek a kezdeti követeléseknek a kielégítésére vállalkozott, a szerb nemzeti mozgalom későbbi, messzebbmenő követeléseiről viszont még ekkor sem vett tudomást.

5. S ezzel elérkeztem Slavko Gavrilovićnak ahhoz a — persze nem annyira történetkutató, mint inkább apologeta szájába illő — kérdéséhez, hogy a magyar kormányzat egyáltalán akart-e 1849 tavaszán tárgyalni és engedményeken alapuló kiegyenlítésre jutni a szerbekkel, avagy pusztán katonai megoldásra, mozgalmuk egyszerű felszámolására törekedett-e. Evvel a kérdéssel azonban röviden végezhetek — egyrészt, mert megválaszolásához szükséges tények főbbjei referátumomban is megtalálhatóak, másrészt, mert maga Gavrilović is elismerte, hogy a magyar vezetőkörök ekkor már nem tanúsítottak olyan hajthatatlanságot, amelyet 1848 tavaszán, hanem már (hadd fűzzem hozzá ehelyütt is: jó ideje) hajlandók voltak eleget tenni mindazoknak a követeléseknek, amelyeket a magyarországi szerbek a forradalom első heteiben támasztottak. Válaszom tehát az, hogy ha a szerbeket még ekkor is ki lehetett volna elégíteni 1848 márciusában támasztott követeléseik teljesítésével, akkor a magyar vezetőkörök boldogan végét vetették volna a fegyveres harcnak, hogy elejét vegyék a további délvidéki vérontásnak, s hogy a továbbiakban az eddig a Délvidéken bevetett honvédcsapatokat is bevonhassák az ellenforradalom főerői ellen vívott küzdelembe. Mivel azonban a szerbeket ekkora engedményekkel most már nem

lehetett kielégíteni, a magyar kormányzat elengedhetetlennek ítélte, hogy a honvédsereg ezután is folytassa délvidéki hadműveleteit, de ekkor már egyáltalán nem azért, hogy netalán helyreállítsa a március előtti viszonyokat, hanem csupán azért, hogy a szerbeket rákényszerítse olyan szerényebb engedmények elfogadására, amelyek mindenben megfeleltek volna az ő márciusi követeléseiknek, de csak részben feleltek meg azoknak a további követeléseknek, amelyeket a májusi karlócai gyűlésen öntöttek formába. Ezzel azonban — gondolom — Gavrilović is éppúgy tökéletesen tisztában van, akár csekélységem.

Most pedig két észrevételt Milorad Ekmečić roppant érdekes és ismereteinket számottevően gazdagító referátumához.

1. Nagyon helyeslem, hogy a referátum a szerb fejedelemségi kormányzat politikai vonalvezetésének kialakításában 1848—49 folyamán irányadó szereppel bíró Ilija Garašanint reálpolitikusként mutatja be, azaz olyan politikusként, aki sohasem vágyaiból, hanem mindig a körülmények szabta lehetőségekből indult ki. Én azonban éppen ezért nem adnék hitelt azoknak az 1849 első feléből származó jelentéseknek, amelyek esetenként azt újságolták, hogy Garašanin a magyar forradalom táborához való közeledésre, illetve a magyarok és a velük meghasonlott magyarországi szerbek kibékítésére készül. Mert az természetesen lehetséges, hogy Garašanin a szóban forgó jelentéseket papírra vető lengyel ügynökök előtt olykor valóban tett ilyen értelmű kijelentéseket; de hogy az efféle kijelentések az ő tényleges elgondolásainak is megfeleltek volna, azt már kétlem. Jól tudom ugyanis, hogy ő eleve bizonyosra vette a magyar szabadságharc vereségét, s a szerbek szekerét nem kívánta kudarcra kárhoztatott ügyhöz

kötni. És ezt az sem cáfolja — amire Ekmečić egyébként helytállóan utal —, hogy Garašinin a Magyarországon harcoló szerbiánusok parancsnokát, Kničanin ezredest 1849 májusában a Perczellel, illetve Perczel képviselőivel folytatandó tárgyalások fonalának felvételével bízta meg. Ez a lépés ugyanis — mint másutt⁷ már valószínűsítettem — csupán annak megakadályozására szolgált, hogy Perczel az ekkortájt valóban békülékenynek mutatkozó Stratimirovićtal kezdhesse tárgyalásokat, azaz éppen nem a tárgyalások sikerre vitelét, hanem mielőbbi megfeneklésüket volt hivatva biztosítani.

2. Sajnálom, hogy azt az 1849. május 22-én kelt hatpontos béketervezetet, amelyet egy az előző napon íródott levelének mellékleteként Perczel táborkari főnöke, Kohlman ezredes juttatott el Garašininhoz, a korábbi szakirodalom nyomdokaiba lépve, Milorad Ekmečić is Kohlman műveként tárgyalja. A közelmúltban ugyanis sikerült kimutatnom,⁸ hogy ez a tervezet nem magának Kohlmannak, hanem minden bizonnyal a lengyel Bystrzonowski ezredesnek a tollából származott.

Végül egy megjegyzést Andrija Radenić referátumához (amelynek a szövege sajnos nem került bele kötetünkbe): vele egyetértésben és Slavko Gavrilovićtal ellentétben én is azon a véleményen vagyok, hogy az 1848. március 27-i újvidéki szerb petícióban⁹ felsorolt követelések mértéktartóbbak voltak a március 17—19-i pesti szerb gyűlés határozataiban¹⁰ rögzítetteknél, mint ezt már előző konferenciánkra benyújtott referátumomban¹¹ is kifejtettem. A két dokumentum eltéréseit azonban én másként körvonaloznám, mint ahogyan ezt Radenić tette. Az ugyanis nem áll, hogy az újvidéki petíció mellőzte az évenkénti szerb nemzeti kongresszusok megtartásának követelését; ellenke-

zöleg: az újvidéki petíció 7. pontjában éppúgy bennefog-
laltatik ez a követelés, akár a pesti határozatok 8. pont-
jában. És az sem áll, hogy az újvidéki petíció szerzői
elejtették a katonai határőrvidék polgárosításának a kö-
vetelését; ellenkezőleg: petíciójuk 14. pontjában éppúgy
— sőt még részletezőbb szövegezésben — szóba hozták er-
re vonatkozó igényüket, mint a pesti határozatok kidolgo-
zói a maguk 16. pontjában. Annál figyelemreméltóbb vi-
szont, hogy az újvidéki petícióból teljesen kimaradt a
pesti határozatok 11. pontja, amely azt követelte, hogy
az évente tartandó szerb kongresszusok a maguk kérelmeit
közvetlenül az uralkodó elé terjeszthessék. (Mert az le-
hetséges, hogy a pestiek, mikor hangot adtak ennek a kí-
vánságnak, akkor — mint Gavrilović rámutat — csupán azt
akarták elérni, hogy a magyarországi szerbek javaslatait
a jövőben ne a kongresszusaikra kiküldendő császári biz-
tosok továbbítsák Bécsbe saját ízlésüknek megfelelő for-
mában, hanem maguk tárhassák őket az uralkodó elé; de az
is bizonyos, hogy mikor így foglaltak állást, akkor akar-
va-akaratlan amellet is állást foglaltak, hogy a szerb
előterjesztések a magyar országgyűlés és az országgyűlés-
nek felelős kormány véleményezése nélkül kerüljenek az
uralkodó elé, ez pedig — mint az újvidékiek a jelek sze-
rint jó érzékkel felfigyeltek rá — csak gyanakvást kelt-
hetett az uralkodói hatalom korlátozására, illetve az or-
szággyűlés és a kormány hatáskörének öregbítésére törekvő
magyar liberálisokban.) S nemkülönben figyelemreméltó,
hogy az újvidékiek, miközben bölcsen elmellőzték a pesti
határozatok 11. pontját, azonközben a maguk 10. pontját
a nagyobb nyomaték kedvéért még külön meg is toldották
egy olyan passzussal, amely viszont a pesti határozatok-
ban egyáltalán nem szerepelt, és pedig azzal a (kifejezet-

ten a magyar liberálisok megnyugtatóására szolgáló) kérés-sel, hogy az évenkénti szerb nemzeti kongresszusok jogkörét az országgyűlés szabályozza majd törvényileg...

Más kérdés — s ebben már teljesen egyetértek Gavrilo-vičtyal —, hogy túlzók, magyarellenesek vagy szeparatizsztikusak a pesti követelések sem voltak, a magyar liberálisok viszont még az (énszerintem tehát — fenntartom — mértékletesebb) újvidéki követelésekben is az ország egységének megbontására és a forradalom állásainak gyengítésére irányuló törekvések kifejezőit látták.

Befejezésül csatlakozni szeretnék Andrija Radenićnek ahhoz a megállapításához, hogy *mostani tanácskozásunkon szembeszökő előrelépés mutatkozik két és fél évvel ezelőtt Budapesten lezajlott előző konferenciánkhöz képest, amennyiben most a vita résztvevőinek nagy többsége láthatóan nem arra törekszik már, hogy erőnek erejével kimagyarázza az általa képviselt nép fiai által annak idején elkövetett ballépéseket, hanem nyíltan és elfogulatlanul szól ezekről a ballépésekről is*. Sőt nemcsak csatlakozni szeretnék ehhez a megállapításhoz, de tovább is mennék. Szerintem ugyanis a jelenlegi vitán még számottevőbb előrelépésnek lehettünk tanúi: annak, hogy az előadók és a felszólalók nagy többsége nem is csak saját népének múltjáról beszélt szépítés nélkül, hanem így beszélt mindkét itt érintett nép múltbeli viselt dolgairól — úgy tehát, mint aki nem tart attól, hogy szavai, bármennyire kellemetlen igazságokra világítanak is rá, ellenérzést fognak kelteni a másik fél jelenlévő képviselőiben. És az egyenes beszéd csakugyan nem is keltett ellenérzést. Ami annak a jele — s igen-igen örvendetes jele —, hogy itt nagyrészt olyan kutatók jöttek össze, akik tudják: igazi szolgálá-

tot nem azzal tesznek az embereknek — legalábbis a múltból okulni kívánó embereknek —, ha elődeiket különbeknek, hanem *ha pontosan olyanoknak festik le, mint amilyenek a valóságban voltak.*

JEGYZETEK

¹Thim József (szerk. és bev.): *A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története.* I. Bp., 1940. 271.

²Ennek egyik nyomtatott röplapkiadását reprodukcióban közli Rózsa György és Spira György (szerk.): *Negyvennyolc a kortársak szemével.* Bp., é. n. [1973]. 551. sz. — Az alábbi idézetekben látható kiemelések tőlem — *S.Gy.*

³„Úgy rendelkezünk, hogy megerősítjük a szerb nemzet vajdájává való választását. Császári kegyünk különös bizonyosságaképpen úgy döntöttünk, hogy helyreállítjuk a pátriárkatusi méltóságot, s szeretett és hű karlócai érsekünknek adományozzuk a pátriárkai címet és méltóságát.”

⁴Közli Thim: i. m. III. Bp., 1935. 333—334.

⁵Közli Thim: i. m. III. 630—631.

⁶Erre nézve l. pl. Torontál vármegyének az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett felterjesztését, Nagyszentmiklós, 1849. május 16, uo. III. 748—750; valamint Perczelnek Hertelendy Miksa Torontál megyei kormánybiztoshoz intézett átiratát, Gyurgyevó, 1849. május 31, uo. III. 771.

⁷Spira György: *Perczel próbálkozása a délvidéki szerbek megbékítésére 1849 tavaszán,* Történelmi Szemle, 1981. 128.

⁸Uo. 118—125.

⁹Közli Thim: i. m. II. Bp., 1930. 49—53.

¹⁰L. uo. II. 28—30.

¹¹Spira György: *A testvérharc küszöbén (A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországon), Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848—1849-ben (Tanulmányok a szerb—magyar kapcsolatok köréből).* Bp., 1983. 12.

**SZERB—MAGYAR MŰVELŐDÉSI
KAPCSOLATOK, PÁRHUZAMOK**

A KORA ROMANTIKA NYELVSZEMLÉLETE*

Herder neve a magyar kulturális tudatban — persze jórészt felületes értesülések alapján — a magyar nyelv és nemzet teljes és közeli pusztulásának jóslatát asszociálja, másfelől pedig a szláv nyelvek és kultúrák felvirágzását. Sokáig, mintegy másfél évszázadig, élt a neve ezzel az előítélettel megterhelve. Nevezetes nyilatkozatában valóban említést tesz arról, hogy a magyar nemzet és nyelv elpusztul, ha a történelem természetes fejlődésének törvényeit nem veszi tudomásul. Ezt az úgynevezett jóslatot azonban csak a „rég-i dicsőség” feltámasztását szorgalmazó költők vették komolyan, mintegy saját szemléletüket és félelmeiket alátámasztva. Ne feledjük: nemcsak Herder tesz ilyen kijelentést, hanem többek közt, Herdertől függetlenül, például Kisfaludy Sándor is: „Vé-

*A tanulmány megjelent a szerző *Történi történelem* című tanulmánykötetében (Újvidék, 1981. 23—35.). Jelen formájában elhangzott a belgrádi magyar—szerb történész-tanácskozáson. Közlését indokolja, hogy a magyarországi olvasókhöz a szerző tanulmánykötete kevés példányban juthatott csak el, másrészt olyan kérdések fogalmazódnak meg a dolgozatban, amelyek később is, 1848 és 1867 között vita tárgyai. (A szerk.)

gigutazván most Magyarországot és összehasonlításom után több tótot, svábot, oláhot, németet találván, mint tiszta magyart, eljajdultam: vége, gondolám, a magyar nemzetnek."

Németh Lászlót is foglalkoztatta a Herderről a magyar köztudatban oly konok szívóssággal élő előítélet, s afféle perújrafelvétel igényével írt tanulmányt erről a kérdésről.

Herder nyilatkozatai nem magyarelleneseek, sőt egybehangzanak a magyar nemzeti érdekekkel. Nemcsak határozott Habsburg-ellenessége bizonyítja ezt. Szerinte az abszolutisztikus rendszer ellentmond a természetes (organikus) nemzeti fejlődésnek, mert előtérbe helyezi a birodalmi (állami) érdekeket, és szembekerül az ősi kultúrák és hagyományok igényeivel. Idézzünk egy részletet ennek bizonyítására a *Beszélgetés II. József császár halála után* című dialógusából:

"A népek nem egyik napról a másikra érlelik meg kultúrájuk legjavát. Semmiféle idegen nyelv ezt ki nem kényserítheti. A nemzeti talajon növekszik a kultúra a legjobban, sőt, mondhatnám, csak a nemzet öröklött és továbböröklődő nyelvében képes fejlődni. A nyelv az, ami rabul ejti egy nép szívét, s vajon nem nagy gondolat-e, hogy a magyarok, szlávok, vlachok és megannyi más nép földjén az ő gondolkodásuk szerint, az ő *legsajátabb és legkedveltebb* módjukon ültessük el a jólét magvait, ma és a távoli jövőben [...] Isten maga tiltotta meg az összevegyülést. Ezért oktatja az összes népeket a maguk módján."

A lényeg tehát az, hogy Herder a nyelvről, annak szerepéről és jogairól szólva nem az állam (az állami érdek), hanem a nemzet (a nemzeti élet) szempontjait hangsúlyozta. Tanítását azonban — mint ahogyan a *Biblia* óta minden nagy tanítást — az érdekeltek kisajátították, s a maguk felfogása szerint értelmezték.

Ezért látjuk szükségesnek, hogy a következőkben rámutassunk az érdekek különbözőségéből eredő Herder-interpretációk eltéréseinek jelenségeire és ezek okaira: az állami, nemzeti, társadalmi szempontokra, amelyek Herder alapvető tanításának egyoldalú kisajátításában kezdettől fogva jelen voltak.

Arra a kérdésre szeretnénk tehát választ keresni, hogy melyek azok a hasonló vagy eltérő, de alapvetően fontos társadalmi, politikai és eszmei mozgatóerők és indikátorok, amelyek a magyar és a szerb kora romantika nyelvmozgalmainak irányt és tartalmat adtak, valamint hogy melyek ezeknek az egymással rokon vagy egymásnak ellentmondó jelenségeknek nemzeti, társadalmi vagy politikai életben gyökerező okai. Vizsgálatunk tehát nem lingvisztikai érdekű, s nem is a nyelvtörténet számára hozhat eredményeket, mert a kérdést egyetemesebb társadalom- és művelődéstörténeti szempontból veti fel, és módszereiben is ezt az elvet követi. Nagyrészt az a szándékunk, hogy ebben a kelet-közép-európai térségben majd később felbukkanó és különféle nyelvpolitikai izgalmakat kiváltó intézkedések és mozgalmak történelmi genéziséhez szolgáljunk némi eligazítással, illetve, hogy szempontokat adjunk azok értelmezéséhez. Annál is inkább, mert a köztudatban még ma is kísért az a felfogás, hogy a nyelvkérdés „mentes a politika salakjától”.

Szekfű Gyula nagy jelentőségű iratpublikációjában, amelyben a magyar államnyelv kérdéseire vonatkozó dokumentumokat adja közre, a nyelvi mozgalmaknak több szakaszát különbözteti meg. Az előzményeket a 18. század tudományos törekvéseiben látja, majd a következő fázist a 18. századi felvilágosodás természetes igényében: a tudományok terjesztésének óhajából eredezteti bizonyítva, hogy e mozgalmak a császár „nyelvi merénylete előtt, te-

hát attól függetlenül jöttek létre", tisztán művelődési céllal. Szerinte ilyen magasabb szempontok irányítják Kazinczy nyelvi-irodalmi törekvéseit is: az európai ízlés, a kultúra igénye, nem pedig a politikum. Csak később érkezik el az a pillanat, „amikor a tisztán szellemi területről a politika világába átmerészkedve a nyelv művelés racionalista gondolatából, a nyelvszeretetet ártatlan érzelméből *nyelvkérdés* lesz, az a bonyolult összetételű politikai képződmény, amely korlátlan hatalommal képes halálos gyűlöleteket és izzásig hevült mozgalmakat felkelteni”.

Szekfü e nézetét természetesen nem tehetjük teljesen magunkévá, hiszen maga az európai kultúra feltétlen híve, az emelkedett szempontokat követő Kazinczy is arról beszél egy helyen, hogy „az idegen vagy magyarrá lesz közöttünk, vagy éhhal hal el”. A nyelvkérdés tehát a felvilágosodás idején sem volt „tisztán szellemi terület”.

Még kevésbé a romantika korában. A felvilágosodás íróinak tisztán észokokkal alátámasztott anyanyelv-igénye ugyanis a napóleoni, majd szentszövetségi korszakban már nem látszott elegendőnek. A nemzeti (voltaképpen gazdasági és politikai) törekvések csakhamar meghaladták a pusztán művelődésieket, s a független nemzetállam eszméjét állították célul és eszményül Közép-Európa kis nemzeti közösségei elé is.

Az ürügyet ezekhez a nyelvpolitikai obszervációkhoz a szerb és a magyar kultúra oly nagyjelentőségű intézményeinek másfél évszázados — majdnem egyidejű — évfordulója szolgáltatja, mint a Magyar Tudományos Akadémia és a Matica srpska megalapítása. Éppen ez az időbeli egybevagóság sugalmazza egyfelől a közös jelenségek és folyamatok művelődéstörténeti nyomozását, másfelől pedig annak a szükségességét is, hogy az egybeesés mellett a különb-

ségekre is felhívjuk a figyelmet. Nem kétséges ugyanis, hogy a nemzeti művelődés e két intézménye hasonló törekvésekből és szükségletekből ered, de az is bizonyos, hogy a fejlődés feltételei és lehetőségei, valamint a történelmileg meghatározott adottságok eltérő utat jelölnek ki számukra a nyelvi igényű és célú kultúra e korszakában.

Nyelv, állam és nemzet — történelmi diakróniában szemlélve a kérdést — nem szorosan egymástól függő s nem is egymást föltételező vagy kizáró fogalmak. Sok példa bizonyítja az emberiség történelmi emlékezetének kezdeteitől egészen a francia forradalomig, Európa polgári átalakulásának e döntő eseményéig, hogy a nemzetállamok előtti korszakokban a nyelv és a nyelv által hordozott vagy az abba beleépült kultúra nem elsőrendű meghatározója az emberi közösség életének. A hódító római például, ha nyelvet nem is, de mitológiát, művészetet és kultúrát vesz át a meghódított görögtől, a törökfajú bolgár pedig áttér a meghódított szláv törzsek nyelvére. Másrészt: a barbárok által feldúlt római birodalom nyelve — szívóssága és kultúra-átörökítő erejénél fogva — nemzet és állam nélkül is tovább él a feudális Európában, s létrehozza azt az uniformizált szellemi középkort, amely a *lingua latina* jegyében bontakozik ki, s a psalmusok, himnuszok, confessiók műfajával ajándékozza meg a középkori „*respublica litterariát*”, s így váltakoznak ezek az összefüggések a barokk korszakon át egészen a 18. és 19. század fordulójáig, amikor végérvényesen a *lingua vulgaris* veszi át az uralmat Európa keleti felében, s nemcsak a tudományban, hanem a közéletben és az államigazgatásban is. Ezzel sok évszázad felhalmozott történelmi, kulturális és művészeti tapasztalatának a továbbélése került veszélybe, s a kultúráközvetítés nagy lehetősége szűnt meg, egyidejűleg

azonban új lehetőségek távlatai tűntek fel az emberisé művelődésének mennyiségi és minőségi átalakulásában. Juggyezzük meg azt is, hogy a nemzeti nyelvek e nagymértékű térfoglalása és a maguk számára kizárólagosságot követelő féltékenysége nem csupán a romantika nemzeti lázával értelmezendő. Diadalmas előretörésüket, ami nemegyszer a türelmetlenség határát súrolja, a nemzeti nyelvek propagálói gyakran olyan argumentumokkal támasztják alá, amelyeket az előző korszak, a 18. század szolgáltatott a maga racionalista bölcséletével és érveivel. „Nincs század, amely csak egy század lett volna” — írta Sinkó Ervin egyik jelentős tanulmányában, s ennek a megállapításnak az igazsága látszik érvényesnek az általunk vizsgált néhány évtized nyelvi tudatára nézve is, amelyben a felvilágosodás örökét a romantika veszi át. A 18. század értelemkultusza az anyanyelvhasználatban jelölte meg céljai megvalósításának egyik legfontosabb eszközét, mintegy előlegezve a pozitivistá nyelvelfogás funkcionalizmusát. Dositej Obradović a nyelv „hasznosságával” méri annak „értékét”, Bessenyei György viszont a „született” nyelv használatától várja a „tudós nemzet” megszületését. A francia *Enciklopédia* is jobbra az ismeretek közlésének eszközét látja a nyelvben, de nem ismeri fel benne a történelmi kultúrák továbbvivő és a nemzet egyéniségét, lelki tartalmait kifejező értéket, amit csak Herder után lát meg benne a polgári Európa. Egyébként az egy nyelvű nyugati nemzetállamok természetes nyelvi közegükben élve nem is foghatták fel másképpen a nyelvet, mint egyedül e kommunikációt lehetővé tevő szerepben.¹

A romantika nyelvmozgalmi olyan gazdasági, demográfiai, politikai viszonyok között, a történelemtől hagyományozott olyan örökség mellett folynak tovább, amelyekben a nyugat-európai példák nem lehettek iránymutatók a

kelet-európai kisközösségek számára. Míg az állam- és jogelméletben, a polgári mintájú intézmények létrehozásában, de az irodalomra és a művészetekre nézve is, Nyugat úgyszólván kész modelleket szolgáltatott a nemzeti fejlődés irányaira és módozataira nézve, a nyelvi programok és általában a nyelv állam- és közjogi, társadalmi kérdéseit illetően úgyszólván semmilyen tapasztalatot nem nyújthattott a társadalmi fejlődés nagyfokú eltérései következtében. E kérdésben lényegbevágó különbség választja el a többé-kevésbé homogén, jobbára megállapodott határok között élő, politikailag konszolidált nemzeteket a kelet-európaiaktól; azok nem is ismerhették az olyan gondokat, amelyek a területileg széttagolt (olykor három birodalom területére is szétszórt), egymástól eltérő államjogi-hatalmi helyzetben élő nemzetek-nemzetrészek sorsa volt a 14. századtól egészen a 19-ig. A *De l'esprit des lois*-ban Montesquieu szinte teljesen közömbösnek látszik a nyelv kérdései iránt, s e tekintetben, mint jeleztük, az *Enciklopédia* is úgyszólván ahistorikusnak mutatkozik: szerinte a nyelv az állam függvénye. A filozófiai racionalizmus elvein alapuló felvilágosult abszolútizmus ehhez hasonlóan arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nyelv az államapparátus eszköze, a közügyet és az államérdeket kell hogy szolgálja, egyéb érdek nem is fűződhet hozzá. Ezért hatnak disszonánsnak azok a nyelvről való elmélkedések is, amelyek például a 18. és 19. század fordulóján bizonyos magyar és szerb grammatikusok és közírók műveiben a nyelv társadalmi funkcióját főleg francia auktorok írásaira és az egységes nemzeti nyelvterület fikciójára támaszkodva igyekeznek kijelölni, vagy pedig az államegység gondolatából indulnak ki. Magyar példára hivatkozva, Pánczél Pál *A magyar nyelvnek állapotjáról, kimíveltetése módjáról, eszközeiről* című munkájában (Pest, 1806.) ki-

fejti, hogy a nyelv „olyan Democratia, mellyben a nagy számnak akarátja téssen a szokás iránt határozást”, s hogy e „Democraticus Statusnak” maga a nemzet a letéteményese. Homogén nemzeti társadalomban kétséget kizáróan igaznak látszik ez a végső soron herderi gondolatot kifejező álláspont, de a „nagy számnak akarátja” s a nemzet egészének értelmezése Európa e táján egyéb meghatározókat is magába fogad, ami legalábbis e tétel továbbgondolását és gondosabb kifejezését kívánja meg.²

Tudnunk kell, hogy a romantika gondolkodásának előterében többé nem az *állam*, hanem a *nemzet* áll. Schlegel szerint a világ nem szisztéma, hanem história, s ezzel gyökerében ragadta meg a két „epocha” (a felvilágosodás és a romantika) szemléletbeli különbségeit. A szisztéma ugyanis a rend, a megállapodottság, az érvényesség fogalmával rokon, míg a história az alakulással, a változással, a történéssel. Bizonyos azonban az is, hogy a romantika történetisége, a történetiség maga is más-más értelmezést nyer a nemzeti és állami közösségek osztályszerkezetétől, illetve a nemzet uralkodó osztályának érdekeitől függően. A romantika historicizmusát másképpen adaptálják és fogják fel az olyan társadalmak, amelyekben a nemesség a „történelmi osztály” (amely önmagát tartja a történelem hordozójának), s másként azok a társadalmak, amelyekben — a magyartól eltérően — a történelmi megrázkódtatások következtében (török hódoltság, a „történelmi osztályok” pusztulása, a disszimiláció stb.) a nemzeti nemesség megszűnt mint uralkodó osztály. A romantika „másféleségét” is voltaképpen ezek a tényezők határozzák meg a magyar, illetve a szerb szellemi fejlődésben. S ugyancsak ezek az elemek játszanak közre az általunk vizsgált korszakban azoknak az ellentéteknek a jelentkezéséhez is, amelyek a nyelvről való gondolkozásban a nyelv társadalmi szerepét jelölik ki, vagy annak keresik a helyét.

Kelet-Európa legnagyobb és nemzetileg legheterogénebb államában, a Habsburg-birodalomban a Józsefet követő évtizedek során a nyelvkérdés az ellentétek és összeütközések egyik fő forrása lett. Az állam ugyanis a decentralizmus és a rendiség megnyilvánulását látta a nemzeti alapon létrejött intézményekben, s a nemzeti nyelvhez való ragaszkodásában. Az effajta mozgalmak és kezdeményezések mulhatatlanul államellenesnek tűntek a felvilágosult abszolutizmus szemében. Az állam és a nemzeti nyelv antagonisztikus szembekerülése eszerint már a 18. század végén adva volt a birodalomban, noha ekkor a differenciák még legfeljebb ha az országgyűlés elvont közjogi vitáiban jutottak kifejezésre.

A felvilágosodás gondolati alapvetésében azonban egy olyan tényező is szerephez jut, amely — különösen a kelet-közép-európai kis népek művelődésére és szellemi életére nézve — rendkívül fontos, de ugyanakkor gyökeresen ellentmond a József-féle államreazon elvének. Ez pedig a tudományok terjesztésének, „közönségessé” tételének a célja, mégpedig a „nagy többségre nézve”. Kazinczy szerint ez az a korszak, amelyben az anyai nyelvnek rendkívüli szerepe van — „megindulván a Nemzetben a kultúra”. Odáig megy el, hogy Vukkal *majdnem* azonos módon egyenlíti ki a beszélt és az írott nyelvet, mondván, hogy „írni úgy kell ugyan, a hogy szóllunk: de szóllani is úgy a hogy írunk, s az írás a rosszra indult szokás ellen örökös protestatio mind addig, míg a szokás egészen el nem avul”. Persze, szembetűnik azonnal tetteik különbsége is, mert Kazinczy azt hirdeti, hogy a kiegyenlítődésnek az írott nyelv szintjén kell bekövetkeznie, és hogy a nyelvi normát nem a „köz”, a „sereg”, a tömeg szabja meg, hanem a poéta: „...az élet nyelvén kívül most egy más is támad, a könyvek nyelve [...] Amit az írók s olvasók legjobbjai

szükségesnek vesznek, hasznosnak, tűrhetőnek néznek, az a könyvek nyelve szavává vál, és minekutánna onnan által mégyen az élet nyelvébe, az egész nemzetévé." Máshelyütt pedig egészen világosan is kimondja, hogy ezen a nyelv-nivelláláson a következőt érti: „A gondos stiliszta kötelessége az, hogy magához vonja fel az olvasóit, nem az, hogy az olvasóhoz szálljon le.”

Annak ellenére, hogy a nyelvi eszményben és a nyelvi egység megvalósításának programjában is homlokegyenest ellenkező álláspontok ezek, eszmei alapállásukban mégis van egy közös vonás, amely rokonítja törekvéseiket. Ez pedig a Bessenyei és Dositej felvilágosult gondolatvilágából származó tétel: a műveltség nemzeti nyelven való fejlesztésének a szolgálata. Ezért ekkor — 1825 előtt — Kazinczy még teljesen őszintén, a korszak szemléletének lényeges vonását kiemelve írhatta Mušickinak közismert és gyakran idézett levelét, amelyben kifejti: „Az én patriotizmusom nem ellenkezik a kozmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását óhajtom [...] nem könyörgök azért az egeknek, hogy más nyelvek károkkal viragozzék az én nyelvem.”

Ezek a tiszta és nemes szándékok, végső soron azonos előjelű törekvések éppen az Akadémia és a Matica srpska alapításának korszakában s később, a húszas évek második felében mindinkább elvegyülnek a nyelvi türelmetlenség és kizárólagosság egyre kézzelfoghatóbb elemeivel. Nyilván nem e két intézmény létrehozása következtében, hanem azoknak az erőknek a felszínre jutásával, amelyek — pozitív eredményként — e két jelentős intézmény megteremtésének hátterében állnak, s — negatív következményként — a nemzeti kizárólagosságot is szóhoz juttató műveltségi program alapjául szolgálnak mindkét részen. A felvilágo-

sodás racionalista (ugyanakkor birodalmi államérdekét is kifejező) nyelvszemlélete helyébe a romantika nemzeti érdekeket propagáló szemlélete lép.

Itt azonban nem a romantikától felvetett *történelmi*, másrészt *természeti* elvek tetszés szerinti elfogadásáról vagy visszautasításáról van szó. Nem arról, hogy egyes nemzeti romantikák milyen mértékben követik a „történelmi” elvet (J. Grimm, Schlegel, Schelling, Kölcsey s mások) az emberi társadalom jelenségeinek értelmezésében, mint ahogyan az idealista történettudomány vélte, vagy pedig arról, hogy az egyes nemzetek mennyiben hajlanak inkább a herderi „természeti” elv felé. Ez nem a „választás”, nem a „nemzeti alkat”, hanem a nemzetté alakuló nép „konstitucionális” kérdése, ezen belül pedig az adott társadalom osztályviszonyaié. A polgárosuló magyar nemesség inkább a saját osztályérdekeit juttatta kifejezésre, amikor a nyelv kérdésében az osztrák birodalmi törekvésekkel szembeállította a történelmi jogokat, tehát a hagyományos, a már Werbőczy által kodifikált nemesi privilégiumokat, s az állam és a nyelv fogalmi közé a húszas években ismét azonossági jelet téve, természetesen most már nem a felvilágosodás kozmopolitizmusának szellemét követve, hanem a feudális állam érdekeit. Az „államalkotónak” mondott „történelmi” nemesség felfogása szerint a nemzetiségek nem alkotnak nemzetet, ezért nem is élvezhetnek egyenjóságot a történelmi magyar állam keretében. Mindennek egyenes következménye, hogy a magyar feudális történelmi joggal szemben a magyarországi nemzetiségek a herderi „természeti elvet” vallják magukénak, s erre hivatkoznak a historikus elvekkel szemben.³

Ebben rejlenek azok az okok, amelyek megkülönböztetik a húszas évek közepének magyar és szerb nyelvi mozgalmait. Az előző ugyanis a rendi államiság jegyében a magyar nyelv

— állami felsőbbség alatti — föltétlen uralmát követeli. Ugyanazzal az érveléssel, amellyel a Habsburg-birodalom kívánta megerősíteni és központivá tenni a maga hatalmát a korábbi évtizedekben. Az utóbbi pedig, a romantika által propagált herderi „természetjog” tétele szerint az ősiségre, az eredetiségre, az autochton nemzetek, kultúrák és nyelvek jogaira hivatkozva. Ilyen következtetésre jutunk a korszak folyóiratainak vizsgálata alapján is.

A korszak két reprezentáns folyóiratát, a *Tudományos Gyűjteményt* (1817—1841) és a *Serbske lětopisi* (1826) című folyóiratot szembesítettük e tekintetben, hogy választ kapjunk a dolgozatunk címében felvetett kérdéseinkre és a benne jelzett fogalmak összefüggéseire.

Feltűnő, hogy Dositejtől kezdve Vukon át egészen Daničićig a nyelv kérdéseivel foglalkozó szerb írók között alig akad olyan, aki a helyesíráson, a dialektusokon, a régi (egyházi) nyelv és a népnyelv ellentétein kívül más nyelvi problémára is felhívná a figyelmet. A *Serbske lětopisi* első tíz évfolyamában úgyszólván egyetlen cikket sem találunk a szerb nyelv közéleti, nem lingvisztikai kérdéseiről. Az a látszat, hogy a szerb nyelv kérdése az osztrák birodalom keretei között kizárólag az írók, tipografusok, az iskolamesterek, grammatikusok belügye. A kora romantika szerb nyelvszemlélete tehát elég belterjesnek látszik, noha a háttérben nyilvánvalóan közéleti-politikai-nemzeti érdekek és szenvedélyek húzódnak meg. Ezek azonban politikummá csak később, a Svetozar Miletić-i időkben válnak. E jeles politikus Pozsonyból — jóval később — majd arra hívja fel Jovan Djordjević figyelmét, hogy „Jobban tennék Miklošič és egyéb Illírek, akik az igazi hazafiságban égő más horvát testvéreiket félrevezetik, ha általában a politikával is gondolnának; a szerb-ség és az ausztriai szlávok szociális, vallási és állami

életének körülményeivel; nekünk elégünk van abból, hogy gyermeki módon gyilkoljuk egymást a j és a **ǃ** kérdésében...; amire ösztökélnek bennünket, amire szítják szenvedélyeinket, s amivel elvakítanak bennünket, nehogy észrevegyük azt a hálót, ami minden oldalról körülvesz bennünket, fajunkat, amely naivsága folytán oly sokat szenved. Vagy úgy gondolod, nem tudjuk, mi az a Bécsi Akadémia?"⁴ Miletic e türelmetlen kifakadása a „grammaticai epidémia” ellen, mint Kármán Józsefé az 1790-es években, arra hívja fel a nyelv ügyét szorgalmazó író figyelmét, hogy ne csak a nyelvi matériát tartsák szemük előtt, hanem tekintsenek az ortográfia mögött meghúzódó távolabbi összefüggésekre is, amelyek a nyelv egzisztenciáját érintik.

A nyelvhasználati kérdések körébe tartozó polemikus írások sorsát a Serbske lětopisi 1827. évi 8. száma vezeti be, amely a „magyarizáció” kérdésével foglalkozva már tágabb összefüggések keretében, politikusabban veti fel a nyelvkérdést is (*Néhány szó arról, hogyan magyarosítják a szlávokat Magyarországon*). A névtelen szerző a szerb és a magyar történelmi fejlődés kérdéseit egyaránt érintő cikkében a *nép*, a *nemzet* és az *állam* fogalmi tisztázására tesz kísérletet, tehát abban a kérdésben, amely a szerb és a magyar történelmi fejlődés eltéréseiből következően más-más megítélés alá tartozik. „Igaz, hogy a németek a szlávokról fennhéjázva beszélnek és alig akad köztük, aki Herder vagy Schlözer igazságával szólna, a magyarok azonban még tovább mennek. Ők megvetőleg szólnak a szlávokról. Ők például Palkovič urat azért akarták hazaárulás vádjával illetni, mivel arra merészkedett, hogy Szláv Újságját Népújságnak merészelte nevezni, amivel [e magyar újság] csak arról tett bizonyosságot, hogy tudatlan, ugyanis a Népi kifejezés nemcsak Nemzeti (National) jelentésben ismeretes, hanem a népi (Volkszeitung) értelemben is.

Hogy Palkovič úr ebben az értelemben használta, az semmit sem jelent, hisz a szó mindkét jelentésben használatban van. Egyébként látható, hogy e szerkesztő a *népi* és *állami* fogalmat egynek tartja, noha ezek különböznek egymástól. A szlávok Magyarországon egy népet alkotnak, de nem államot is ugyanakkor. Isten és ember előtt tehát lehet *népi*, de nem *nemzeti* újságjuk..."

A nemzet (nép) és az állam (ország) ebben a szemléletben tehát eltérő, legalábbis egymástól nem függő fogalmak, ami a szerb nép akkori közjogi állásából következik.

A Letopisban megjelent cikk alábbi kitétele aligha hagyhat kétséget a szerb nemzettudat (egyebek mellett herderi) gyökerei felől. A nyelv „természeti” elve nyer ugyanis időszerű-időszerűsített értelmezést a szöveg további részében: „A természetben végtelen a teremtmények és a hangzatok száma, s mégis egy madár sem mondja a másíknak: neked úgy kell énekelned, mint nekem, s egyetlen virág sem a másíknak: neked úgy kell illatoznod, mint nekem... Az Úristen megtűr minden népet és nyelvet, hát miért nem tűrheti meg az embert? Van-e, mondja Herder, valamely népnek kedvesebb kincse, mint őseinek a nyelve? Benne rejlik gondolatvilágának egész gazdagsága, hagyományai, történelme, vallása, életének alapjai, egész szíve és lelke. Az ilyen népet nyelvétől megfosztani vagy megálázni annyit jelent, mint elvenni tőle halhatatlan örökségét, amely a szülőkről a gyermekekre száll. Aki nyelvtől megfoszt, az értelmekre és életmódokra, nemzetem becsületére és jogaira tör. Nem lehet erőszakos eszközökkel, idegen nyelv révén művelté tenni a népet; a nép művelésének leghelyesebb módja, ha az ősei földjén és örökölt nyelven történik.”

Nyilvánvaló, hogy itt a felvilágosodás korának eszméi és céljai (a művelődés igénye, a tudományok terjesztésének feladata stb.) egyenrangúan jelentkeznek az „ösiség-

gel", a „természeti joggal", a nemzeti autentikusság romantikára jellemző követelményeivel és elvárásaival. Ezek az elvek a korszakra ugyancsak jellemzően, egyoldalúságokhoz és túlzásokhoz is vezetnek. Cikkek jelennek meg a nyelvek elsőbbségéről, naiv etimológiák annak bizonyítására, hogy melyik vett át többet a másiktól, továbbá a „magasabbrendű" és „az alacsonyabb" nyelvek rangsorolásának kísérleteivel is találkozunk.

A Serbske lětopisi idézett cikke a Tudományos Gyűjteménynek Észrevételek a „Posonyi Tót Újság" kisebbítő Homlokírása ellen címmel megjelent közleményére reflektál (1824. I. köt.), amely a nyelvet, a nemzetet és államot (országot) egészen másfajta összefüggésben szemléli, s az „alkotvány"- és státuserdeket föltétlenül előbbrevalónak, sőt egyedüli perdöntő érveknek tartja a fogalmak és értékek e hierarchiájában.

A folyóirat-polémia ürügyét az szolgáltatja, hogy Jiří Palkovič Pozsonyban szlovák nyelven *Tydennjk* címen egy hetilapot indított, amelynek alcímeben ez a megnevezés olvasható: „Császári Királyi Nemzeti Újság" („Cysarske Králowske Náródnj Nowiny). A Tudományos Gyűjtemény recenzense a „nemzeti" („narodnj") jelző ellen tiltakozva terjedelmes cikkének első mondatában félreérthetetlenül szögezi le, hogy „Én Magyarországban Magyar Nemzetet esmérek, szívesen megvallom azomban, hogy ezen Nemzetet a' felyesebb számú Uralkodó Magyarok, Honnyunkban békességben lakozó, 's talán részről mégis magyarosodott 's characterizálódott Tót, Német 's a' t. atyafiakkal együtt formálják, minden mái virágzó Nemzetek' példájára: melyek eleve maroknyiak, csak belső szaporodás, 's Külföldiek' özsze elegyedése által nyomulván előbbre, lettek nagyokká." Az író hasonló érvekkel utasítja el a német, az oláh, görög, örmény, vendus, zsidó vagy cigány nemzet

létezését, mivel ezek mind Magyarország lakosai, és a nemzetek „ugyan felveszik a külső idegeneket, de soha sem azért, hogy kebeleikben új Nemzetet formáljanak, hanem, hogy velek egygyé olvadjanak". Az elvi általánosítás sem marad el: „... az a' Köztársaság neveztetik Nemzetnek, melly önnön magából veszi polgári életének minden formáit, változásait, functióit; vagy mellynek tagjai már eleve is önként, és meghatározott célból egyesültek, s utóbb is minden határozásokat önnön belső, vagy is maga erejéből, s természetéből fejtett ki." Ebből azt a következtetést vonja le, hogy vétkes és káros a kiadó minden olyan „Uralkodó Nemzet' becsét lealacsonyító törekedése, ki tudniillik a' Magyar Törvény' bátorsága alatt élvén, a' Magyartól a' Nemzetiséget vagy tudatlanságból megtagadja, vagy a Haza kebelében rossz szándékkal Tót nemzetet akar alkotni". S végül meghagyja, hogy helyes az újság törekvése, ha hasznos polgárokká akarja nevelni és formálni atyafiait, „de ha a' Tót Literaturának Honnyunkban való gyarapértása tárgya buzgólkodásának, úgy tekintem őtet, mint ki Magyar Országból Tót Országot óhajt formálni". Azok tehát, akik itt élnek a „Magyar Törvény bátorsága", valamint „a magyar Nemzeti Alkotvány alatt, — melly a' világ szerte híres Angol Constitutioval több pontokban képes megmérkezni", kötelesek „magokat az Uralkodó Nemzethez alkalmaztatni, 's vele öszve olvadni".

Ez a gondolatmenet egyértelműen tanúskodik amellet, hogy miféle változáson ment át a felvilágosodás korának és az azt megelőző korszaknak „hungarus" fogalma a 19. század harmadik évtizedére: a területiség, a Magyarország-hoz való földrajzi tartozás meghatározói helyébe a származási és nyelvi kritériumok lépnek, ezenkívül pedig egyértelműen mutatnak a fejlődés új iránya felé. A felvilágosodás ahistorikus szemléletét ugyanis a romantika egyol-

dalúan értelmezett historicizmusa váltja fel. Az államnak mint történelmi képződménynek a primátusa, a feudális történelmi előjogok hangoztatása, a nemzet és az állam azonosítása, a „történelmi jog” és az „ősiség” jogán.

A Tudományos Gyűjtemény már 1819. évi novemberi számában kísérletet tesz arra, hogy ezeket a romantika jelentkezésével nagyon is időszerűvé lett fogalmakat a korszak szintjén és a német (herderi) filozófiai gondolat jegyében tisztázza. A s szignóval jegyzett írás (*A' Nemzetiségéről*) arra vállalkozik, hogy e „rokonképzeletek” sorában (nemzet, nép, ország) egyértelműen eligazítsa az olvasót. A korszak nagy tudományos felfedezése — a szerves és a szervesetlen világ megkülönböztetése egymástól —, úgy látszik, a társadalom életének értelmezésében is fontos szerephez jut, s ennek az elvnek szerez érvényt a romantika filozófiája olyképpen, hogy a társadalmat nem *organizációnak* fogja fel, mint a felvilágosodás, hanem *organizmusnak*; nem *eszmének*, hanem *léleknek*, nem *rációnak*, hanem *mitológiának*. Ez a végső soron herderi megalapozású elv táplálja azt a nézetet is, hogy „A' Népek tudniillik az orgántalan testek, a' *Nemzetek* pedig igen-is orgánosok”. A tételt a folyóirat cikkírója azzal támasztja alá, hogy „Az orgántalan testeknek részei tsak *physica attractio* és *repulsio* által, vagy *mechanismus* és külső erő által állanak öszve, mint *aggregatumok*, *gyülevészek*, *formátlan masszák*, vagy *legfellebb* mint *physikai* és *chemiai* szerek. Úgy szintén a' Népeket-is tsak külső hatalom vagy máshunnan eredett 's *reájok ruházott kormányozás* formája *ragasztja* öszve, s tartja együtt. Ellenben az orgános testek önnön magokból, a benne lakó *organismus* vagy-is *orgános-erő* által élnek, *formálódnak*, *tartatnak*”.

A romantika ennek a bölcseleti elvnek magyarországi alkalmazásában feudális örökségtől terhes változatát érvényesíti, eklatáns bizonyítékként annak, hogy az eszmék,

a doktrínák, a filozófiai alaptételek mindig a maguk konkrét társadalmi közegükben nyerik el végső formájukat és alkalmazásukat, tehát az adott társadalmi körülményektől kondicionáltak.

Visszatérve a konkrét példára: a szlovák nyelvű „Heltilevél”-lel felkavart kedélyek hullámai még sokáig gyűrűznek a Tudományos Gyűjtemény hasábjain. Mind határozottabban és elméletileg is mind hangsúlyozottabban jut kifejezésre az állam, a nemzet és a nyelv fogalmi azonosítása. A folyóirat 1824. 12. számának névtelen (szerkesztőségi?) cikke (*Valjon lehet és kell-e a' Magyar Nyelvet félteni és őrizni attól, hogy a' Magyar Hazában élő többféle Nyelvekkel össze elegyedvén el ne enyésszen?*)⁵ a magyar és a „tót” nyelvre már mint a „győzedelmes Úr” és a „zsellér” nyelvre tekint s állítja szembe egymással, s ismét nyomatékosan emeli ki, hogy „a’ két Magyar Hazában bár több élő és különböző nyelvek legyenek is, de sem a’ nyelvnek, sem a’ nemzetnek nevezetét és elsőségét, a’ Magyarén kívül más nyelv és nemzet magára nem ruházhatja”. Az államiság mint a nyelv életét és jogait szabályozó szempont jut előtérbe a végső következtetésben is: „Ugyan azért óhajtanunk kell, hogy valamint egy Constitutio alatt élünk, úgy hazafiúi jussainkkal és szabadságainkkal élő más nemzet és nyelvbeliék megmagyarosodjanak ... mert tagadhatatlan igazság: hogy tsak egy bizonyos törvényekkel meghatározott nemzeti szerződés (Constitutio) és saját nyelv ad és adhat valamely nemzetnek nemzeti lételt, és magában álló megmaradást.”

Vegyünk szemügyre még néhány hasonló óhajt és sürgető felszólítást a Tudományos Gyűjtemény lapjairól. Guzmics Izidor a lap 1822. 8. számában közölt értekezése a nyelv, a nemzet és a haza összefüggéseit vizsgálva, a Herderre való gyakori hivatkozásai után a fentiekhez szintén ha-

sonló következtetésre jut, amikor kimondja, hogy „... a' hazához is csak nyelv által vonatunk', 's a' nyelv által egyesülvén a' nemzettel értelemben, 's érzésben lelkeink és szíveink, gyuladhatunk egyedül annak szeretetére. [...] A' nyelvnek egysége a' nemzet egysége! halljátok, és milyen nyomjátok szíveitekbe ezt hazám' különböző ajkú lakosi! Csak a nyelvnek egysége egyesítheti tökéletesen lelkeinket és szíveinket: mind addig félig sikertelenek maradnak a' haza' boldogságára célzó plánumok, intézetek, valameddig azoknak végre hajtásokat a' nyelv által egyesített hazafiúi lelkűség nem veszi Atlaszi vállaira; csak a' nemzeti nyelv szenteli-be a' nemzetet a' mívelt nemzetek' sorába; a' nemzeti culturának, hazafiúságnak rendületlen oszlopát csak az emeli-fel, csak az tartsa-fen magával a' nemzettel együtt" (*A' nyelvnek hátrmas befolyása az ember' emberiesítésébe, nemzetiesítésébe és hazafiúsításába*).

Antal Mihály, a jogász és nyelvész, az Akadémia későbbi tagja már feladja Guzmics kulturális érvelését, a jogász benne felülkerekedik a nyelvészen, s a *salus rei publicae* elvét a nyelvek fölé helyezve a „nemzetállam” szempontjából fogalmazza meg álláspontját (1827. 9. szám 61—109. l.: *Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némely eszközeiről*). Úgy véli, hogy a nyelv és a magyarság „nemzeti lételének Palladiuma”, ezért arra kell törekednünk, hogy a némettel és a latinnal szemben „Magyarországban első és uralkodó nyelv legyen”. Ennek a célnak az elérését, annak ellenére, hogy ő is a Herder által meghirdetett „ösiség”, „eredetiség” és „nemzetiség” gondolatából indul ki, mégis „felülről”, az állami intézmények, hivatalok, a Constitutio, a „Jurisdictiontól felhozott törvények” érvényesítésétől várja, a cuius regio eius religio feudális szellemében, mert így a magyar nyelv

használatában „A’ köznép is elindul. A’ dolog természetes; a’ nagy nem akarva húzza maga után a’ kisebbet, gyöngébbet az erős. Fejedelmét nem követi a’ köznép közvetlen, hanem a’ Fejedelmet ennek udvara, ezt a’ hozzá közelálló, ’s így le a’ zekés pór szalmás vityillőjáig. Ez nekem a’ »Regis ad exemplumnak« értelme. Tétessék tsak nemzeti nyelvünk ezen ’s egyéb tekintetekből szükségessé, tudják tsak a’ szülék; s tudja a’ nevedő kor, hogy a’ nemzeti nyelv tudása [...] szükséges tulajdonná határozottatott, ’s e’ nélkül boldogulni, függetlenb kenyérré jutni nem lehet, nyakra-főre, tűzzel vassal hozzáfognak honni nyelvünk tanulásának eszközeihez, foltonként sereglend majd össze a’ német, tót, rátz s’ egyéb nyelvű ifjúság ’s ellepi Szegedet, Debreczent, Szatmár-Németit, Patatot, Miskolczot, Ujhelyt, Egert, Gyöngyöst, Jász-Berényt, Kecskemétet, Nagy-Kőröst, Vácot...” Ez tehát a nemzeti nyelv terjesztésének leghathatósabb eszköze, s „Bizonyos tehát nemzeti magyar nyelvünk terjedése, ha Honnunk minden Jurisdictioni a’ törvényes szabadságnál fogva nyelvünket tisztí nyelvvé határozandják”. A szerző tapasztalatai és olvasmányai arra a következtetésre vezetnek, hogy „annak, ki honnunkban minden különnyelvű népeket egy nemzetté egészült, egy polgári testté vált egésznek nézi józan hazafisággal”, annak a jelenlegi helyzet kevés vigaszt nyújthat, mert csak elvétve akad példa, hogy — mint Runy Károly György a karlócai líceumban — a tanítók „merő hazafiságból” oktatnák a magyar nyelvet. „A’ határmegyékben honni magyar nyelvünk éppen nem tárgya az iskolai szorgalomnak, a’ németre azonban unszoltatik, szorítottatik az ifjúság.” Mind ebből egyenesen következik, hogy a nyelv ügyéért az „Országlás tehet tsak nyomósan foganatosakká, úgy a nyelvterjesztés eszközeinek hathatós sikerét mi is főként tsak boldogító Országlásunktól várjuk”.

Míg az egyik oldalon a herderi nyelvfilozófiát a magyar történelmi fejlődés adottságai és a társadalmi viszonyok a feudális államiság irányába torzítják el, addig ugyanez a nyelvbölcselet a szerb publicisztikában a vérség, a fajiság, a nemzeti autentikusság torz túlzásaihoz vezet. Ennek a nyomai már a Lětopis cikkeiben is feltűnnek, amelyekben az írók magának a magyar nemzetnek a létezését vonják kétségbe: „Mi is megkérdezhetjük Goethe Wilhelm Meister tanulóévei című műve alapján, ki tudná megmondani, mennyi szláv vér folyik már vagy tíz százezerdon át a magyar erekben, hogy ez mennyi ál-magyar szült a világra, akiket Attila bajosan fogad el majd magáénak.” S mint bizonyítékra hivatkozik Thuroczyra, Janus Pannoniusra, egészen Horányi Elekig, aki a 18. század végén a magyar írók lexikonát írta meg, fölvéve igen sok szerb literátort is.

Dolgozatunkban — ismételjük — arra szerettük volna felhívni a figyelmet, hogy a korszak nyelvszemléletére és a nemzettudatára alapvetően és mindig a társadalmi és osztályviszonyok hatnak, s az eszmei és filozófiai tan-
tétélek végső kicsengésüket mindig azoktól nyerik. A herderi gondolat sorsa is ezt bizonyítja Európa e részében.

JEGYZETEK

¹Erről bővebben: Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bp., 1926. Bevezetés.

²Vö. Gáldi László: *A felvilágosodás magyar nyelvszemléletének francia előzményei*. In: „Sorsotok előre nézzétek...” Szerk.: Köpeczi Béla, Sziklay László. Bp., 1975. 231.

³Arató Endre: *A magyar nacionalizmus kettős arculata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában.* In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története.* Bp., 1964.

⁴Radivoje Vrhovec: *Matica srpska i srpski jezik.* In: *Matica srpska 1826—1926.* Novi Sad, 1926. 127.

⁵A Tudományos Gyűjtemény szerkesztője ekkor Thaisz Endre (András) volt. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a Ján Kollárral baráti kapcsolatot tartó Thaisz tollából származna a cikk. (A szerk.)

**A MAGYAR KULTÚRA HATÁSA A SZERBEKRE
1849 ÉS 1867 KÖZÖTT**

A két szomszédos nép kapcsolatának egyetlen periódusát sem szötte át annyi történelmi változás, mint a címben jelzett két évtizedét. A kapcsolatok hőfoka fokozatosan emelkedik a nulláról, majd hirtelen megnövekszik, hogy tetőpontjáról ismét csaknem zéróra csökkenjen. A forradalom napjainak véres ellentétei után a Bach-abszolutizmus a józanodás, a sebek gyógyításának, a hibák beismerésének és a rajtuk való sötét elmélkedés időszaka. Az a felismerés, hogy mindkét fél egyaránt mindent elvesztett a rendőrállamban, mindkét oldalt arra készítette, fokozatosan emelkedjék felül a sérelmeken, és lassanként derítse föl a puskafüsttől teljesen ködössé lett kapcsolatokat. Mindkét népet ugyanazok a nehéz kötelékek tartották fogva, amelyeket Bécs olyan szorosra fűzött, s ez a tény kölcsönösen összehangolta a lépéseket, és közös fellépésre, ellenállásra ösztökélt. Ausztriában a 60-as évek elején a belső nyomás és a külső sikertelenségek az alkotmányosság bevezetését eredményezik. Elkezdődik a császárság nagyfokú átszervezése, amelyben a szerbek elvesztették még a fiktív autonóm Vajdaságot is, de éppen ennek következtében politikai és nemzeti egységet alkottak. Végül kialakul a meggyőződés, hogy szükséges a magyar és a szerb

haladó mozgalom együttműködése. Napról napra válik mind szembetűnőbbé a közelség, amely csak 1867-ig, az osztrák-magyar kiegyezésig tart, utána a két nép kapcsolatát ismét szűkkeblűség rontja meg, az utak teljesen különválnak.

A magyar kultúrához, a magyar néphez való viszonyt a forradalmat követő első években az az akkortájt legjobb, legbefolyásosabb, legtekintélyesebb folyóirat, a Letopis Matice srpske tükrözi a leginkább, amely a nép körében csaknem nemzeti intézménynek számított. 1848-ban a Letopisnak csak egy füzete jelent meg, bár előtte rendszeresen évi négy alkalommal látott napvilágot. 1849-ben érthető okok miatt nem adták ki az egyébként pesti lapot, amelyet a budai Egyetemi Nyomdában nyomtattak. 1850-ben megújulva dr. Jovan Subotić, író, ügyvéd és kiemelkedő politikus szerkesztésében jelenik meg. Az intellektuális depresszió korszaka akdályozza Subotićot abban, hogy a Letopis köré nagyobb számú munkatársi gárdát toborozzon, az írók döbbenetesen a történelmi eseményektől és a cenzúrától szorítottan, hallgatásba burkolóztak. Subotić követte a hagyományokat, a Letopist tudományos humanista folyóiratnak tekintette. Annak eredeti össz-szláv vonalát már első szerkesztősege idején (1842—1847) enyhén nacionalista irányba terelte, és ezt az irányt most még erősítette is. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a Letopis az éppen csak elmúlt történelmi eseményekkel foglalkozik. Annál is inkább, mert maga Subotić is egyik jelentős egyénisége volt a szerb mozgalomnak. Az 1850. év első száma (81. kötet) különösen érdekes. Csaknem az egész számot, amelyet nagy hozzáértéssel és figyelemmel szerkesztettek, az 1848—49-es eseményeknek, tehát a magyar—szerb kapcsolatoknak is szentelték. Subotić, a cenzúra miatt elővigyázatosságból, saját nevében szépirodalmi mellékletben szól, míg a történelmi események lényegét dokumentumokon kereszt-

tül próbálja bemutatni. Így kívánja megvilágítani mindkét fél álláspontját, nemcsak a szerbek Májusi szkupstinája jegyzőkönyvét közli, de Kossuthnak Perczel ezredeshez 1849 májusában küldött manifesztumát is. Subotić megjelentet néhány olyan dokumentumot is, amelyek Béccsel kapcsolatban igazolják a szerb akciók törvényességét. A dokumentációs anyag kiválasztásával tudatosan képvisel egy bizonyos véleményt — a szerb eseményeket kissé szépíti, míg a magyarokat dramatizálja. Még két szöveget szentelt a szerkesztő 1848—49-nek, mindkettő Subotićé. A kötet címodalán az *1848. május 1.* című vers található. Formájára nézve ugyan vers, és költőtől származik, még sincs ennek a szövegnek köze a költészethez. Olyan verses krónika a szerb mozgalom kezdetéről, amely magyarázza a mozgalmat és a magyar—szerb politikai viszonyokat.

Másik szövegével Subotić új műfajt — a novellát vezet be a Letopisba. A *Magyar lány* című novella világosan utal annak szükségességére, hogy erről a prózai műről ez alkalommal kissé részletesebben szölgünk. Szentimentális-regényes történet egy szerb fiú és egy magyar lány tragikus szerelméről a háborús események idején. A férfi hős és vértanú, a nő a mély odaadás és az önzetlen érzelem megszemélyesítője. Mindketten öngyilkosként, előre megbeszélve, ugyanabban az órában halnak meg, a fiú a börtönben, hogy elkerülje a szégyenletes akasztást, a lány pedig apja házában. Az apa a fiú politikai perének egyik esküdte volt. Az elbeszélést elemezve fel kell tennünk a kérdést, vajon a novella meséje a Letopis e számának kontextusában csupán naiv szentimentális konstrukció-e, mint ahogy az az első látásra kitetszik. Subotić a szerb fiú és a magyar lány szerelméről szólva, amely közös önpusztításhoz vezet, nem azt kívánta-e bemutatni, hogy mennyire véresek voltak az 1848—49-es események, milyen

a történelem tragikus koincideneciája, mit eredményez az erőszak a két nép természetes érzései fölött? Kötete végére hagyva ezt a novellát, nem kívánta-e vajon általa a dokumentumok alapján bemutatott tragikus történelmi események érzelmi cáfolatát adni?

A Letopis következő két kötetét (82, 83.) tematikailag szintén az 1848-as év bemutatásának rendelte alá. Fontos dokumentumokat közöl itt. Köztük található Kossuth 1848. július 11-i beszéde a magyar országgyűlésen. Subotić minden magyarázat nélkül fordítja le. Subotić ilyen rövid idő elteltével le tudta mérni e dokumentum fontosságát. Két évvel kihirdetésük után minden, a mozgalomból származó ügyiratot „népi [nemzeti] emlékeknek” nevez. Megjelentetve azokat, különösen jelentős szolgálatot tett a későbbi és a mai történetírásnak. A dokumentumokon kívül Subotić ki nyomtat néhány cikket az 1848—49-es eseményekről és személyiségekről.

A következő öt kötetben (84—88.) is — amelyet Subotić 1853-ig szerkesztett, amikor is saját kívánságára lemondott a szerkesztői posztjáról — nagyrészt történelmi dokumentumokat közölt. Az 1848—49-es szerb mozgalommal kapcsolatos anyagok mellett szövegek olvashatók a horvát—szerb és a horvát—magyar kapcsolatokról. De ekkor Subotić a lap hasábjait már nem kizárólag a forradalom ábrázolásának szentelte. Nagy mennyiségű középkori dokumentum megjelentetéséhez kezd, főleg a magyar államnak a szerb államhoz és a szerb feudális urakhoz való viszonyáról. Különösen a Hunyadiak korából jelentet meg szívesen dokumentumokat, Hunyadi és Djurdje Branković despota kapcsolatáról. Ez várható volt; Subotić legjobb történelmi értekezése a Letopis két kötetében még 1847-ben jelent meg, és a Hunyadiakról szólt. A középkori dokumentumoknak majdnem felét, szám szerint hetet Fejér György *Codex diplomaticus*

Hungariae című művéből veszi, és a 18. század végi temesvári Szerb Gyűlés dokumentumai közlésével is az a célja, hogy megerősítse a szerb nép dél-magyarországi jogainak legitimitását. De a múlt ilyen irányú megvilágítása egyidejűleg rámutat a két nép történelmének közösségére, közelségére a korábbi korszakokban és az egymásra utaltságra.

A *Letopis* 1854. évi első kötetének (89.) élén Jakov Ignjatović író neve áll. Szentendrén született, iskoláit magyar városokban végezte (Vác, Esztergom, Pest, Kecskemét), ezután Szentendrén ügyvéd. Részt vett az 1848—49-es mozgalomban, állandóan megosztva magát a szerb nacionalizmus és a magyar patriotizmus között. A forradalom után francia emigrációba kellett vonulnia. Ignjatović a *Letopis* öt kötetét szerkesztette, 1856-ban lemondott. Olyan embernek, aki 1849-ben emigrációba vonult, kerülnie kellett minden valamennyire is érzékeny témát.

Meg kívánva világot látni a szerbek szűkebb hazájának múltját, Ignjatović egy Szentendréről szóló cikkéhez egész sor mellékletet, dokumentumot nyomtatott, főleg Szentendréről és Budáról a Rákóczi-felkelés idején, és a két város céheinek életéről. Különösen érdekes Bercsényi Miklósnak a szentendrei szerbekhez intézett felhívása, ti. hogy csatlakozzanak Rákóczihoz a Bécs elleni harcban. Ezt a dokumentumot két nyelven adta közre, eredetiben magyarul és saját kommentált fordításában. Ez nem az első alkalom, hogy a *Letopis*ban hosszabb magyar nyelvű írás jelenik meg, 1848 előtt is volt rá példa. Ez nem igazolja, hogy Ignjatović kivételes elbírálásban részesítette volna a magyar nyelvű írásokat. A dokumentumok nagy részét eredetiben (latinul, németül) és fordításban is nyomtatta. A magyar szöveget tehát a hitelesség kedvéért adja.

A *Letopis* kevés hajlandóságot mutatott a költészet, főként fordítások iránt, Ignjatović azonban lehetővé tette egy Petőfi-vers első szerb-horvát nyelvű megjelenését. A

fiatal Jovan Jovanović fordításában az 1855. évi 91. kötet hozza *A csárda romjai* című verset a szerkesztő rövid magyarázatával, amely elegendő ahhoz, hogy rámutasson Petőfi költői nagyságára, verseinek betörésére Európába, valamint annak szükségességére, hogy a szerbek is jobban megismerjék.

A Letopis néhány kötetében (92., 93., 94., 96., 97.) jelenik meg Ignjatović regénye, a *Djuradž Branković*. A nemzeti romantika termékéről van szó, de jellemző, hogy Ignjatović éppen arról a szerb uralkodóról ír, akinek igen szoros kapcsolatai voltak az északi szomszédokkal, sőt ő maga is magyar feudális úr volt. Nagyjából ebben az időben készült Obernyik Károly *Brankovics György* című drámája. Obernyik drámája és Egressy Gábor kitűnő alakítása révén Djurdje Branković személye a két nép közelségének valamiféle szimbólumává válik. Ilyen szemszögből nézve Ignjatović regényét besorolhatjuk azok közé a művek közé, amelyek a két nép szellemének kölcsönhatásában keletkeztek.

Ignjatović lemondása után a Matica tanácstalan volt a Letopis szerkesztőjét illetően. Ezzel a kötelezettséggel időlegesen Subota Mladenovićot bízták meg, a Matica odaadó hivatalnokát. A szerkesztői munkakör betöltéséhez szükséges felkészültség hiányában, tekintély nélkül, amely szükséges volt a munkatársak toborzásához, Mladenović nagy szorgalommal szerkesztette a Letopis három kötetét. Konceptiójáról nem tudunk beszélni. Ha volt, rövid szerkesztői pályafutása alatt nem tudta kibontakoztatni. Azonban bizonyos, hogy nem véletlen az az elhatározása, hogy a Letopis 95. kötete számára lefordítsa Kondor Lajos *Vitkovics Mihály* című cikkét. Ez a cikk informatív, főként életrajzi jellegű, a Vasárnapi Ujságban jelent meg 1857-ben. A lapnak nem voltak ekkor tudományos igényei. A cik-

ket Mladenović rövidítés nélkül jelenteti meg, az idézeteket Vitkovics költeményeiből párhuzamosan magyar és szerb nyelven adja. A szöveghez fűzött jegyzet föltárja a közeledés igazi célját: „E visszaemlékezés azt mutatja, hogy magyar honfitársaink értékelik és tiszteletben tartják azt, ami hasznos; és az irodalmi kapcsolatokon keresztül közeledni tudnak hozzánk, és az idők folyamán felgyülemlett sérelmeket és gyűlöletet az újjáéledő barátság és egymás iránti tisztelet semlegesíti...” Bár a *Letopis* következő kötetében nem találunk hasonló közleményt, ez a gesztus elegendő előrejelzése volt az 1858-ban történeteknek.

Ekkor a Matica titkárává Jovan Djordjevićet választották, aki addig az újvidéki gimnázium tanára volt, a hivatásos szerb színház későbbi megalapítója, tudós és Szerbia kulturális minisztere. A haladó gondolkodású Djordjević világosan látta a Matica és a *Letopis* reformjának szükségességét, de a Maticáért végzett impozáns munka ellenére már másfél év múlva arra kényszerült, hogy visszavonuljon. Három kötetet szerkesztett, amelyek kétség kívül a folyóirat legjobb kötetei ebben a periódusban.

A nemzeti orientáció és a szlávok szellemi kölcsönöségének koncepciója mellett Djordjević elsőként a szerbek között tudatosan építette a politikai közeledést a magyar haladó körökhöz a Bécs elleni harcban. Ezt tettekkel és a *Letopis*ban is bizonyította. Már első száma bővelkedik magyar témákban. Az első helyen kell megemlítenünk a kritikát Arany János *Toldi*járól, valójában Zmaj fordításának kritikáját. Az elismerés mellett a fordítás tömör, pontos, ma is helytálló értékelését adta. Ez az első, Zmaj neve alatt megjelent könyv egyben a közeledés könyve volt; a forradalom után a magyar irodalomból lefordított első nagyobb mű. A magyar közvélemény is melegen fogadta.

Djordjević hangsúlyozza is ezt ismertetésében a tekintélyes folyóiratot, a Szépirodalmi Közlönyt idézve. Bár terjedelmét tekintve Djordjević recenziója nem hosszú, azonban hozzájárul a két kultúra közeledéséhez, főként azért, mert nem az egyetlen ilyen jellegű közlemény a Letopisban. Djordjević ebben a számban áttekintést ad az új idegen nyelvű könyvekről, két lapon a magyar könyvekről és egy lapon az összes többi, német, francia könyvről ír. Ezek csupán bibliográfiai jegyzetek, főként tudományos könyvekről, de a magyar kultúráról ilyenfajta információ eddig még nem volt a szerbeknél. A rövid információk nagyon élénk, változatos rovatában megjelentetett egy jegyzet Tomori Anasztázzról, a magyar mecénásról, és egy hosszabb terjedelműt a szerb népköltészet magyar fordítóiról. Kondor Lajos fordításairól szólva magyarul idézi Kazinczy szavait a szerb népköltészetéről, hiszen a szerbek között sokan ismerik a magyar nyelvet. Kondor fordításai révén őszinte felhívás hangzik föl az irodalmi kölcsönösségre: „Nem maradunk adósai [ti. a magyaroknak]. Ahogyan eddig is tettük, figyelő szemmel kísérvük irodalmi munkásságukat, és a legszebbet, amit ott találunk, igyekezni fogunk átültetni, hogy nálunk is virágozzék és békét teremtsen; mert ami jó, azt egyre inkább terjeszteni kell, hogy közhasznú legyen.” A cikk a magyar irodalom helyzetének rövid vázlatával zárul. A magyar irodalom 10 évvel a forradalom után, Djordjević szerint, hirtelen virágzásnak indult.

A Letopis következő kötetét (98.) Djordjević Szerémi György 16. századi történész latin nyelvű krónikájából vett részletes kivonattal és fordítással kezdi. A szerb történelemre vonatkozó részleteket választotta ki. Erre különös oka volt, mert ahogy a bevezetőben mondja: „Ebben a könyvben mint valami közvetítő és tolmács szerepel a magyarok és szerbek között”, továbbá; „Szerémi Györgynek

szinte mindegy, hogy szerb vagy magyar". Hasonlókat mondhatnánk ma Djordjevićnak a Letopis szerkesztésekor végzett munkásságáról. Djordjević az első kötetben megjelentette a cseh, a szlovák, a szerbhorvát folyóiratok, lapok bibliográfiáját, ebben mellékeli a lengyel, az orosz és a magyar folyóiratokét, a szlávokon kívül csak a magyarokat.

1859-ben Djordjević nem egyedül szerkesztette a folyóiratot. A 99. kötet szerkesztését Antonije Hadžić fejezte be, aki követte a Matica titkári és a Letopis szerkesztői posztján. Ebben a kötetben található a ritkán fordított költemények egyike, Zmaj Czuczor Gergely egyik versének szabad fordítását közölte. Egy terjedelmesebb melléklet, melyet Djordjević írt, a magyaroknak a szerb irodalom iránti érdeklődéséről szól. Ezt a néhány éve tartó jelenséget Úrházy György kezdeményezte, Jókai Mór támogatta, fordításaival Kondor Lajos és Ács Károly jeleskedett. Török János megjelentetett egy részletes cikket a Maticáról, amelyből Djordjević néhány mondatot lefordít. Szintén lefordít egy hosszabb részletet Úrházy *Keleti képek* című könyvéből. Ezzel a cikkel Djordjević informál, de felhív a kölcsönös irodalmi érdeklődésre is. A Letopis e kötetének végén Antonije Hadžić ír Arany *Toldijának* Zmaj készítette fordításáról. Ez már e könyv második bemutatása a Letopisban. Ellentétben a korábbi Djordjević-féle ismertetéssel, Hadžić mértéktelenül dicsér, kritikátlan és teljesen leíró jellegű írást közöl. Hosszabb idézeteivel (egyszerre 10 versszak) megpróbálja illusztrálni kevésbé megalapozott tézisét, hogy Zmaj egyes jeleneteket „sokkal élénkebben, erőteljesebben, jellegzetesebben ábrázolt, mint maga Arany”. Ez a bemutatás jellemző Hadžićra mint íróra és szerkesztőre. Inkább érzelmi, mint értekező jellegű, könnyedén megírt, s ez a későbbiek során egyre inkább Hadžić sajátjává válik. Ez a bemutatás — így is

mondhatjuk — felesleges, bár jóindulatú, mert a *Toldi* nem számít újdonságnak, hisz annak idején a *Letopis* már írt róla. Hadžić szerkesztői törekvését sohasem jellemezte különös rendszeresség, választékosság.

Hadžić a *Letopis* szerkesztője a következő évtizedben. Megállapíthatjuk, hogy a lap nem jelent meg rendszeresen, nem tartotta magát Djordjević koncepcióihoz — ismét főként tudományos folyóirat lett. Ezért azt mondhatjuk, hogy az 1849 és 1867 közötti időszakban Djordjević által 1858-ban kiadott számok jelentik a *Letopis* magyar kultúrához való közeledésének tetőpontját. Ezt a közeledést a későbbiek során más, főként irodalmi jellegű folyóiratok igyekeznek továbbépíteni.

A *Letopis* magyar kultúrához fűződő kapcsolata nem volt elszigetelt jelenség. Hasonló a helyzet a *Sedmicával*, a *Srpski dnevnik* vasárnapi mellékletével, amely egy újabb tanulmány szerint — az 1850—1860 közötti időszak központi folyóirata.¹ Amikor a szerkesztői teendőket Djordje Popović Daničar látja el, főleg a folyóirat megjelenésének utolsó két évében, 1857—1858-ban, a magyar kultúráról számos hír, fordítások egész sora jelenik meg. V. Milinčević arról a kezdeményezésről beszél, amely szerint a lap népszerűsíti és közli a magyar irodalmat. Tény, hogy a *Sedmicában* megjelenésének kezdetétől, 1852-től 1856-ig egyetlen kivétellel nem jelenik meg fordítás magyarból. Az első Arany *Toldi*jának első két versszaka Zmaj fordításában, amely 1856-ban (a 26. számban) látott napvilágot, ehhez mellékelnek jegyzetet, amelyből egyetlen, ékesszóló mondatot emelek ki: „Ideje lenne, hogy a szerbek jobban megismerjék az újabb magyar irodalmat, amelynek valóban nagyon szép alkotásai vannak, és amely már tekintélyes helyet foglal el az európai irodalomban.” 1857-ben Zmaj és Hadžić lefordít 3 Jókai-novellát, Zmaj egy Petőfi-ver-

set, Ivan Marso pedig egy Petőfi-, egy Tóth Kálmán- és egy Zajzoni Rab István-verset tolmácsol. Az 1858-as év ugyanilyen termékeny: ismét három Jókai-novella (Djordje Vukičević és A. Hadžić fordítása), és Zmajtól Petőfi két költeményének szabad fordítása, az *Egy telem Debrecenben* és a *János vitéz* első éneke. Az 1849 és 1860 közötti időszak, amelyet a kutatók irodalomtörténeti értelemben a korszakváltás időszakának tartanak, többi folyóirata e szempontból kevésbé fontos, és kevésbé érdeklődik a magyar irodalom iránt. Milorad Medaković Vojvodjanka című lapja csak 1851-ben jelent meg mint az esztendő egyetlen lapja. A Vojvodjanka inkább újság, mint folyóirat, nem kimondottan irodalmi érdeklődésű, fordításokat nem tartalmaz. Persze e lap mellékleteiben jelent meg az elmúlt és a jóval korábbi történelmi eseményeket bemutató írások nagyobb része. Ezek jelentősége a politikai dokumentációban, nem pedig a szerb—magyar kulturális kapcsolatok bemutatásában állt. Ljubomir Nenadović Šumadinka című lapja (amely hosszabb megszakításokkal 1850—1857 között jelent meg) — bár jelentős író lapja — nem elsősorban irodalmi irányú. A lapban alig észrevehető a kapcsolatteremtés szándéka a magyar kultúrával, fordításokat magyar nyelvből nem tartalmaz. Amikor a cenzúra megszüntette a Vojvodjankát, Medaković Temesvárt indítja meg a Južna Pčela című újságot, melynek irodalmi mellékletében gyakran váltogatják egymást a hazai irodalom képviselőinek írásai. Bérczy Károly *Három éj* című elbeszéléséből Ivan Marso által fordított részlete nem nevezhető jelentős gesztusnak, mivel az elbeszélés része a felhígult, édeskés, szentimentális irodalomnak. Így ezt a rövid életű folyóiratot (1851—52. 15. szám) sem sorolhatjuk azok közé, amelyek hozzájárultak a magyar kultúra szerb jelenlétéhez. A Podunavka, amely 1856—1858-ban Zimonyban jelent meg, témánk szempontjából

annyiban jelentős, hogy 1858-ban közölte Petőfi *Az Őrült* című versét Zmaj fordításában, amelyet a zágrábi Neven című lap 1856-os évfolyamából vett át.

Az 1848—49 utáni első évtized eredményeit számba véve nem számolhatunk be a kapcsolatok túlságos bőségéről. Imponáló azonban a fordítások válogatása és minősége. E korszakban jelennek meg szerbhorvát nyelven a magyar irodalom ekkortájt legjobb, legnépszerűbb íróinak művei jelentős szerb írók fordításában. Ami még fontosabb: ebben az időben érik meg a magyar irodalom megismerése szükségességének tudata, közelsége a szerb olvasóhoz, ez irodalom tematikája és hovatarozása alapján. Az 1860-as évek új történelmi folyamat kezdetét jelzik, tehát határvonalnak tekinthetők. Ekkor végül is kialakul a meggyőződés a magyar és a szerb liberális mozgalom együttműködésének szükségességéről. A közeledés 1867-ig, az osztrák—magyar kiegyezésig egyre szembetűnőbbé válik.

A szoros együttműködésnek a magyar és a szerb kultúra között számtalan természetes oka van. A vajdasági szerbek a magyarokkal ugyanazon államformában, ugyanazon földrajzi területen és hasonló társadalmi körülmények között élnek. Csaknem minden értelmiségi tud magyarul, nagyobb részük magyar iskolákban, egyetemeken végezte tanulmányait. A Vajdaság kultúrája hidat alkot Magyarország és Szerbia között; és a szabad Szerbiában az értelmiség nagy része szoros kapcsolatban áll a magyar kultúrával, akár vajdasági területekről jönnek, akár olyan újságokon, folyóiratokon keresztül kerülnek kapcsolatba a magyar kultúrával és irodalommal, amelyek Ausztriában jelennek meg. A német irodalom után leginkább a magyar irodalmat olvasták. Ez az érdeklődés, sajnos, egyirányú maradt, mert a magyaroknak sem állami, sem iskolai rendszere nem ösztönzött a szerb kultúra megismerésére, egyetlen ösztönző tényező a

jószomszédi viszony érzete, amely a leginkább akkor jut kifejezésre, amikor a politikai helyzet közös cselekvésre késztet. Ez nem jelenti azt, hogy a központ és a periféria, azaz az anyanemzet és a nemzetiségek relációja alakult volna ki, mivel a vajdasági szerbek mind nagyobb kulturális támaszra találnak Szerbiában is. Ez utóbbi főként az „Egyesült Ifjúság” mozgalma tevékenységének időszakában érvényesült. E tevékenység súlypontja a Belgrád és az Újvidék közötti kapcsolatokban mutatkozott meg. E körülmények teljes egészében megakadályozták a kulturális asszimiláció folyamatát.

A magyar irodalom nemkülönben fokozatosan tör be a szélesebb rétegekbe. Különösen a Szerb Nemzeti Színház megalapítása után, melynek repertoárján nagyrészt magyar drámák szerepelnek. Az ok ismert. A magyar drámák, különösen a „népszínművek” voltak alkalmasak arra, hogy a mi, akkor még műveletlen közönségünk, a szöveg átdolgozása nélkül, fordításban befogadja. Az újságok gyakran közölnek információkat a hozzájuk legközelebb álló pesti sajtóból. A satirikus lapok, amelyek ekkor a legközelebb álltak az irodalmi folyóiratokhoz, tele vannak a hasonló lapokból származó cikkekkel, mert a magyar és a szerb liberális mozgalom álláspontja Bécset illetően csaknem megegyezik. Innen származnak ezek az azonos kritikai-satirikus reagálások. Az irodalmi folyóiratokat a magyar irodalom közelsége teljes tudatában szerkesztik.

A magyar irodalom befogadása összehasonlíthatatlanul világosabban manifesztálódik a fordításokban, mint a róla írt cikkekben. Kevés cikk, főleg kevés kritikai jellegű cikk jelenik meg. Több az informatív jellegű: egyes jelentősebb művek megjelenéséről (Petőfi utódai, a magyar klasszikusok, Toldy irodalomtörténete), fordítások a világirodalomból Magyarországon (*Faust, Megszabadított*

Jeruzsálem, Aeneis, Biblia, Rousseau és Puskin művei), magyar írók haláláról (Lisznyay Kálmán, Jósika Miklós, Madách Imre, Vas Gereben, Tompa Mihály, Szemere Pál). Még e szomorú események alkalmából sem közölnek részletesebb cikket az elhúnytakról. Rövid hírek jelennek meg magyar művek szerb-horváttra fordításáról: Arany *Toldi estéjéről*, Petőfi *János vitézéről*. Valamivel több szó esik a szerb színházak repertoárján szereplő magyar drámákról, főként a népszínművekről, de csak a színházi krónika című rovatban.

Világosan kitetszik az álláspont a magyar irodalommal kapcsolatban: meleg rokonszenv, a két kultúra közelségének és összetartozásának érzése. Időközben a politikai helyzet 1867-ben megváltozik. A dualizmus megteremtése a szerbek számára a magyar hegemonia, az uralkodó osztály „nagy-magyar”, Szent István-i törekvéseinek veszélyét jelenti. Az együttműködés szelleme fokozatosan veszít intenzitásából, védelmi álláspont kerül az előtérbe, amely még tagadásra is kész. A folyóiratok és szerzőik egyre elővigyázatosabbak a magyar irodalommal szemben. Éppen ez évben két írás kifejezetten a magyar irodalom túldimenzionált jelenlétéről szól irodalmunkban. Elsőként diplomatikus tartózkodással Vatroslav Jagić jelentkezik. A Matica folytatásokban közli részletes és kitűnő áttekintését *Hírek Horvátországból legújabb irodalmunkról* címmel.

Tudományos, a legapróbb részletekre is kiterjedő pontossága nem kerülte meg a fordítói tevékenységet, ellenkezőleg, éppen elég szó esik erről. De nem a magyarból készült fordításokról. Itt Jagić mindössze 3 mondatra korlátozza mondanivalóját: „Magyar nyelvből is elegendő verses és prózai mű fordítását találhatják, főként a szerb szépirodalmi folyóiratokban. Nem tudom, nem jogosan kifogásolták-e, hogy a költő Jovan Jovanović túl sokat fordít

éppen magyarból, mert ezáltal a magyar irodalmat a megérdemeltnél jobban értékeli. Kevésbé csodálom, hogy a szép-irodalom megszerette Jókai Mórt; társadalmi életünk évszázadokon át párhuzamosan folyt, már ez a múltbéli hasonlóság is fordításra ösztönzi az írókat." Jagiçot, úgy tetszik, irodalmi okok vezérlik, de a fordítások nagy számára vonatkozó szemrehányásainak mindenképpen más, mégpedig, bár politikailag kimondatlanul, mindenki számára világos tartalma van.

A másik megnyilatkozás radikálisabb, élesebb, de ismét úgy tesz a szerző, mintha kizárólag művészi problémákról lenne szó. Djordje Popović egyúttal közölte, megjelentette a *Toldi estéje* fordítását a Danicában. Ez a jegyzet aláírás nélkül az „Irodalom” rovatban jelent meg, amelynek állandó szerzője volt: „Sajnáljuk, hogy Jovanović úr fordítói tehetségét magyar elmék képviselőire pazarolja, akiknek kiválósága, értékes volta igen relatív.” A politikai és nemzeti elnyomás a Vajdaságban egyre határozottabb reakciót vált ki a magyar kormány ellen, olyannyira, hogy a Mlada Srbadija folyóiratban (1870-től jelenik meg) a magyar irodalom nem kapott helyet, még Antonije Hadžić szerkesztése idején sem, aki korábban a magyar irodalom megbízható ismerője és barátja volt.

A magyar irodalomhoz fűződő ilyesfajta negatív viszony nincs teljes összhangban a fordítások gyakoriságával. A főleg irodalmi jellegű folyóiratokban 1860—1868 között összesen 75 cím jelent meg a magyar irodalomból. Kezdetől fogva a fordítások gyakorisága enyhén emelkedő tendenciát mutat. Számuk a kritikus esztendőben, 1867-ben (18) igen magas, a következőben csökken, de még mindig magas (11). A következő három évben mindössze 6 fordítást közölnek. A csökkenés drasztikus és hirtelen, de késve következett be. Az ok mindenképpen egy megindult kulturális folyamat iner-

ciájában lelhető fel. A politikai válságok, akárcsak a társadalmi válságok, nem hatnak azonnal és radikálisan a kulturális és irodalmi változásokra. Vannak gyakorlati, szerkesztői okok is. A kiegyezés után is folytatódik a megkezdett munkák befejezése, egyesek fordítói munkásságának folytonossága, valamint annak felismerése révén, hogy ezeket a fordításokat könnyű megjelentetni a folyóiratokban.

Nem lehet egyetlen biztos kulcsot sem találni a folyóiratok fordítási politikájának megfejtésére. Úgy tetszik, mintha nem rendszeres terv szerint alakult volna. Évről évre, egyik számtól a másikig folyóirattól függően változott. A Danica közölte a legtöbb fordítást, de csak az előbb említett folyóirat és a Letopis jelent meg rendszeresen a szóban forgó időszakban. A Matica, a Javor és a Vila hasonló arányban közölt fordításokat. A Maticában kevesebb számú a fordítás, de hosszabb lélegzetű művek, olykor regények is, általában folytatásokban jelentek meg.

Érdekes, hogy nincs különbség a Belgrádban megjelenő Vila és a vajdasági folyóiratok között. A várakozással ellentétben, megjelenése 4 éve alatt (1865—1868) viszonylag több fordítás jelenik meg magyar nyelvből, mint a Maticában és a Danicában: mindössze 16 mű 43 folytatásban. Az ifjúsági² mozgalom a Száva és a Duna mindkét partján nyilvánvalóan egységesíti a kulturális orientációt.

A fordítások bibliográfiáját tekintve, az első látásra szembetűnő a Jókai-művek abszolút dominanciája: az összes lefordított műnek több mint fele. Ez olyan jelzőszám, amelyből meghatározott következtetéseket vonhatunk le. Láttuk, Jagić szól a magyarok és szerbek sorsának múltbéli rokon jellegéről, úgyszintén a Jókai-művek vonzóerejének okáról. Ez a megállapítás Jókai történelmi novelláira vonatkozhatott. Fordításban azonban nem található be-

lölük sok — szerb-horvát nyelven hasonló arányban találhatók, mint a Jókai-bibliográfiában általában. Ez a fordítók vonzódásának eredetét magyarázza a Jókai-életműhöz.

A másik ok: Jókai helye az akkori magyar irodalomban. Ő a legkiemelkedőbb, legolvasottabb, legjobb prózaíró. De írói kiválósága mégsem akkora, hogy lefordított műveinek száma túlszárnyalja az összes többi íróét együttesen. Jókai barátja és valamelyest ismerője volt a szerb kultúrának; a szerb liberális mozgalommal hasonló politikai álláspontot foglalt el, többször írt szerb tárgyokról, néhány témájának szerb forrása volt, részt vett a két nép közeledését szorgalmazó rendezvényeken (Tököly Száva-ünnepe 1861-ben Újvidéken). Mégis, szerb irodalmi népszerűségének legfőbb okát másutt kell keresni, irodalmi természetű okokban. A 60-as években fokozatosan érlelődnek az álláspontok annak az irányynak meddő voltáról, amelyet nálunk „romantizmusnak” hívnak. Megjelent a vágy az új kifejezőmódra, nemcsak az ifjúsági körök új embereinél, hanem azoknál az íróknál is, akik korábban a romantikus ízlés híveinek számítottak. Éppen Jókai művei felelnek meg e célnak. Szelíd humor, támaszkodás a realitásokra és a társadalmi eseményekre, mégis érdekesítő, szinte kalandos mese, vonzódás a történelmi témák iránt, melyeket szentimentális nyafogás nélkül dolgozott föl, végül a didakticizmus és dogmatizmus hiánya — ezek Jókai jellemzői, amelyek kiválóan megfelelnek a megváltozott irodalmi ízlésnek és íróink realista korszak felé vezető útjának. Jókai nem tett váratlan fordulatot az irodalomban; nagyobb megrázkódtatások nélkül lehet követni, mert egyesíti a szentimentális festőiséget, a romantikus odaadást a múlt iránt, a biedermeier tárca stílusának bőbeszédűségét és a realiztikus életközelséget. Nem támad sem egyetlen költői irányzatot, sem semmiféle irodalmi-elméleti meggyőző-

dést, hanem halad előre, egyszóval korszerű. Ebből kifolyólag különösképpen alkalmas arra, hogy nagyobb megrázkódtatások és élénkebb viták nélkül újdonságokkal frissítse fel irodalmi folyóiratainkat. Jókai művei mindenképpen sokat segítettek a folyóiratok ifjúsági-liberális orientációját, az olvasóközönség rajtuk keresztül is alkalmazkodott az eljövendő irodalmi stílushoz.

A többi prózaíró teljesen háttérbe szorult — csak néhánytól fordítottak. Eötvös Józsefet kivéve többnyire olyan nevek, amelyek ma nem sokat jelentenek, mint Beöthy László, Kazár Emil, Pongrátz Emil, Császár Ferenc. Mégis, a fordítások számát tekintve egy prózaíró kimagaslik: Vadnay Károly, akit négy fordítás eredeti szerzőjeként ismerünk, a fordítások között egy regény is szerepel. Szórakoztató, szentimentális szerelmi történetek írójaként ismerhetjük meg, aki mindig kész morális tanulságokkal átszőni történeteit. Elbeszélőként nagyon népszerű volt, de művészi értékét tekintve nem jutott messze a dilettantizmustól. Szerb folyóiratokban megjelenő műveit olyan olvasóréteg számára írta, amelyre számítanak a szerkesztők. Ez a fiatal, polgári származású lányok rétege, melyet akár a Vadnay típusú andalító szentimentalitással is el kell távolítani a „német regényektől”.

Versfordítás esetében a válogatás szigorúbb volt. A fordítások számát tekintve Petőfi áll az első helyen (11), őt követi Arany, Gyulai és Garay. Az említett költők (elsősorban Petőfi és Arany) ma is nagy tekintélynek örvedenek. Náluk kisebb költők ritkábban szerepelnek fordításban.

Ahogy látható, a lefordított művek kiválasztása jól tükrözi a jártasságot a magyar irodalomban, ha eltekin-tünk az időszakos és egyes kiruccanásoktól a divatos ma-

gyar folyóiratok és magazinok szórakoztató, művészileg másodrangú írásaiban. Magyarból nyilvánvalóan hozzáértő emberek fordítanak, de a művészek is éles szemmel válogatnak.

A fordítók között néhány igazán kiváló akad. Közéjük tartozik Zmaj, Djordje Popović Daničar, Antonije Hadžić. Zmaj elsősorban költőktől fordít, leggyakrabban Petőfitől. A vers mondanivalójához hű marad, mégis szabadon fordít, nem mindig ragaszkodik a vers szövegéhez és formájához. Egyes prózai művek fordítása is az ő nevéhez fűződik. Ezek nem árulkodnak jó válogatásról, még az általa tolmácsolt néhány Jókai-novella sem. Djordje Popović Daničar nem látta el aláírásával fordításait, így nehéz határozottan állítani, hogy ő e periódus legtermékenyebb prózai műfordítója. A Danicában közölt 12 Jókai-mű aláírás nélküli fordítása közül 7 jelentősebb megjelent később a Jovanović-testvérek „Nemzeti könyvtárának” két kötetében. Ez a kilenc novella (kettő a későbbi időkből való) a fordító nevének megjelölése nélkül jelenik meg, de a szerző minden esetben nyilvánvalóan ugyanaz. Ki más lehetne az illető, mint a lap szerkesztője? Egyedül csak ő hagyhatta említés nélkül ezt a hatalmas munkát, tudva, hogy úgylis a szerkesztő javára írják. Daničar szinte kizárólag Jókait fordít. Ez megfelel idézett álláspontjának, miszerint a magyar irodalom nem érdemel számottevő figyelmet. Természetesen számára Jókai a kivétel. Antonije Hadžić nevéhez kevesebb számú fordítás fűződik, mindössze öt; ebből 4 Jókai-mű és Vadnay Károly regénye, amelyet később adtak ki. Ő sokkal több Jókai-novellát fordított le — tíz közülük külön könyvben jelent meg 1878-ban, melynek címe *Šaren svet* (Tarka világ). Négy novellát, amelyek a kötetben találhatóak, Hadžić ebből a korábbi periódusból fordít, ezzel bizonyítható, hogy folyóiratában, a Maticában meg-

jelent aláírás nélküli fordítások tőle valók. A többi fordító közül a Jókai-művek fordításában kitartásával és szorgalmával Aron Ninčić tűnik ki, a Vila egészen jó, szinte fizetett fordítója. És Djordje Vukičević, aki keveset, de nagyon gondosan fordított. Továbbá: Mita Popović, Milivoj Toponarski, Milan Andrić, Mita Rahić, tovább nem is soroljuk. Mintegy 20 ember foglalkozik magyarból való fordítással. Hogy mit jelent ez, azonnal kitetszik, ha összehasonlítjuk a mai helyzettel, amikor a magyar nyelvből fordítókat egy kézen meg lehet számlálni.

Szinte minden lefordított mű a modern magyar irodalomból élő költőktől való, az egyetlen kivétel Petőfi. És nem csak ez a fontos. A fordítások csaknem az eredeti megjelenésével egy időben látnak napvilágot. Egyetlen példa: A Hon című lap 1868-as januári első számában kezdi közölni Jókai *Szerelem bolondjai* című regényét. A Matica 1868-as évi 1., 2., 3. száma már közli e regény első fejezetének fordítását. A fordítás megjelenése az eredetihez képest csak a naptári különbség miatt késik. Ez és még néhány más hasonló eset bizonyíték arra, hogy a magyar irodalom és a szerb folyóiratok mondhatni szinkronban haladnak. Még egy bizonyíték a kitűnő irodalomismeretre, az élénk érdeklődésre, a szoros kötődésre és a kivételes közelségre.

Az elég régi és intenzív színházi hagyományok ellenére egészen 1861-ig a szerbek nem rendelkeznek hivatásos állandó színházzal. Ekkor a Miletić-kör haladó értelmiséjjeinek kezdeményezésére Újvidéken megalapították a Szerb Nemzeti Színházat. Az alapítást megelőzte a nemzeti színház létrehozását szorgalmazó néhány cikk és kiáltvány, közülük elsőként Jovan Djordjević tollából megjelent cikk, aki nagyrészt Kölcsey Ferencnek „játékszínnel” kapcsolatos nézeteire támaszkodik. Ez azt jelenti, hogy a pesti Nemzeti Színház és a Szerb Nemzeti Színház kezdeti koncepciói

ugyanazok. Egészen 1868-ig, a belgrádi Nemzeti Színház alapításáig a Szerb Nemzeti Színház a szerbek egyetlen központi színházaként működik. A magyar színházzal inkább magánjellegű kapcsolat létesült, amelyet Jovan Djordjević és Antonije Hadžić szorgalmazott. Djordjević színházigazgatóként nem ragaszkodott a hivatalos kapcsolatokhoz. A politikai mozzanat semmiképpen nem döntő itt, mert Miletić mozgalma egészen 1867-ig, a kiegyezésig törekedett a közeledésre a magyarokkal. Nincs szó a magyar színház ellenállásáról sem — rendelkezésünkre állnak olyan dokumentumok, amelyek tanúskodnak a pesti színház kifejezett előzékenységéről a Szerb Nemzeti Színház iránt. Djordjević valószínűleg nem látott lehetőséget az egyenrangú együttműködésre. Ennek ellenére a repertoár tervezetének összeállításában és a repertoárt illetően nagymértékben támaszkodtak a magyar színház tapasztalataira. A Szerb Nemzeti Színház nyitott szemmel tekint a két színházra: a Burgtheaterre és a pesti Nemzeti Színházra. Magát a műsoranyagot közvetlenül átvették, ismét Djordjević és Hadžić személyes közbenjárásával, akik levelezéssel is állandó kapcsolatot tartottak fenn Vahot Imrével, Szigeti Józseffel, Szigligeti Edével és másokkal. Ezért nem csodálkozhatunk, hogy a Szerb Nemzeti Színház műsorán 1861—1868 között a fordított darabok között a magyar darabok a 3. helyen állnak a német és a francia művek után. Szinte szimbolikus a tény, hogy az újonnan alapított színház első előadásán két egyfelvonásos darab szerepel: egy szerb (L. Lazarević: *Barátok*) és egy magyar (Kövér Lajos: *Férjeln és nőcsel*), ugyanígy a belgrádi Nemzeti Színház 1868-ban valószínűleg ismét Djordjević javaslatára Obernyik *Brankovics György* című drámájával nyit. A magyar színházi élet jelentős stílus- és műfaji változatokat adott a szerb színháznak. Ezek

a nép életéből merített énekes darabok, amelyek a magyar színházban a drámai formából származtak, és népszínműként ismeretesek.

Általánosan elfogadott a vélemény, hogy a népélet hasonlósága miatt e drámák a legalkalmasabbak a szerb reper-toárba illesztésre. Erről néhány ízben világosan írt a Danica, amelynek színházi rovatát valószínűleg Djordje Popović rendező szerkesztette. Az 1863-as 3. számban a következőket mondja: „Amikor az ősszel az első ízben játszották Szigligeti *Szökött katonáját*, az volt a véleményünk, hogy nem léteznek számunkra a magyar népszínművek-nél szerencsésebb drámák. Kétségtelenül mindenki csatlakozik hozzánk, aki látta Szigeti *Csizmadia mint kísértet* című drámáját.” Néhány számmal később ezt az álláspontot ismét megerősítik: „Azt, amit korábban a magyar ún. népszínművekről mondtunk, ma is megismételjük. Másokénál jobban alkalmazkodnak a mi jellemünkhöz. Így van ez a mai darabbal is (Szigeti: *A vén bakancsos és fia, a huszár*), amely különös tetszést váltott ki” (1863. 8. szám). Ez az általános pozitív vélemény a későbbiekben megváltozik. Így Laza Kostić a Matica színházi rovatát vezetve 1869-ben általában a szerbesítés ellen emeli föl szavát, még akkor is, ha a legjobbaknak továbbra is az elszerbesített magyar darabokat tartja. Egyébként ő maga igen kritikusan viszonyul a magyar irodalomhoz. Az előadásokat követő írásos reagálások között olyanokat is találhatunk, amelyek élesen bírálják a magyar írókat (Obernyikot, Szigligetit, Kövér Lajost); ritkán fordul elő az, hogy Kostić dicsérelleg nyilatkozna róluk (pl. Szigetiről). A magyar irodalom számottevő jelenlétét a szerb közéletben a folyóiratok és a színház is erősítik, valamint az önálló kiadásban megjelenő könyvek is. Mindössze négy jelent meg belőlük. De rendkívüli módon reprezentatív jellegűek: Zmaj fordításá-

ban Arany *Toldija* (1858) és Petőfi *János vitéz* (1860), ezenkívül két Jókai-könyv, mindkettő 1867-ben jelent meg, az egyik *A kalóz-király* (Milan Toponarski fordításában) és Jókai Mór elbeszélései (fordította Vasilije Arsenijević). Különösen érdekes és politikailag jellemző történet fűződik a Petőfi-kötethez. Az osztrák kormány egy éven keresztül tiltotta megjelenését. Látszatra, külső okként a könyv borítóját hozták föl, amelyen a magyar és a szerb trikolor fonódott össze, talán a pesti forradalom első napjaira emlékeztetve, amikor a szerb ifjúság a Múzeum előtti nagygyűlésen lándzsára tűzte a magyar nemzeti színekkel díszített szerb zászlót. Miután a könyv borítóját kicserélték, s így a betiltást kiváltó ürügyet megszüntették, a hatóság megengedte a könyv terjesztését, melynek folytán 1861-ben eljutott az olvasókhöz.

A kulturális együttműködésnek ez a politikai küldetése a leginkább az irodalomban és a színházi életben jut kifejezésre, mert ezek olyan művészeti ágak, amelyekben a legkifejezőbbben tükröződnek a nemzeti jellegzetességek. Más művészeti ágak esetében a szerbek vonzalmának hangsúlyozása a magyar kultúra iránt nem oly mértékben szembeűnő.

Mindkét nép zenéjében ez az időszak a romantikus zenei kifejezésmód uralmát, kiteljesedését jelenti. Ennek alapja az eredeti népi motívumok nagymértékű felhasználása. A szerbek esetében Kornelije Stanković, aki a magyar fővárosban született és élt, sikeresen alkalmazta a magyar zeneszerzők tapasztalatait a szerb zenében. Egyidejűleg van jelen a magyar és szerb zenei életben is. Egy ízben (1857) olyan zenét ír a magyar színház számára, amelyet Balog Istvánnak Karadjordjéről szóló drámája (*Cserny György*) ünnepélyes előadásába komponáltak be. Nem szólva a koncertekről, amelyek révén a Habsburg-állam

nagy központjaiban ismertebb volt, mint a szerbek között. Sajnos, szerepe a szerb zenében, illetve a magyar kultúrához fűződő kapcsolatai még nincsenek teljesen feltárva. De kutatások nélkül is állíthatjuk, hogy a magyar zene népszerű ebben az időben Szerbiában, különösképpen a vajdasági szerbek között. A dallamok, amelyeket énekelnek, a magyar zenei bázisból átvett elemekkel bővelkednek — itt elsősorban a műdalokra, nótákra gondolok. Vannak források, amelyek az előadók egymás közötti kapcsolataira utalnak, hogy csak az 1865-ben Belgrádban sikeresen vendégszereplő Reményi Ede magyar hegedűművészt említsem. Az itt említésre került elemek mellett ma még korai lenne a két zenei kultúra kapcsolatairól beszélni. E terület a kutatások számára még teljesen nyitva áll.

JEGYZETEK

¹Vaso Milinčević: *Na raskršću epoha*. Beograd, 1980.

²Itt és másutt az *omladina*, *omladinski* kifejezéseket *ifjúságnak*, *ifjúságinak* fordítottuk. A szerb irodalomban azonban a romantika és a nemzeti mozgalom egy korszakát is ezzel a kifejezéssel jelölik. Vö.: Jovan Skerlić: *Omladina i njena književnost (1848—1871)*. [Ifjúság és irodalma] Beograd, 1906. (A szerk.)

**SZERB—MAGYAR MŰVELŐDÉSI KAPCSOLATOK
(1849—1867)**

Kivételesen szerencsés korszaka a címben kivetített korszak a szerb—magyar kulturális kapcsolatok kutatói számára.¹ E kapcsolatok, tudatos együttműködési kísérletek, a kölcsönös közeledési szándékokkal jelezhető tendenciák néhány fő vonását mutatjuk be az alábbiakban. Kivételesen szerencsés helyzetben érezheti magát a korszak kutatója, mivel az 1848—49-es események után egyként csatlódott, lassan-lassan kijózanodó és az egymás felé vezető utat kereső szerbek és magyarok — számtalan alkalommal — szinte tüntetően demonstrálták, hogy lényegében egy táborba tartoznak; több, ami összeköti, mint ami szétválasztja őket. De kivételesen szerencsés a kutató azért is, mert a művelődési kapcsolatok építésében jeleskedő írók, költők, szerkesztők mindkét irodalom legjelentősebb egyéniségei: így a korszak szerb—magyar kulturális (és azon belül is főleg az: *irodalmi*) kapcsolatai mindkét irodalom fő áramában szemlélhetők, és semmiképpen sem marginális vagy pusztán kapcsolattörténeti jellegűek. Am tüstént arra a veszélyre is kell figyelmeztetnünk, amely nem egy kutató írásában bizonyos torzítást okozott.² Azt elöljáróban elfogadhatjuk, hogy a szerb—magyar kultúrá-

lis kapcsolatok ápolását mindkét fél fontosnak, hasznosnak minősítette, és őszintén szorgalmazta. Az sem vitás, hogy a helyenként rendkívül brutális Habsburg-abszolutizmus ellenében a közös (szellemi) front kialakításának lehetősége is földerengett a két nép politikai és kulturális életének vezetői előtt. De mindez nem azzal magyarázható, hogy az 1848—49-ben vagy még korábban (pl. a temesvári szerb kongresszus 1790-es ülési alkalmából) fölvetődött és igen sok vitára, majd tragikus összecsapásra vezető problémák kiegyenlítődték vagy elsimultak, vagy akár teljesen — önmaguktól — megoldódtak. Így tehát nem arról van szó, hogy az egykori szerb—magyar konfliktusok (amelyek természetesen nem a kultúra, nem a tudomány területén, hanem mindvégig a politikai szférában, nevezetesen az önálló szerb Vajdaság vagy a magyar politikusok által hangoztatott és értelmezett „politikai nemzet” fogalmának síkján jelentkeztek)³ nem éltek a szerb vagy a magyar gondolkodók, vezetők reflexeiben; pusztán arról van szó, hogy időlegesen háttérbe szorultak más, az abszolutista kormányzási módszer miatt időszerűbb és közvetlenebb veszély miatt. Mindazonáltal nem állítjuk, hogy a közeledés mindössze taktikai fogás lett volna, őszinteségében aligha szabad kételkednünk. A szerb értelmiség már az 1848—49. évi események megítélésében sem volt egységes, a magyar teoretikusok, politikusok, írók is többféleképpen ítélték meg az ún. nemzetiségi kérdést, és ezzel kapcsolatban a kibontakozás esélyeit.

Amit följebb elmondtunk, azt feltétlenül számon kell tartanunk már lényegi mondandónk bevezetésében is; enélkül nem alkothatunk igaz képet még azokról a kulturális szempontból igen fontos, a két nép barátságát és a vitathatatlan közeledési szándékot tükröző gesztusokról sem, amelyek arról tanúskodnak: valóban őszinte érdeklődés, a

A *Brankovics György* című színdarab a történelembe vetíti vissza az 1850-es esztendő gondolatait; s a külső hatalom fenyegetésének és hitszegésének ábrázolásával szinte jelképezi a közeli múlt eseményeit. Annál is inkább, mert a főhős, Brankovics György eltér a magyar szövetségtől, félreértés és kishitűség miatt a közös ellenséggel, a törökkel szövetkezik. E szövetkezés népe és családja tragédiájához vezet. A főhős tragédiáját mellékágként kíséri a főhős leányának tragédiája: s ez szintén a közös ellenséghez fűződő kapcsolatokban jelentkezik. A színmű mondandóját tehát ekképp fogalmazhatjuk meg: a szerbek csak a magyarokkal szövetségben, a magyarok pártfogásával küzdhetnek eredményesen függetlenségükért. A törökkel (az ellenséggel) kötött időleges kompromisszum eredménye: a széthullás, az egyéni és a nemzeti tragédia. Mai szemmel nézve, nehezen érthetjük meg, miért volt ennek a színműnek akkora sikere a magyarok, a szerbek és a horvátok között általában. Persze, a sikert csak akkor értékelhetjük helyesen, ha az akkori idők (az 1850-es évek) hangulatába próbálunk beleilleszkedni. Ugyanis az elkeseredett szerbek és a nemkevésbé elkeseredett magyarok szívesen hallgatták a színpadról az összefogás teremtette győzelem lehetőségének ígét; örömmel látták a közös ellenség ellen vívott küzdelem esélyeinek megjelenítését. Emellett egy különleges színpadi teljesítmény fokozta a hatást. A címszerepben Egressy Gábort üdvözölte Pest város közönsége, azt az Egressyt, aki nagyszabású tragikus hőst formált az író által egyébként nem konzekvensen megalkotott szerb despotából; aki teljes romantikus pátozzsal tudta megvalósítani a sokféle szituációt, a gyermekeiért aggódó apa, a habozó államférfi, a gyengeségeit mégis legyőző uralkodó jeleneteit.⁷ Nem annyira a színdarabot, inkább Egressy Gábor alakítását értékeli az

akkor még ifjú Laza Kostić, aki versben örökítette meg a *Brankovics György* egy 1860-as előadását. *Gavrilu Egresiju* című költeményében hódol a nagy színész emberábrázoló művészete előtt, s kiemeli, hogy ez az alakítás (s ezen az alakításán keresztül a színmű is) a szerb—magyar közös múlt felélesztését és e közös múltnak nem a viszályokról tanúskodó szellemét kelti föl, hanem a testvéri érzést mélyíti el. Természetes, hogy Laza Kostić versét sietve adta közre a magyar sajtó, magyar tolmácsolásban. Tóth Kálmán volt a tolmács, a kor ünnepelt és szerbre is fordított költője.⁸

Obernyikkel szemben szerb szempontból eleveníti meg Brankovics György korszakát a szerb regényíró, Jakov Ignjatović,⁹ akinek *Djuradž Brankovića* is ennek a korszaknak a terméke; s ugyanide sorolhatjuk a *Krv za rod* című regényét is, amely a közös múlt harcainak megidézésekor máshová veti a hangsúlyt, mint Obernyik, és a szerb áldozatot, a szerb hősiességet glorifikálja. Ő is nagy szerepet tulajdonít a szerb—magyar összefogásnak, sugallja az ellentétek félretételét, de hangvételésében, nézőpontjában alapvető eltérés tapasztalható az Obernyikművekhez képest. Pedig Ignjatović később magyar országgyűlési képviselő lett, szemlélete, nemzetpolitikai állásfoglalása különbözött például a Miletić Svetozárétól.

Ez a példa egyben jelzi: hogyan kell értékelnünk, és hova kell helyeznünk a szerb—magyar megbékélési törekvések egy részét. Mert azt azért sose feledjük, hogy még a viszonylag elfogult Obernyik részéről is a megbékélési törekvések szolgálata a cél. S miközben a kulturális közeledés gondolata — fokozatosan — tért hódít, aközben a megbékélési gondolatok is mind szélesebb és jelentősebb területet fognak át. A magyar írók, teoretikusok józan hangvétellő, Magyarország és általában a Habsburg-biroda-

lom jövőjét ecsetelő és jelenlegi helyzetét elemző röpiratai, újságcikkei és tudományos munkái kedvező visszhangot kapnak szerb részről; mint ahogy a szerb közeledési kísérletek is jórészt magyar elismeréssel találkoznak. Eötvös József, Szalay László és mások (köztük hangsúlyozottan Deák Ferenc) magatartása, eszmevilága nemcsak a realisztikusabb magyar politikát reprezentálja, hanem a nemzeti-ségi kérdés méltányosabb megoldását is. Szalay László pl. *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz* című füzetében (Pest, 1861.) sokat vitatott kérdéshez nyúlt az egykori szerb autonómia történetét elemezve. Álláspontja az egykori centralista politikusé — és egyúttal a tárgyilagosságra törekvő magyar történészé. Művét a szerb sajtó nem fogadta épp vita nélkül; de Szalay halálakor a Srpski Letopis terjedelmes nekrológban méltatta Szalay történetírói munkásságát, politikai pályafutását, nemes egyéniségét.¹⁰ Még beszédesebb Deák Ferenc elismerése: a tudományos akadémia funkcióját betöltő szerb tudós társaság 1861-ben Garibaldi és Cobden mellett Deákot tiszteleti taggá akarta választani.¹¹

Természetesen magyar részről sem mulasztják el a tűntető rokonszenvennyilvánítást. Íme, egyetlen idézet a sok hasonló közül: „Milos Popovics, a belgrádi »Vidov Dan« szerkesztője, kinek lapja évek óta elismerést érdemlő buzgósággal küzd Magyarország jogai mellett, s aki közelebbről egy nagy figyelmet érdemlő röpiratot írt a magyarországi nemzetiségi kérdés kiegyenlítése mellett, néhány nap óta fővárosunkban mulat.”¹²

Ezzel a közeledési törekvéssel párhuzamosan a magyar hírlapokban mind sűrűbben találkozunk a szerb témájú novellákkal. Ezek jó részét valóban az egzotikum hajhászása hozta létre; más része azonban feltétlenül beosztandó az alábbi címszavak alá: szerb-horvát népköltészet magyarul,

a népköltészet hatása, befogadása a magyar irodalomban; magyar írók rokonszenve a török ellen küzdő szerbek, crnagoraiak iránt. Több ilyen jellegű elbeszéléssel találkozunk a magyar sajtóban, s ezek az elbeszélések a fenti szempont miatt érdemelnek figyelmet, nem pedig művészi értékük miatt. Madarassy Klotilda *Cernagora gyöngye* című novelláját emelhetjük ki.¹³ Az a kapcsolattörténeti adat érdekes, mely szerint a montenegróiak kedves költőjének, Milutinovitsnak (!) egy versét énekli egy szerb leányka. Másutt a szerb tárgyú novelláival már a szerb hírlapokban is feltűnő Remellay Gusztáv ír *A Csernovicsok* címen, a szerző egy „csernagorai népdalt” idéz prózában.¹⁴ Remellay Gusztáv terjedelmes regényes életrajza Hunyadi Jánosról pedig forrásul használja a szerb-horvát népköltészetet. A szerb népdalok, mondák egyike hosszan „írja le, mily elszántan védték az összesereglett bajnokok a ravenicai erős zárdát”. A regény élénk színekkel festi: mily szíves örömet feláldozná Hunyadi János életét Szerbiáért; majd Ljubicza nevű ifjúkori szerelme sorsát kissé logikátlan, ám a nemzetközi mondakincsből vett elemekkel beszéli el a szerző.¹⁵

De valamennyi közös megmozdulás, kölcsönös elismerés között a legbeszédesebb és a legtöbbet mondó, szinte *modell érvényű*: Jókai Mór példája, esetlegességeivel, szélsőségeivel és szépirodalmi fogantatásával együtt. A regényíró-politikus-szerkesztő volt az, aki a szerb—magyar (és a román—magyar) ellentéteket a legalaposabban gondolta végig, s a legelsők között az 1849-es események után, bár nem Kemény Zsigmond rendszerességével és hideg számításaival; és következtetéseit nem politikusként, hanem író-politikusként fejtette ki. Már 1850-ben elemezte az egymásnak ártó, valójában hasonló célokért (ti. a nemzeti egyenjogúságért, a modernebb társadalmi berendez-

kedésért) küzdő népek ellentéteinek szükségszerű tragikumát *Szenttamási György* című elbeszélésében¹⁶ azt dokumentálja, hogy a gyűlölködés, a meg nem értés mindkét fél pusztulásához, mindkét fél boldogtalanságához juttathatja a küzdőket. Nem Obernyik célzatos fenntartásaival rokon álláspontja, hanem a kilátástalan gyűlölködést elítélő humanista szándékú íróé. S evvel párhuzamosan figyel föl a szerb-horvát népköltészetre, amely egy román (!) tárgyú és a román népköltéssel is érintkező tárgyú elbeszélésének lesz ihletője. *A bojár leány* című elbeszélésének¹⁷ betét balladája nem pusztán ügyesen utánozza a Magyarországon akkor rendkívül népszerű, sokak által fordított és értékelte szerb-horvát népköltészetet, annak verselését, stilisztikai fordulatait, hanem feltehetőleg közvetlenül abból merít. A deseterac magabiztos használata, az epanaphorák művészi applikálása a versbe, valamint az *Opet smrt drage i dragoga* című szerb-horvát ballada¹⁸ motívumainak beépítése arra vall, hogy Jókait (már ekkor sem) hagyta hidegen a vitézi és asszonyi énekek világa. S e ballada nem véletlen epizód a regényíró életművében, hanem állandó érdeklődés és megbecsülés dokumentuma. S ezt nemcsak irodalmi, hanem művelődéspolitikai koncepció részeként is kell értékelnünk. Jókai ugyanis a forradalom előtti korszak liberalizmusának neveltje, osztotta annak — még a felvilágosodásból eredeztethető — illúzióit is: egyrészt azt, hogy a liberális eszmék diadalra jutása a nemzetiségi kérdést szinte önmagától is megoldja; másrészt azt, hogy az írott szó, azon belül is kiváltképpen a szépirodalom, a színvonalas és jóakarátú publicisztika, illetve az oktatási rendszer szélesítése a nemzetiségi ellentétek kiegyenlítéséhez vezet. Sokan emlegetik Jókai naivitását. Inkább utaljunk arra, hogy Jókai olyan korszakban nőtt fel, amelyben a nemzeti mozgalmak élén köl-

tők, írók is álltak, és versekkel, verskötetekkel mozgósították a nemzeti mozgalom harcosait. (Hadd említsük meg itt Štúr, J.M. Hurban, Petőfi, Mažuranić, Gaj nevét!). Magát Jókait is ott lelhetjük az 1848—49-es események forgatagában, majd 1848—49 után a politika és az újságírás küzdőterén.

Ezért *A magyar irodalom missioja* című programadó írása¹⁹ becses dokumentuma a fentebb említett liberalizmusnak, és egyben messzeható példája a kölcsönös megismerési törekvéseknek. A magyar irodalomnak alapvető feladata, hogy megismerje a vele egy érdekű népek művelődését. Az íróknak kell jóvátenniük a politikusok hibáit, az értelmiségnek lelkileg kell egybeolvadnia a más népek értelmiségével. A cikkhez hozzátartozik, hogy felhívása, amelyet a magyar írókhoz intézett, nem csengett ki visszhangtalanul. A korszak legtöbbet forgatott újságjai, képes lapjai, a Magyar Sajtó, a Vasárnapi Ujság, később a Fővárosi Lapok, a Magyarország és a Nagyvilág stb. sűrűn közölték a szerb, a román, a cseh, a szlovák irodalom, népköltészet, valamint a szerb politikai, gazdasági élet köréből való tudósításokat, és ennek a lelkes ismertetői tevékenységnek szintén visszhangja támadt a magyarországi (és nemcsak a magyarországi) szerb sajtóban.

Jókai azonban a személyes kapcsolatokat is ápolta. Megismerkedett Jovan Ignjatovićtyal, Antonije Hadžićtyal (ez utóbbi később az *Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képen* című kiadványban munkatársa lett), Stevan Branovačkival. S amikor az alkotmányos élet hosszabb szünet után kibontakozni látszik, és országgyűlésre készülnek Magyarország politikusai, Jókai továbbviszi említett újságcikkének gondolatát, és Magyarország hivatását ekképp jelöli ki egy választási beszédében: „Európa [...] várja tőlünk azt, hogy mint tudjuk Kelet-Európa érdekeit előrelátó

ésszel, nemes előzékenységgel magunk körül consolidálni? A magyar nemzetre mindig vezetőszerp vár, ha nem engedi magát ez alapkérdésben felülmulatni: »Őszinte és tisztán értelmezett szabadelvűség minden irányban»" Majd alább: „Semmi nemzeti törekvés erőszakos elnyomására sem e hon határain belül, sem ezen kívül nem nyújtok kezét.”²⁰

Mai szemmel könnyű bírálnunk Jókait a „magyar szupremácia” hangoztatása miatt;²¹ jóllehet, ha az adott kor szóhasználatát és Jókai értelmezéseit vizsgáljuk, akkor a vezetőszerp kifejezésnek más jelentést kell tulajdonítanunk. Itt is, mint másutt is, a politikai nemzet liberálisan felfogott fogalmáról van szó, amelyben a történelmi jog alapján, de feltétlenül a szabadelvűség tág szempontjaitól vezettetve, a magyarnak mint az adott időszakban leghatározottabb és legerőteljesebb nemzeti elképzelésekkel rendelkezőnek kell irányítania. Ehhez hozzá kell vennünk azt a Kelet-Európa kisebb nemzeteinél elterjedt messianisztikus hitet (s ebben pl. Mickiewicz lengyel ségtudata, Štúr elképzelése a szlávok jövőjéről és a magyar romantika nemzeti ideológiája azonos forrásokból táplálkozik, s hasonló attitűdöt jelenít meg), amely a nemzet funkcióját egy bizonyos küldetésben látta. Ezt vallotta író módján, szépirodalmi eszközökkel Jókai is. Egyébként a följebb idézett két Jókai-mondat *együtt* alkot egészet. S ezt feltehetőleg így látta a korszak szerb olvasóközönsége is, amely táviratban köszöntötte az íróat a beszédéért:

„Vukovár, március 13-án. Azon nemes szabadelvűség méltánylatául, melyet ön követté jelöltetése alkalmával a nemzetiségi jogokat illetőleg nyilvánított, szívélyes zsi-
viókn! Több vukovári szerb nevében: Stoicsevics.”²²

A *rubiconon innen* című cikkében azt hangsúlyozza Jókai, hogy „horvát-szerb rokonaink”-nál nem lelt gyűlöletre, nemzeti gyűlöletre sem, s a szerbek már tudják, hogy nemzetük „csak a magyarral kezét fogva lehet naggyá”.²³ Még tisztábban áll előttünk Jókai felfogása, ha 1861. május 24-i, országgyűlési beszédéből idézünk:

„Én is tökéletesen egyetértek azon tisztelt képviselő társaimmal, kik múlhatatlannak tartják annak kimondását: hogy a magyar nemzet a vele együtt élő nemzetiségeket a legszabadelvűbb bőkezűséggel kívánja részesíteni mindazon áldásaiban az alkotmányos szabadságnak, amiket saját maga élvezni óhajt, és ahol viszályok forognak fenn köztünk, inkább akar nemesen engedékeny, mint hatalmaskodó lenni.”²⁴

Jókai tapasztalatait és tudását elmélyítette részvétele az 1861-i újvidéki Tököly Száva-ünnepélyen.²⁵ Itt Toldy Ferencsel és Podmaniczky Frigyeszel együtt jelent meg, de ott volt Urházy György is, aki korábban könyvet írt szerbiai élményeiről.²⁶ Jókai ugyan a Magyar Tudományos Akadémiát képviselte (amely 1855 óta a szerb tudós társasággal is kapcsolatban állt),²⁷ de nem tagadta meg politikusi önmagát sem. Elsősorban a magyar politikai élet szerb visszhangjára fülelt; azt fürkészte ki: mely szerbeket lehet megnyerni a magyar liberális politika számára. Ezzel egybehangzóan ismét a kölcsönös megértésre buzdított, amelynek a maga képviselői és regényíró-szerkesztői munkásságában is tanújelét adta. A *szerb beszéda* című cikkében²⁸ elragadtatással nyilatkozott a szerb népdalokról, és ugyanitt elismerte a szerbség jogát saját nemzeti kultúrája, nemzeti haladása fejlesztésére. A „nemzeti féltékenységek szomorú versengésé”-t károsnak bélyegezve meg, ajánlja, hogy „társas életünkben keressük meg egymást”, ezáltal a nemzeti versengést is legyőzhetjük. Egy más híradásból tudjuk, hogy a szerb fiatalság „múlató estélyé”-n

Jókai is jelen volt, rajta kívül a szerb népdalok fordítója, egy többnyelvű társalgási könyv szerzője, Ács Károly, a *Szerb népdalok és hősrégék* című könyv tolmácsa, Székács József, a pesti egyetem bölcsészeti kara szlavisztikai tanszékének feltehetőleg horvát származású tanára, Ferenc József — és Jovan Jovanović Zmaj is. Az estélyen Korneilije Stanković szerzeményeiben gyönyörködhettek, s a tudósító szerint: „Együtt jártuk a kólót és a csárdást, együtt ittuk a bort; együtt hallgattuk a magyar és a szerb dalokat.”²⁹

Jókai, a politikus, a szerkesztő személyes példájával emelte ki a közeledés fontosságát; s ha liberalizmusának esetleges naivitását, olykor egyoldalúságát emlegeti is a mai kutatás, nézeteinek őszintesége, példájának tiszteletre méltó volta, egyetlen pillanatig sem volt kétséges a kortársak előtt, és így előttünk sem lehet. S amikor 50. születésnapján szerb olvasói nevében Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić és Antonije Hadžić köszöntötte, ez a köszöntés nem kizárólag a népszerű és a szerb olvasók között is becsült regényírónak, hanem a tisztességesen liberális politikusnak is szólt.³⁰

Magyar részről Jókait emeltük ki mint a szerb—magyar kulturális közeledés élharcosát. Megtehettük ezt azért is, mert széles bázisú háttérből válik ki. Elsősorban a népköltészet fordítása volt az, amely feltűnően megszaporozik ezekben az esztendőkből. De a népköltészettel kapcsolatos a folklorisztikai-őstörténeti (pontosabban szólva: magyar mitológiai) kutatás felélénkülése, amely semmiképpen sem nélkülözhetette a kutatás akkori stádiumában a szerb népköltészet tanulmányozásából leszármazó tapasztalatokat. Nem hiányoznak a komparatisztikai jellegű dolgozatok sem, mintegy előlegezve Bartók Béla összehasonlító folklorisztikai stúdiumait. Ekkor még — természetszerűleg — kisebb

helyet foglalnak el a szerb irodalomról szóló beszámolóknak. S amennyiben találkozunk ilyen beszámolókkal, többnyire pontatlanságokra, elírásokra lehetünk figyelmesek a jószándék mellett. A *Smrt Smail-age Čengića* első magyar fordítója, Kondor Lajos például szerbnek tartja a horvát költőt, Mažuranićot, és Sima Milutinović-Sarajlijával és Branko Radičevićtel együtt emlegeti. Igaz, fordításának forrása Jovan Subotić: *Cvętnik srbske slovesnosti* című könyve volt.³¹ Egy másik híradás szintén Jovan Subotićra támaszkodik, s a kéziratos irodalom, azaz a régi szerb irodalom mellett tárgyalja a „ragusai”, azaz a dubrovnikai, valójában a tenger melléki reneszánsz és barokk irodalmat is.³² Annál bővebben lelünk olyan közleményekre, amelyek a magyar irodalom szerb fordításait méltatják. Jovan Jovanović Zmaj tevékenysége lelkes visszhangot kelt. Nemcsak Kondor Lajos ismerteti Arany János *Toldijának* szerb átültetését (némi kis túlzással a fordítás minőségét illetőleg), hanem magyar lap ad hírt Zmaj János *vitéz*-tolmacsolásának sorsáról is, ti. a „szerb lantosok legjelesebbike” kiadta Petőfi elbeszélő költeményét szerbül, de „a boríték cífraságai szerb és magyar színekkel voltak nyomtatva”;³³ emiatt a hatóságok bevonták a kötetet. Hír tudósít a Komarac megjelenéséről is.³⁴

Jovan Jovanović Zmaj valóban egyik kulcsfigurája a korszak szerb—magyar irodalmi (kulturális) kapcsolatainak. Fordítói pályája Pest-Budán indult, a még Jakov Ignjatović szerkesztette Srpski Letopisban, Petőfi *A csárda romjai* című versének szerb átültetésével. Mind a gesztus, mind pedig a versválasztás akár szimbolikus jelzésnek is fölfogható: kiállítás a Bach-korszak ellen, Petőfi nevével és szabadságszeretetének ideájával! A *János vitéz* és a *Toldi* szerb változata a korai szerb műfordítás történetének két (talán) legkiválóbb darabja, és egyben kifeje-

zője annak, hogy mit igényelt a szerb irodalom és olvasóközönség a magyar irodalomból. A romantika és a népies szemléletmód magas fokú szintézise, Petőfi és Arany lírája és verses epikája a szerb költő lehetőségeit, a követhető és megvalósítható költői irányt segített tudatosítani, Branko Radičević nem egészen kiteljesedett, de korszako-s jelentőségű költői reformja után;³⁵ mint ahogy Jókai újságírása, élclapjainak szelleme sem maradt hatás nélkül a véleményét politikai élclapban is kifejezni kívánó Zmajra. Általában elmondhatjuk: a szerb irodalomból jórészt hiányzó műfajok pótlására, kifejlesztésének siettetésére szívesen fordultak a magyar (persze, nemcsak a magyar!) irodalomhoz a szerb költők. Így regisztrálhatjuk, hogy a magyar népszínmű valóságos diadalutat járt be a szerb színpadon, mivel a szerb irodalomnak a népélet éppen olyan stilizált ábrázolására volt szüksége a közönség színházba csalogatására, mint amilyent a magyar irodalomban készen talált. Ezenkívül az a könnyedebb hangvétellű, zenei betétekkel élénkített színműtípus, amely a falunak és a városnak szociális ellentéteit csak tompítva eleve-nítette meg, jó fogadtatásra talált a szerb színházi közönségnél. A szerb regényírás — eltekintve Jakov Ignjatović, illetve korábban Milovan Vidaković próbálkozásaitól — nem tudta kielégíteni a növekvő olvasóközönséget. Nem elégítette ki, mert Vidaković maníros szentimentalizmusát, avult nyelvezetét már Vuk Karadžić bírálta; de nyelvileg nehezkesebb, szerkesztésileg egyenetlenebb volt Ignjatović regényírása is, mint pl. Jókaié, aki regénytechnikailag a francia romantikus regényírás vívmányait tudta hasznosítani. A szerb olvasóközönség feltehetőleg a kellemes olvasmányt, az érdekes és fordulatos-gördülékeny meseszöveget, valamint az olykor elementáris erejű

humort méltányolta Jókaiban, aki ily módon a szerb olvasók nevelőjévé is vált. Jókai a szerbekenél hiányt is pótolta: az önálló, színvonalas regényírás hiányát.

A szerb—magyar irodalmi közeledés (néhányan az 1850-es esztendőkből *rokonulásról* írtak) kétirányú: a magyar irodalom és irodalmi gondolkodás, a gyors ütemben izmosodó magyar folklorisztika a szerb népköltészet tolmácsolásával, elemzésével veszi ki részét ebben a folyamatban.³⁶ Azok az elméleti, irodalomtörténeti jellegű próbálkozások, amelyek a magyar ősköltészet vagy középkori költészet, illetve a magyar ősvallás létére próbáltak következtetni, felhasználták, idézték a szerb irodalomból levonható tanulságokat. Ezzel szemben a szerb irodalom a népnyelv teljes és „hivatalos” *el-* (és *be-*)fogadása után műfajokat, műnemeket akart teremteni; olyan irodalmat, amely egyenértékű az európai hírre szert tett népköltészettel: tehát valamennyi hangnemet megszólaltató, minden formában egyként színvonalas lírát, epikát, prózát és drámát. Ugyanakkor a magyar irodalom a 18. század második fele óta végigjárta az irodalomteremtésnek ezt az útját, felhasználva a német és a francia irodalom kezdeményeit is. S már az 1850-es esztendőkre differenciált, teljes irodalmi rendszerrel rendelkezett, amely a magyarul is olvasó szerbek előtt amúgy is ismeretes volt már, s amely éppen az együttélés, a sok tekintetben hasonló fejlődés miatt a magyarul nem olvasó szerbek számára sem lehetett egészen idegen. Annál kevésbé, mert például a szerbre fordított magyar színműveket szerb környezetbe helyezték, szerb helyi színekkel festették át. Egy szlovák kutató, Rudolf Chmel „biliterárnost”-nak, azaz kettős irodalmiságnak³⁷ nevezte ezt a típusú jelenséget, hangsúlyozva, hogy első-sorban a 19. század második felének Magyarországon a szlovák (és hozzátehetjük: a szerb) olvasók és írók nem

csupán *kétnyelvűek* (háromnyelvűek) voltak, hanem *kettős* (hármás) kultúráltságúak is, és így az egyik irodalomból hiányzó műfajokat, jelenségeket csekély változtatással emelhatték át a másik irodalomba, illetve bizonyos műfajok nemzeti irodalmi kialakulásának az volt a legjelentősebb akadályozója, hogy egy másik irodalomban magasabb színvonalon készen volt (pl. a magyarban vagy a németben). Ám ehhez tüstént kiegészítést kell tennünk: a kettős irodalmiság ösztönzője lehet a nemzeti kulturális élet teljesebbé tételéhez. Zmaj például mintákat, alakokat, hangvételt és metódust is lelt Jókai élclapjaiban, és a Komaracban, de később is — a szerb közönség ízléséhez alkalmazva — típusában Jókaihoz hasonlót alkotott. Mindez azért volt lehetséges, mert az együttélés közös problémákat jelentett, ennek következtében bizonyos jelenségekre hasonló reakciókat eredményezett.

A szerb—magyar kulturális kapcsolatok, a kölcsönös közeledés elmélyítését — mindezekén túl — vitathatatlanul segítette az érdekezésség élménye; ti. az a felfogás, hogy a szerbek és a magyarok az abszolutisztikus kormányzás ellen csak úgy vehetik föl eredményesen a harcot, ha a köztük fennálló vitás kérdéseket egyelőre félreteszik. A kölcsönös közeledés természetesen elsősorban és a legőszintebben a művelődés, az irodalom területén jött létre; de a politikai közeledést dokumentáló mozzanatokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Jellemző példaként idézhetjük a kulturális közeledést mindvégig szolgáló temesvári Delejtű című újság egy híradását: „A Morning Post egy belgrádi levelet közöl január 28-áról. A levél azt mondja, hogy Szerbia nagyon föl van izgatva; ott Magyarország fölkelését várják, Kossuth bankjegyei újból keringenek, s az állami papírokkal egy árkeletnek örvendenek.”³⁸

A politikai és a kulturális közeledés ama intenzitása, amely szerb—magyar viszonylatban az 1849 és 1867 közötti időszakban erőteljesen érezhető, különleges jelentőséget biztosít az irodalmi és a tudományos kapcsolatoknak. S bár a szlovák, a román, a horvát irodalmi, népköltészeti, tudományos alkotások is visszhangra leltek a magyar sajtóban, egyetlen más nép kulturális termékei sem örvendtek olyan népszerűségnek magyar körökben, mint éppen a szerbekéi. Nyilván hozzájárult ehhez a korábbi korszakok jól megalapozott érdeklődése, a szerb-horvát népköltészet Goethe, Grimm, Talvj, Gerhard és Kopitar által terjesztett európai híre; valamint az a tény, hogy a szerb irodalom mindig szorosabb kapcsolatokat tartott fenn a magyarral, mint a többi (mint pl. a horvát vagy a román). S az 1825—49 közötti szerb sajtó élénk kommentárokkal kísérte a magyar kulturális törekvéseket, intézmények fejlődését, a szerb lapokban viszonylag sűrűn találkozunk magyar művek fordításával, az 1840-es években pedig még Jósika Miklós egy regénye is megjelent szerb nyelven. Emellett az sem elhanyagolható tényező, hogy Pest-Buda jó darabig, még korszakunkban is, a magyar mellett a szerb kultúrának is egyik fő központja volt. Itt alapították a Maticát, amely egészen 1864-ig itt fejtette ki tevékenységét, itt jelent meg a Letopis, amelynek legkorábbi munkatársai közé tartozott a szerb—magyar költő, Vitkovics Mihály. A Letopis éppen az 1850-es esztendőben sűrűn közölt cikkeket, beszámolókat a magyar irodalomról, kultúráról, így az alábbi jelentős egyéniségekről: Tomori Anasztáz, Kazinczy Ferenc, Reguly Antal, Széchenyi István, Teleki László, Szemere Pál, valamint a már említett Szalay László.³⁹ Vitkovics Mihályról a Varsónapi Ujság méltatását vették át;⁴⁰ és méltatták Jovan Jovanović Zmaj fordításait,⁴¹ továbbá magyar írók, költők,

fordítók munkásságát a szerb irodalom és népköltészet megismertetése, népszerűsítése érdekében.⁴² Külön hangsúlyt kap Kazinczy Ferenc 1812-ből keltezett levele Lukijan Mušickihoz,⁴³ amely nem pusztán azért érdekes, mert hódol a szerb népköltészet szépsége előtt, hanem azért is, mert a magyar író kifejezte humanista álláspontját: a magyar nyelv mellett a többi, e hazában élő nép nyelve és művelődése virágzását is óhajtja. Ez a levél egyébként már 1837-ben szerepelt egyszer a Letopis hasábjain.⁴⁴ S így ezzel az újraközléssel a kapcsolatkeresés folytonosságát is dokumentálta. A Letopis kiadása mellett a pest-budai szerbek számára a *Tököliánnum* is fontos intézménynek bizonyult, ahol tehetséges szerb diákoknak volt biztosítva a tanuláshoz szükséges kedvező körülmény. A Malenicza-Tököly-ösztöndíj pedig a pesti evangélikus iskolában biztosított helyet szerb diákoknak. Közvetlen kapcsolatban állt a pesti evangélikus egyház a belgrádival, Székács József és Janko Šafárik levelezéséből ez bőségesen kitetszik.⁴⁵

Ez az állandó, a mindennapi életre is kiterjedő érintkezés mindenesetre hozzájárult a szerb—magyar kapcsolatok intenzitásának fokozásához; s a kapcsolatok fejlődésének, kedvező alakulásának mindkét fél hasznát látta. A magyar irodalmi gondolkodás feltétlenül szegényebb lett volna a szerb-horvát népköltészet ismerete nélkül. S a szerb irodalom és színpad — fejlődésének akkori stádiumában — nem nélkülözhetette a magyar irodalom, különösképpen a színműírás tanulságait. Túl a nemes és legszebb hagyományaink között számon tartott, látványos megnyilatkozásokon (mint amilyenekkel pl. az újvidéki Tököly-ünnepségen találkozhattunk) a két irodalom és a két kultúra érintkezése, a közös témák feldolgozása, a kölcsönös fordítási irodalom az, amely a legmaradandóbbnak látszik. Ehhez hozzátehetjük, hogy mind a mai napig őriz valamit Pest és Buda is egykori

szerb lakosai munkájából, emlékeiből. Őriz irodalmában, szerb építészeti emlékeiben (pl. a pesti szerb templom), a budai Egyetemi Nyomda szerb kiadványaiban. Ugyanakkor Djura Jakšić Petőfi-élménye, Jovan Jovanović Zmaj és Jakov Ignjatović viszonya a magyar irodalomhoz egész költői pályájuk fontos vonásait segítette kialakítani; s még Laza Kostić életművében sem teljesen elhanyagolható tényező a magyar irodalom bizonyos alkotásainak ismerete.

Éppen korszakunk — amely történelmileg a nemzeti elnyomatás, az abszolutizmus korszaka — hozta meg a kölcsönös közeledés, a baráti megismerkedés lehetőségét a szerb és a magyar írók számára. S ez nem alkalmi találkozásokban nyilvánult meg, mint korábban, Vitkovics Mihály vendégszerető házában, hanem rendszeresen, az együttműködés, a tudatos, többek által (Jókai, Kondor Lajos) megfogalmazott program keretében.

A komparatiztika művelői közül többen igyekeznek a kapcsolattörténetet a háttérbe szorítani, hangoztatva, hogy az olykor véletlen és személyes kapcsolatok nem határozhatják meg írók, irodalmak helyzetét, nem szabhatják meg irodalmi folyamatok irányát. Nehéz lenne ezzel a nézettel vitába szállni. Azonban adódhat olyan körülmény, hogy együttélő népek írói számára éppen a kapcsolatok révén nyílik addig nem sejtett lehetőség tevékenységük színesítésére, gazdagítására. S a szerb és a magyar irodalom történetében erre korszakunkban számos példát találtunk. 1849 és 1867 között a szerb—magyar irodalmi (és általában kulturális) kapcsolatok a két művelődés fejlődését eredményezték; egymásra hatásuknak messzeható következményei lettek. A kapcsolattörténet — ebben az esetben — nem jelentéktelen művek, nem méltán elfelejtett írók—költők alkotásainak feltámasztását szolgálta (jóllehet ilyen jellegű alkotások is szóba kerülnek ilyenkor, de nem meg-

határozó erővel, csupán kiegészítő dokumentálásul), hanem a két irodalom jobb, igazabb megismerését. Adott esetben a kapcsolattörténet a komparatiztika elválaszthatatlan és nem csekélyebb értékű része.⁴⁶

JEGYZETEK

¹Jelen tanulmányunk épít a korábban, e tárgyban publikált dolgozatainkra. Vö. *A magyar irodalmi népiesség az 1850-es években és a délszláv népköltészet*. In: Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1973. Bp., 1976. 219—232.; *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Bp., 1979. Az e két műből vett néhány adatot a továbbiakban nem dokumentálom külön. Továbbá: az e két műben már szereplő kapcsolattörténeti adatokat nem ismétlem meg itt; ilyenformán részben új adatokkal igyekszem rekonstruálni a szerb és a magyar művelődés „rokonulás”-át (ahogy korszakunkban mondták), részben más oldalról világítom meg ezt a folyamatot.

²A létező, bár ebben az időben ritkábban a felszínre jutó ellentétekről hallgat Kemény G. Gábor: *Motivi z bližanja u istoriji madjarsko-južnoslovenskih veza (1790—1914)*. In: *Zbornik za istoriju (Novi Sad)* sv. 6. 1972. Korszakunkról: 38—41.

³A korszak egészére, fő irányaira, legalábbis az 1861-es évvel bezárólag jó eligazító Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860—1861)*. Bp., 1967.

⁴A baráti megnyilatkozásokból szép, bár kissé egyoldalú és egysíkú összeállítást közöl Kemény G. Gábor antológiája: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Bp., 1962.

⁵Obernyik Károly: *Szépirodalmi Összes Munkái*. Bp., 1879. III. 379—410; IV. 3—53.

⁶Póth István: *Obernyik—Egressy: Brankovics György című tragédiája a szerb színpadon*. Filológiai Közlöny 4, 1958. 133—136.; Slavko Batušić: *Magyar drámák a zágrábi horvát nemzeti színház műsorán*. In: *Szomszédság és közöség*. Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk.: Vujicsics D. Sztoján. Bp., 1972. 506—408.

⁷Megnéztük Obernyik Brankovics Györgyének 1856-os rendezőpéldányát. Egressy Gábor nem csupán játszotta a főszerepet, hanem a színmű rendezője is volt. Az ő ceruzával írt bejegyzéseit is megtalálhatjuk a kézzel írt példányban. Ahol az eredetiben az áll, hogy *Rádzország despotája*, ott Egressy ceruzás bejegyzése szerint ezt mondták a színpadon: *szerb fejedelem*. A rendezőpéldány az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában található. Jelzete: NSz, B 924.

⁸Laza Kostić: *Pesme*. U Novom Sadu, 1909. 94—95. A lábjegyzet szerint a költő a verset 1872 telén, letartóztatása idején emlékezetből ismét leírta. A verset a kéziratból fordította le még 1860-ban Tóth Kálmán, és közölte a Magyar Sajtó című újság hasábjain. Vö. Kemény: i. m. (1962) 497—498.

⁹Jovan Skerlić: *Jakov Ignjatović*. Književna studija. Beograd, 1904.

¹⁰Vladislav Salaji: *Srpske Letopisi* 109. köt. 1864. 310—315.

¹¹Srpska Kraljevna Akademija. Posebna izdanja, Knjiga CXVI. Spomenice, Knjiga 7. Beograd, 1939. I. 39.

¹²Magyarország és a Nagyvilág 1, 1865. Nr. 1: 14.

¹³Madarassy Klotilda: *Cernagora gyöngye*. Hölgyfutár 5, 1854. I. Nr. 15: 57—58., Nr. 16: 61—62, Nr. 17: 65, Nr. 18: 69—70, Nr. 19: 73—74, Nr. 20: 77—78, Nr. 21: 81—82.

¹⁴Remellay (Gusztáv): *A Csernovicsok*. Delejtű 2, 1859. Nr. 42: 323.

¹⁵Remellay Gusztáv: *A Hunyadiak. A legdicsebb magyar család története*. Pest, 1865—1866.

¹⁶Sajó (Jókai Mór): *Szenttamási György*. Magyar Emléklapok, 1, 1850. Nr. 1: 5—30.

¹⁷Vö. az 1. sz. jegyzetben idézett művek.

¹⁸Vuk Stefanović Karadžić: *Narodne Srpske Pjesme...* I. U Lipisci, 1824. Nr. 137; 87—88.

¹⁹Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. Bp., 1968. IV. 421—423. Jókai felhívásának hangvétele, magatartásának példája érződik az alább idézendő közleményeken. Zmaj Arany János-fordítását ismertette a Magyar Néplap 2, 1857. Nr. 61: 489. A szerkesztő úgy érezte, hogy a szerbek e gesztusát viszonzni kell. A szerb irodalom alkotásait sűrűbben kellene magyarra fordítani, különösen a szerbiai (sic!) népköltészetre lenne szükséges alaposabban odafigyelni, hiszen e népdalokban — írják — oly sok magyar szereplő lelhető. E felhívásra egy *Assódi* nevű levelező felelt. „Tisztelt szerkesztő úr! Folyó év 61-dik szám alatti hírmondójából értésemre jutott, miként Joannovits János [!] újvidéki hazánkfia Arany János Toldiját szerb nyelvre lefordította; hogy a mi részünkről is viszonzóság lépjen életbe, ezennel felhívásának engedvén közlök egy ős szerb bordalt Mátyás király idejéből. Ad notam Fölfelé megy borbán a gyöngy jól teszi.” Magyar Néplap 2, 1857. 576. A fordító az eredeti versformát Vörösmarty Mihály: Fóti dal című versének ritmusában, erősen átköltve közli. Egyébként az említett ének: *Vino pije Petar Dojčin...* Nem érdektelen az az adat sem, hogy mikor a *Sedmica* című lap Jókai: A halál-ős álarcának fordítását közli, és más fordításokat is ígér a magyar irodalomból, a Vasárnapi Ujság felfigyel erre: „Szerb hazánkfiainak figyelme teljes méltánylásunkat veszi igénybe.” Vö. Vasárnapi Ujság 4, 1857. 114.

²⁰Cikkek és beszédek. Bp. 1975. VI. 50—51.

²¹Csukás István: *Jókai és a nemzetiségek*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Supplementum I. Szeged, 1973.

²²Delejtű 4, 1861. Nr. 12: 97.

²³Cikkek és beszédek. VI: 54.

²⁴Uo. 74.

²⁵A Tököly-emplékünnep Újvidéken. Uo. 83—90. A debreceni református kollégium 1861-es Tököly-ünnepélyéről vö. Božidar Kovaček: *Dve madjarske pesme o Savi Tekeliji*. In: Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik 17, 1969. 133—140.

²⁶Urházy György: *Keleti képek*. Pest, 1854.

²⁷A 9. sz. jegyzetben i. m. 35.

²⁸A Hon 1864. november 29. Csukás: i. m. 34.

²⁹Fővárosi Lapok 1, 1864. II. 273.

³⁰*Jókai Mór levelezése (1860—1875)*: Bp., 1975. 513.

³¹Póth István: *Neke madžarske veze pjesnika Ivana Mažuranića*. Kolo 3, 1965. Nr. 6—10: 475.

³²M... Iván: *Vázlatok a szerb irodalom történetéből*. Delejtű 6, 1861. Nr. 7: 50—51, Nr. 14: 107—108.

³³Uo. Nr. 14: 111.

³⁴Uo. Nr. 5: 40—41.

³⁵Božidar Kovaček érdekesen mutatja be, hogy Zmaj János vitéz-fordításában Branko Radičević néhány kifejezésére bukkanhatunk. Vö. Petőfi S. >Zmaj< Branko. In: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 21. 1973. 143—144.

³⁶Jellemző példa a zombori leányvásárról szóló cikk, amelyet először a Vasárnapi Ujság közölt, innen vette át a Hölgyfutár 5, 1854. II. k., Nr. 238: 963., és amely élénk leírást közöl a kólóról.

³⁷Rudolf Chmel: *Literatúra v kontaktoch*. Bratislava, 1973.

³⁸Delejtű 4, 1861. Nr. 9: 73.

³⁹E kérdésről általában: Božidar Kovaček: *Madjarske teme u „Letopisu Matice srpske“ 1849—1867*. In: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 26/3, 1978. 463—369.; Srpski Letopis 97. köt. 1858. 230; 100. köt., 1859. 188—189.; uo. 185—187.; 101. köt., 1860. 208—210.; 102. köt., 1860. 229—231.; 109. köt., 1864. 310—315.

⁴⁰Uo. 95. köt., 1857. 150—156.

⁴¹Uo. 97. köt., 1858. 216—218.; 99. köt., 1859. 190—194.

⁴²Uo. 97. köt., 1858. 232—236.; 99. köt., 1859. 201—204.

⁴³Uo. 97. köt., 1858. 232.

⁴⁴Uo. 41. köt., 1837. 94—99.

⁴⁵Székács József hagyatéka. Országos Evangélikus Levéltár. Bp. A levelekből közölt: Magdalena Veselinović-Andjelić: *Janko Šafárik, valamint Tomanije és Anka Obrenović Székács Józsefhez írt néhány közvetlen levele*. In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 3, 1971. Nr. 9: 119—123.

⁴⁶A kézirat nyomdába adása után kaptuk kézbe az alábbi dolgozatot: Csukás István: *Irodalmunk nemzetiség szemlélete a szabadságharc után (1849—1867)*. In: Acta Universitatis Szegediensis. (Sectio Philologica). 19, 1983. 3—49.

**A MAGYAR ÉS A SZERB MŰVÉSZET
A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN**

Sok megalapozott érveléssel rendelkezünk ahhoz, hogy a magyar és a szerb művészetet párhuzamosan tanulmányozzuk. Az 1848 és 1867 közötti időszak törés- és egyben záróvonalként is felfogható. Fontos annak hangsúlyozása, hogy a szerb művészetben, főként a festészetben, de különösen a grafikában, a legjelentősebb változások a 60-as évek közepéig a Vajdaságban történtek. A külföldi és a vezető szerb mesterek csak ideiglenesen tartózkodtak a Szerb Fejedelemségben, ezzel hozzájárulva a nemzeti kultúra és művészet gyorsabb ütemű fejlődéséhez. A Vajdaságból a fejedelemségbe véglegesen áttelepült és az itt született művészek révén 1867-től a szerb kulturális élet a fejedelemségben összpontosult. A politikai és gazdasági feltételek elősegítették a szerb kultúra és művészet központjának Belgrádba történő áthelyezését. Amikor 1867-ben létrejött az Osztrák—Magyar Monarchia, majd a szerb városokat elhagyták az utolsó török helyőrségek is, új lehetőségek nyíltak a nemzeti fejlődés előtt.

A Vajdaság képzőművészete a nagy kiterjedésű monarchia külső peremén helyezkedett el, a fejedelemség viszont csak most került két világ, a hagyományos és az újat kereső közé. 1867 után a szerb művészetben a haladó és mo-

dern tendenciák a fejedelemségben fejlődtek ki. E folyamatban, úgy tetszik, 1848 fordulatot jelentett. A forradalom nem tevődött át közvetlenül a Szávától és a Dunától délre eső területekre. De tekintettel arra, hogy az 50-es években a vezető szerb művészek még mindig a Vajdaságban éltek, vagy közvetlen szálakkal fűződtek a Vajdasághoz, a forradalom jelentős nyomokat hagyott a magyar és a szerb művészek munkásságának fejlődésében, iskoláik megválasztásában, különösen nagy hatással volt egymás közötti kapcsolataik alakulására.

A szerb és magyar művészeknek már 1848 előtt alkotó nemzedéke, amely a század 20-as, 30-as, 40-es éveiben formálódott, egyazon sorsot osztotta, mert színvonalas művészeti iskola csak Bécsben volt. Az Akadémia és a főváros vezető művészei a császárság keleti területeiről festőket gyűjtöttek össze, és Olaszországba küldték őket tanulmányútra. Az első stúdiumokat a helyi mesterektől is kaphatták. Így a fiatal székesfehérvári szerb Katarina Ivanović a 40-es évek elején Pesten tanult, a közepes jelentőségű portréfestőnél, Pesky Józsefnél, hogy Csáky grófnő patronálásával Waldmüller mellett Bécsben bontakoztassa ki tehetségét, és haladja meg első mesterét.¹ Már a 40-es években hirtelen megváltozott a művészet helyzete, mivel a vállalkozó szellemű olasz Marastoni Jakab 1836-ban Pesten megalapította az első művészeti iskolát, a jövődöbéli Akadémia magját.² Annak ellenére, hogy Marastoni átlagos képességű festő és litográfus volt, rendkívül fontos szerepet játszott a magyar művészeti élet fejlesztésében.³ Különösen azért, hogy iskolát alapított, amelyet a magyar ifjak megrohantak. Marastoni tanítványai voltak: Zichy Mihály, Lotz Károly és Djura Jakšić.⁴

Az ezután következő években Jakšić Nagybecskerekre megy Konstantin Danilóhoz, majd Bécsbe és Münchenbe, de például Jakšić *Lány lanttal* című képén és még más portréin is érezhetők a Marastoni festészetéből tanult elemek.⁵ A jószemű Veljko Petrović Jakšić egy portréjáról határozottan állította, hogy Marastoni szellemében és eljárása szerint készült.⁶

A Pesten eltöltött időkből való Jakšić első megmaradt képe: *A montenegróiak harca a törökökkel*. Az 1846—47-es keltezés és a képen található jelzetek szinte teljesen szertefoszlatták a kétségeket a kép eredetiségének kérdésével kapcsolatban. A festményt ugyanis a háttérben látható iniciálék miatt a realista Miloš Tenković művének tekintették. A *T.M.* betűk valójában a volt tulajdonost, a nagybecskereki költő Todor Manojlović nevét jelentik.⁷ A kép bizonyos hasonlósága Than Mórnak 1848—49-ben készített, harci ütközeteket ábrázoló vázlataival,⁸ de az említett kezdőbetűk miatt is, mások azt feltételezik, hogy a kép szerzője Than lehetett. Azonban a magyar szakemberek kritikai elemzései elvetik annak a lehetőségét, hogy a szerző Than lenne.⁹ Jakšić e korai képét és Than akvarelljeit egyszerre szemlélve, kétségtelenül tapasztalható néhány, a kidolgozásra utaló hasonlóság. Hajlamosak vagyunk arra, hogy akárcsak egyetlen fellelhető közös vonás alapján, amely valójában egyazon művészeti irányzatból táplálkozik, rámutassunk a hasonlóságra, és nemcsak akkor, amikor Jakšićről és Thanról beszélünk.

Than és Jakšić 48-as élménye megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a nemzedékbeli és biológiai kritérium nem téves, és alkalmazható a magyar és a szerb festészetben végbemenő változások értelmezésére. A háborús vereségeket és győzelmeiket, a kiábrándultságot és illúziókat másként élték át és jelenítették meg a művészetben a

középkorú magyarok és szerbek, másként azok az ifjak, akik e tragikus időszakban értek életük „nyarába”. Borsos József 1821-ben született; már mint kiforrott festő és ember ábrázolta a *Nemzetört*,¹⁰ amelynek kivételes szuggesztivitása, népszerűsége, művészi kifejezőkészsége a század első fele polgári festészetének tapasztalatain alapul. Pavle Simić valamivel előbb, 1818-ban született, a fruskagorai Kuvezsdin monostorban élt, innen Karlócára ment, hogy szemtanúként jegyezze fel és fesse meg a Szerb Vajdaság kikiáltását *Az 1848-as májusi gyűlésen* (skupštinán).¹¹ A kép egyes részletei, amelyek Peter Krafft¹² bécsi császári udvarbeli kompozícióira és V. Katzler *A 12 pont első példányainak szétszótása 1848. március 15-én*¹³ című vázlatára emlékeztetnek, tanúsítják, hogy Simić ezt a portré-tablót Barabás *A Lánchíd alapkövetétele* (1842) című képéhez hasonlóan állította össze. Alapos megfigyelés után ábrázolja a jelenlévők portréját, köztük Platon Atanacković szerb püspökét.¹⁴

Mint említettük, a húszéves Than Mór az 1848-as események résztvevője volt, és különösképpen akvarellek és rajzsorozatok készítőjeként tűnt ki; részt vett a forradalomban a 18 éves Madarász Viktor és a 16 éves Jankó János, aki valószínűleg emlékezetből, nem sokkal az ütközetek után egy tusakvarelljével örökítette meg a *Szerb felkelőket*.¹⁵ Novak Radonić a Szenttamás környéki lövészárkokban volt, Jakšić pedig, Jankónak szinte kortársa, megfestette a *Szenttamási csatát*, amely holdfény- és csillagok nélküli, komor, borús éjszakát ábrázol. A képet, sajnos, nem sikerült megőrizni. Hozzá kell tennünk, hogy Jakšić Delacroix hatása alatt csak egy-két évvel azután festette meg a *Sioni rabokat*, miután Zichy¹⁶ Géricault *Medúsa tutajaja* című képétől inspirálva megfestette a *Mentőcsónakot*.¹⁷ Ők voltak a fiatal festőnemzedék azon kép-

viselői, akik a 48-as barikádokon át léptek az életbe és a romantika korszakába.

Zichy 1827-ben született (életrajzát döntően befolyásolja az a tény, hogy éppen 1848-tól Oroszországban tartózkodik). Than Mór 1828-ban, Madarász Viktor 1830-ban, Lotz Károly 1838-ban, Székely Bertalan pedig 1835-ben született.

A szerb romantikus festészet képviselői ugyanebben a korszakban születtek: Radonić 1826-ban, Stevan Todorović és Djura Jakšić 1832-ben. Ifjúságuk illúzióit 1848 táplálta, illetve foszlatta szét. Valamennyien hazafias tematikájukkal és művészi módszerekkel a korszak kiemelkedő képviselőivé váltak. Bécs számukra is megkerülhetetlen, de művészi egyéniségük kialakulásának nem utolsó állomása volt.

Az öt magyar és a három szerb egyként Bécsben kezdte akadémiai tanulmányait. Ziczy és Madarász Waldmüller, Than, Lotz és Székely Karl Rahl¹⁸ nyomdokain haladtak; Radonić, Jakšić és Todorović közvetett vagy közvetlen módon szintén azokhoz az újításokhoz csatlakozott, amelyek révén Rahl megbolygatta a bécsi művészeti légkört, és ellenállhatatlanul művészeti magániskolájába vonzotta a fiatal festőket. Bizonyosan ezek az újító törekvések játszotak közre abban, hogy Stevan Todorović elpártolt tanítómesterétől, Waldmüllertől.¹⁹ Than Mór és Radonić egy időben, 1851 őszén iratkoztak be a bécsi Akadémiára. Rahl festészete számukra nem volt idegen; ugyanakkor 1858-ban Rómában is megfordultak. Katarina Ivanović után Jakšić és Todorović voltak azok, akik az elsők között mentek Münchenbe. Jakšić neve az Akadémia nyilvántartó könyveiben is szerepel.²⁰ Nem sokkal ezután Székely Bertalant is ott találjuk Piloty müncheni műhelyében. Nehéz megállapítani, hogy volt-e ezek között a magyar és szerb festők között bárminemű kapcsolat. Az összehasonlító, tudományos elemzések során kimutatható tipológiai egyezés nem

elhanyagolható, sőt, nyilvánvalóan kimutatható a 19. század 60-as, 70-es éveinek magyar és szerb művészetében. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy e korszak legtermékenyebb és szinte egyetlen szerb grafikus, Anastas Jovanović, egyetlen litográfiáját sem nyomatta Pesten, mint ahogy egyetlen történelmi témájú munkáját sem szentelte a 48-as események ábrázolásának.²¹ De a nemzeti történelemből merített témák ábrázolására használt sémák, amelyek valószínűleg a mintaképek hasonlóságából, a propaganda és a népszerűsítés szükségszerűségéből fakadnak, továbbá az a tény, hogy sokszorosítás céljából ugyanazokhoz a bécsi műhelyekhez fordultak, mindezek e korszak magyar és szerb grafikája egy részének tipológiai hasonlóságára utalnak.

Ezekben az években keletkeztek a korszak magyar és szerb építészetének legszebb és legjellegzetesebb épületei, amelyeken a román, gót, bizánci, valamint a nemzeti építészet örökségének stílusjegyei dominálnak. Pesten 1857-ben fejeződött be a Pichler-palota építése, majd 1859—1865 között épült a Vigadó, amelynek belsejét Than Mór képei díszítették.²² Ugyanakkor a neogót stílus a vajdasági épületek homlokzatait is jellemezte. Ennek mindenképpen legbeszédesebb példája az 1860—63 között épült verseci katolikus székesegyház. Belgrádban 1863-ban készült el a Kapetan Mišo Anastasijević-palota, melynek jellegzetesen romantikus homlokzatkiképzése, valamint a harmonikus romanogót formamegoldás a jellemzője.²³ Ugyanebben az évben épült fel a belgrádi Vaznesenska-templom, amely öt kupolájával a középkori templomok építészeti jegyeire emlékeztet. A festészet nem egykönnyen tudott elszakadni az uralkodó ízlés követelményeitől és a biedermeier vonzerejétől. Radonić és Györgyi Alajos 1860-ból, illetve 1861-ből származó női portréiban megtartották a polgári

arcképfestészet módszerét, az idealizálásra hajló törekvést, de a kolorista sajátosságok Rahl és a müncheni iskola képeinek jellegzetes vonásait idézik.²⁴

Radonić és Stevan Todorović egyes 1860²⁵ körül készített portréi és önarcképei, valamint Székely 1860-ban festett önarcképe e lendületes és dús festészet további bizonyítékai. Igaz, egy valamivel későbbi, 1882-ből származó példa, Than IV. Béla király menekülése²⁶ című képe egy sor hasonlóságot mutat (éjszaka, fáklya és egyes figurák ábrázolása) Radonić *Uroš cár halála* című képével.

Az akadémiai évek alatt néhány közös minta és törekvés vezetett a hasonló festői megoldásokhoz. Jakšić és Székely az ilyen romantikus kifejezőeszközöket alakították patetikus harci élménnyé, hazafias daccá, a puska-ros füstből kilövellő vörös lángnyelvekké, bátor küzdelemmé és pusztulássá. Djura Jakšić *Fáklyás felvonulás a Sztambol kapun át* (1859) vagy *A montenegróiak harca a törökökkel* (1862-ben), illetve Székely *Dobozi Mihály és hitvese* (1861)²⁷ című képei a 48-as generációra jellemző közös stílussajátosságok bizonyítékai.

Egy ilyen, bármennyire is részleges, szinopszis jellegű áttekintés a 19. század közepe magyar és szerb művészetének egyes jelenségeiről és eredményeiről igazolja a jövőben végzendő összehasonlító kutatások erőfeszítéseit. A társadalmi és gazdasági folyamatok, az együttélés, az egy és ugyanazon településeken élők etnikai és felekezeti különbözősége, továbbá az, hogy egyként rá voltak utalva a nagy európai kulturális és művészeti központokra: mind-mind részei az eltérésnek és az azonosságnak, még ha nem mindig álltak is kölcsönhatásban, olyan viszony- és kapcsolatrendszeret alkotnak, amelyek megérdemlik és igénylik a további tudományos kutatást.

JEGYZETEK

¹M. Kolarić: *Klasicizam kod Srba*. Beograd, 1965. 130., 184—185.

²Zádor Anna: *A magyar művészet a XIX. század első felében*. In: *A magyarországi művészet története*. Bp., 1970. 355—356.

³Végyvári Lajos: *A magyar művészet a XIX. század második felében*. In: *Uo.* 399., 419.

⁴M. Jovanović—N. Kusovac: *Djura Jakšić*. Beograd, 1978.

⁵M. Jovanović: *Srpsko slikarstvo u doba romantizma*. Novi Sad, 1976. 214.

⁶V. Petrović: *O slikarskoj umetnosti kod Srba u Vojvodini XVIII. i XIX. veka*. *Srpska umetnost u Vojvodini*. Novi Sad, 1927. 113.

⁷M. Jovanović—N. Kusovac: *i. m.*

⁸Szabó Júlia: *Magyar rajzművészet 1849—1890*. Bp., 1969. 4. sz. kép; Cennerné Wilhelmb Gizella: *Than Mór*. Bp., 1953; Gerszi Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp., 1960. 285.

⁹Ezúton is megragadom az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Wilhelmb Gizellának, a Nemzeti Múzeum tudományos munkatársának, Than festészete kiváló ismerőjének, szakmai segítségéért.

¹⁰Pogány Ö. Gábor: *Magyar festészet a XIX. században*. Bp., 1956. 6.

¹¹O. Mikić—L. Šelmić: *Delo Pavla Simića*. Novi Sad, 1979. 69—70. M. Jovanović: *Pavle Simić u manastiru Kuveždinu* (Pavle Simić i Kloster Kuveždin). *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 15. Novi Sad, 1979. 231—237.

¹²P. Vasić: *Složenost slikarskog dela Petera Krafta i njegovi odjeci*. *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 8. Novi Sad, 1972. 322.

¹³Gerszi Teréz: i. m. 64.

¹⁴A magyarországi művészet története. Képkötet, Bp., 1970. 559. sz. kép. A kép a budapesti Nemzeti Múzeumban található.

¹⁵Szabó Júlia: i. m. 5. sz. kép.

¹⁶M. Jovanović—N. Kusovac: i. m.

¹⁷A magyarországi művészet története. Képkötet, 574. sz. kép.

¹⁸Végyvári Lajos: i. m.

¹⁹M. Jovanović: *Srpsko slikarstvo u doba romantizma*. 179—183.

²⁰Sekulić: *Minhenska škola i srpsko slikarstvo*. Zbornik radova Narodnog muzeja II. Beograd, 1960. 267.

²¹P. Vasić: *Anastas Jovanović*. Novi Sad, 1964.

²²Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*. Bp., 1975. 283—285.

²³Z. Manević: *Srpska arhitekture 1900—1970*. Beograd, 1972.

²⁴M. Jovanović: *Novak Radović*. Ada, 2979. 23. sz. kép; Pogány: i. m. 15. sz. kép

²⁵Pogány: i. m. 14. sz. kép

²⁶Köszönettel tartozom a Magyar Nemzeti Galériának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a magyar festők műveinek fotokópiáját.

²⁷A kép Budapesten a Magyar Nemzeti Galériában van kiállítva.

NÉVMUTATÓ

- Ács Károly 291, 318
Ács Tivadar 173
Albrecht főherceg 133,
145
Andjelić, German 146
Andrássy Gyula 37, 73, 78,
82, 84—86, 99, 107,
109, 110, 149, 155,
167, 176, 183
Andrić, Milan 302
Antal Mihály 279
Arany János 289, 291, 292,
296, 300, 305, 319,
320, 328
Arató Endre 282
Arsenijević, Vasilije 305
Astengo, Francesco 153
Atanacković, Platon 334
Aupick, Jacques 42, 43,
66, 70, 100, 101,
103—106
Bach, Alexander 132, 133,
139
Ban, Matija 40, 141, 146,
227
Balog István 305
Barabás Miklós 334
Bartók Béla 318
Bastide, Jules 39, 59, 60,
76, 100, 104, 105
Batthyány Lajos 84—87, 99,
107, 109—111, 233
Batušić, Slavko 327
Bălcescu, Nicolae 119, 150,
155, 188, 189
I. Béla magyar király 233
Beleg-Misirlić, Simona 102
Bem, Jozef 86
Beöthy László 300
Bérczy Károly 293
Bercsényi Miklós 287
Berić, Dušan 101
Bessenyei György 266, 270

- Bismarck, Otto von 196
 Bixio, Girolamo 97
 Blaznavac, Petrović,
 Milivoje 93, 99
 Bogdanović, Kosta 24, 228
 Bolić, Dušan 95
 Bonaparte, Louis 103 *z.*
 még III. Napóleon
 Borovicska, Rudolf 138, 145
 Borsos József 334
 Böszörményi László 160
 Branković, Djurdje 286,
 288, 311
 Branovački, Stevan 315
 Brlić, Andrija 31, 68, 73,
 75, 88, 89, 95, 99,
 108, 111
 Brlić-Mazuranić, Ivana 95,
 99, 106
 Bystrzonowski, Ludwik
 (Louis) 37, 50, 58—66,
 69, 70, 74, 76, 78—81,
 87, 98, 104—106,
 109—111, 149, 253
 Calzac *z.* Korsak
 Canini, Marco Antonio 150,
 174
 Canning, Stratford 51, 102,
 103
 Carosini, Giuseppe 87, 149,
 152, 158, 192
 Cavaignac, Louis 75
 Cennerné Wilhelmb Gizella
 338
 Cerutti, Marcello 62, 74,
 76, 83
 Chastain, James 99, 104
 Chmel, Rudolf 321, 330
 Coronini-Cronberg, Johann
 145
 Cobden, Richard 312
 Cor 101
 Cuza, Alexandra Ioan román
 fejedelem 150, 194
 Czajkowski, Michał 23, 26,
 31, 41, 43, 45, 47, 62,
 69, 92—101, 104—106,
 108, 110
 Czartoryski, Adam 13, 16,
 26, 29, 31—33, 43, 58,
 60, 61, 63, 65, 71,
 73—75, 77, 78, 82, 85,
 87—90, 97, 100, 101,
 104—107, 109—111,
 189
 Czartoryski, Witold 88, 89
 Czuczor Gergely 291
 Čavlović, Paja 17—19, 21,
 25, 28, 92, 95, 103
 Csakra Emil 137
 Csáky grófnő 332
 Császár Ferenc 300
 Csengery László 181
 Csukás István 329, 330

- Damjanov, Simeon 95, 100
 Daničić, Djura 272
 Danilo, Konstantin 333
 Dawkins 96
 Deák Ferenc 151, 160, 162,
 166, 167, 174, 175,
 178—181, 183, 184,
 209, 223, 243, 312
 Deák István 110
 Delacroix, Eugène 334
 Demb 108
 Deželić, Velimir 94, 98
 Djordjevic, Jovan 144, 145,
 272, 289—292, 302,
 303
 Dorev, Penčo 106
 Dragog Ioan 118, 119
 Drouyn de Lhuys, Edouard
 66, 76, 106
 Durković-Jakšić, Ljubomir
 95, 101, 106—110
 Dušan cār 49
 Egressy Gábor 136, 288,
 310, 327
 Ekmečić, Milorad 103, 227,
 252, 253
 Eötvös József 151, 160, 161,
 163, 164, 167, 175, 180,
 181, 183, 208, 209, 222,
 223, 312
 Fejér György 286
 Fenyő István 222
 Ferenc József magyar király
 112, 113, 115, 116,
 129, 148, 245, 247
 Ferenc József (egyetemi
 tanár) 318
 Fonblanque 51, 102, 103
 Frič, Jozef Václav 108
 Gabriac, Jean Alexis
 vicomte de 99
 Gaj, Ljudevit 17, 18, 22,
 24, 26, 27, 29, 31,
 35, 36, 60, 71, 72,
 85, 89, 94, 98, 315
 Gál Sándor 153, 193
 Garašanin, Ilija 18—24,
 26, 28—30, 35—38,
 43, 44, 46—52, 55—57,
 63—67, 69, 70, 72, 75,
 76, 78—82, 85—88, 90,
 93—95, 98, 99, 101,
 102, 104, 106, 108—110,
 117, 132, 149, 152,
 153, 174, 176, 182,
 183, 187—189, 191,
 193, 227, 228, 252,
 253
 Garay János 300
 Garibaldi, Giuseppe 136,
 196, 312

- Gavrilović, Slavko 245—249,
251—255
- Gerhard, Wilhelm 323
- Géricault, Jean André 334
- Gerszi Teréz 338, 339
- Ghica, Ion 173, 189
- Gioberti, Vincenzo 97
- Goethe, Johann Wolfgang
281, 323
- Golub, V.M. 21
- Gouraut, Ch. 97
- Gregorowicz, Karol 74, 76,
82, 88, 108
- Grimm, Jakob 271, 323
- Guzmics Izidor 278, 279
- Györgyi Alajos 336
- Gyulai Pál 300
- Hadžić, Antonije 291—293,
297, 301, 303, 315,
318
- Hajnal István 173, 177, 179
- Hanák Péter 111
- Handelsman, Marcell 100
- Haselsteiner, Horst 176,
184
- Henningsen, Charles
Frederick 149
- Herder, Johann Gottfried
261, 262, 273, 274
- Herkalović, Stefan 18, 21,
28, 31—33, 35, 36, 73,
74, 76, 82—84, 89, 90,
109, 110
- Hertelendy Miksa
- Holtman, Robert 99
- Horányi Elek 281
- Horváth Zoltán 173, 178
- Hrabovszky, Johann 101
- Hunyadi János 286, 313
- Hunyadi László 153, 182,
183
- Hurban, Jozef Miloslav 315
- Ignjatović, Jakov (Jaša)
227, 287, 288, 311,
315, 319, 320, 325
- Iancu, Avram 119, 124
- Irányi Dániel 160, 178
- István főherceg 93
- I. István magyar király 223
- Iszkender (Iliński, Antoni
Aleksander) 74
- Ivanović, Katarina 332, 335
- Jagić, Vatroslav 296—298
- Jakčić, Grgur 98
- Jakšić, Djura 325, 332—335,
337
- Jankó János 334
- Janković, Aleksa 44, 101
- Jánossy Dénes 177—179
- Janus Pannonius 281
- Jelačić, (Jellačić) 20, 22,
25—27, 29, 31, 34—36,
38, 60, 61, 63, 64, 73,
75, 88, 89, 94, 98, 105,
112, 113, 121

- Jerkov, Miroslav 146
- Jókai Mór 8, 160, 180,
291—293, 297—302,
305, 313—318,
320—322, 325, 326,
328, 329
- Jokić, Manojlo 73, 83, 107
- Jovanović, Anastas 336
- Jovanović, Jovan (Zmaj)
137, 288, 289, 291—294,
296, 297, 301, 304, 318—
320, 322, 323, 325, 328
- Jovanović, Miodrag 338,
339
- Jovanović-testvérek 301
- Jósika Miklós 296, 323
- Josimović 21
- II. József magyar király
262, 269
- Kállay Ödön 160
- Karadjordjević, Aleksander
szerb fejedelem 18, 28,
43, 44, 46, 57, 63, 95,
101, 103, 244
- Karadžić, Vuk Stjepanović
269, 272, 320, 328
- Károlyi Árpád 222
- Károlyi Sándor 179
- Katus László 172, 180, 181,
242, 243
- Katzler, Vinzenz 334
- Kazár Emil 300
- Kazinczy Ferenc 264, 269,
290, 323, 324, 326
- Kazinczy Gábor 172
- Kecskeméthy Aurél 172
- Kemény G. Gábor 172, 326,
327
- Kemény Zsigmond 160, 175,
180, 181
- Kirilović, Dimitrije 146
- Klapka György 149, 150,
153—155, 157, 174,
194, 195
- Kničanin, Stevan P. 51, 64,
76, 77, 81, 82, 85, 93,
94, 99, 102, 106,
108—110, 253
- Kohlman L. Kolmann
- Kohn, Hans 168, 184
- Kolarić, Miodrag 338
- Kollár, Ján 282
- Kolmann (Kohlman) ezredes
79—82, 248, 253
- Kolowrat, Franz Anton 15
- Kondor Lajos 288, 290, 291,
319, 325
- Kónyi Manó 174
- Kopitar, Jernej 323
- Korsak (Calzac) 31, 70, 95,
106, 107
- Kosáry Domokos 178, 223
- Kossuth Lajos 22, 64, 85,
110, 117—119, 132, 136,
148—160, 162—165, 170,

- 171, 173—178, 187—189,
191—193, 195, 285,
286, 321
- Kostić, Laza 304, 311, 318,
325, 327
- Kovács Endre 92, 97, 172,
175—178
- Kovaček, Božidar 329, 330
- Kovačević, Toma 30, 95
- Kölcsey Ferenc 271, 302
- Kövér Lajos 303, 304
- Krafft, Peter 334, 338
- Krestić, Vasilije 103, 145,
146, 181
- Krstić, Nikola 153, 162,
167, 175, 176, 180,
183
- Kukiel, Marian 105
- Kulmer, Franjo 75, 113
- Kušlan, Dragojlo (Dragulin)
73, 82—86, 88, 90,
108, 110, 111
- Kusovac, Nikola 338, 339
- Kvaternik, Eugen 158, 159
- Lamartine, Alpouse-Marie-
Louis 39, 40, 42, 100,
101
- Lazarević, Laza 303
- Le Français 45, 46
- Lengyel Tamás 175
- Lenin 242
- Lenoir, Louis (Zwierkowski,
Josef Walenty) 24,
26—29, 31, 32, 34, 35, 37,
44, 58—60, 64, 71, 73,
74, 76, 78, 84, 87, 90,
92, 94, 95, 97—99,
101, 107—111
- Lewartowski, Henryk 116
- Limpérany, 95, 96
- Lisznyai Kálmán 296
- Ljušić, Radoš 102
- Lónyai Menyhért 201, 221
- Lotz Károly 332, 335
- Lovčević, St. 104
- Ludvigh János 153, 195
- Lukács Móric 160, 180
- Lukinich Imre 175
- Mack József ezredes 193
- Madách Imre 160, 180, 296
- Madarassy Klotilda 313, 327
- Madarász József 160
- Madarász Viktor 334, 335
- Magheru, Gheorghe 118
- Maixner, Rudolf 107, 111
- Marinović, Jovan 52, 68,
102, 104
- Manević, Z. 339
- Manin, Daniele 96
- Manojlović, Todor 333
- Mária Terézia magyar
királynő 239
- Marastoni Jakab 332, 333

- Mayerhofer, Ferdinand 92,
101, 116
- Mazzini, Giuseppe 96
- Mažuranić, Ivan 315, 319
- Medaković, Danilo 133
- Medaković, Milorad 293
- Mérei Gyula 109, 111, 173
- Metternich, Klemens L.W.
15, 24, 239
- Mickiewicz, Adam 108, 316
- Mihajlo fejedelem *l.*
Obrenović, Mihajlo
- Mikić, Olga 338
- Miklošić, France 272
- Miletić, Svetozar 137—146,
162, 164, 184, 241,
242, 244, 272, 311
- Miličević, Jovan 49, 102,
103
- Milincević, Vaso 292, 306
- Miškowski, Zigmunt 153
- Miloš fejedelem *l.*
Obrenović Miloš
- Milutinović, Kosta 173, 184
- Milutinović-Sarajlija, Sima
319
- Marso, Ivan 293
- Mladenović, Subota 288, 289
- Mocsáry Lajos 160, 180
- Montesquieu, Charles de
Secondat 267
- Monti, Alessandro 74, 75,
78, 108
- Murgu, Eftimiu (Eftimie)
239
- Mušicki, Lukijan 270, 324
- III. Napóleon 191, 194—196,
208
- Németh László 262
- Nenadović, Aca 99, 101
- Nenedović, Ljubomir 293
- Nikola montenegroi fejedelem 196
- Nikolajević, Konstantin
(Kosta) 47—50, 56,
99, 102, 106
- Ninčić, Aron 302
- Njegoš, Petar Petrović 244
- Nugent Laval gróf 20, 29,
35, 95, 101
- Obernyik Károly 288, 303,
304, 309, 311, 314,
327
- Obradović, Dositej 266,
270, 272
- Obrenović Mihajlo fejedelem 135, 140—142, 150,
153, 156, 195, 228
- Obrenović, Miloš fejedelem 18, 28, 29, 40, 94,
228
- Omer pasa Latas 70
- Orbán Sándor 223

- Orlov, Aleksej Fědorovič 15
 Ožegovič, Metel 75
- Pálfi Albert 116
 Pálffy 34
 Palkovič, Jiří 273—275
 Palmerston, Henry John
 Temple 96
 Palugyai Imre 181
 Pánczél Pál 267
 Pásztor, Luigi 172
 Pavlovič, Teodor 227
 Pech, Stanley Z. 107
 Perone 62, 105
 Perovič, Radoslav 93, 234,
 236
 Perczel Mór 76, 78—80, 109,
 117, 121, 230, 249—251,
 253, 256, 285
 Pesky József 332
 Petőfi Sándor 137, 292—296,
 300, 301, 305, 315, 319,
 320, 325, 329
 Petronijevič, Avram 51, 56,
 92, 103, 104
 Petrovič, Nikola 145, 146
 Petrovič, Veljko 333, 338
 Pierazzi Giuseppe 97
 Pilisi, Paul 110
 Piloty, Karl von 335
 Pirjavec, Jože 104, 111
 Pisani, Alexa 102
 Pfitzner, Jozef 97
- Podmaniczky Frigyes 151,
 175, 181, 183, 317
 Pogány Ő. Gábor 338, 339
 Polit-Desančić, Mihajlo
 184, 244
 Pongrátz Emil 300
 Popovič, Djordje (Daničar)
 297, 304
 Popovič (Popovich) Miloš
 184, 312
 Popovič, Mita 302
 Popovič, Vasilije 108
 Póth István 327, 329
- Rab István, Zajzani 293
 Radenič, Andrija 231, 235,
 236, 253, 255
 Radičević, Branko 319,
 320, 329
 Radonič, Jovan 105
 Radonič, Nowak 334—337,
 339
 Rados Jenő 339
 Rahič, Mita
 Rahl, Karl 335, 337
 Rajačić, Josif 29, 60, 61,
 63, 105, 108, 113,
 114, 116, 130, 141,
 228, 229, 236, 239,
 244—247
- II. Rákóczi Ferenc 287
 Rechberg und Rothenlöven,
 Johann Bernhard 145

- Reguly Antal 323
- Remellay Gusztáv 313, 328
- Reményi Ede 306
- Ricasoli, Bettino 152
- Ristić, Jovan 141, 153,
167, 176, 183
- Robert, Cyprien 99, 107
- Rousseau, Jean Jacques 296
- Rózsa György 256
- Rumy Károly György 280
- Sajó = Jókai Mór álneve
328
- Salaji, Vladislav 2.
Szalay László
- Sales de Brignole, François
104
- Sándor fejedelem 2.
Karadjordjević,
Aleksander
- Sándor Pál 220—223
- Sashegyi Oszkár 222
- Schelling, Friedrich
Wilhelm 271
- Schelegel Friedrich 268,
271
- Schlözer, August Ludwig 273
- Scovasso, Stefano 153, 171,
174, 182, 183
- Simić, Aleksa 52
- Simić, Pavle 334, 338
- Simić, Stojan (apa) 19, 20,
23, 47, 52, 93, 98, 99
- Simić, Stojan (fia) 52
- Simonffy Emil 220, 221
- Sinkó Ervin 266
- Skerlić, Jovan 145, 306,
327
- Skowronek, Jerzy 101
- Soós Imre 219
- Sox-Strange, W. 103
- Spira György 105, 229—231,
235, 236, 256, 257
- Stajić, Vasa 145
- Stanković, Jovan 228
- Stanković, Kornelije 305,
318
- Stoicsevics 316
- Stojačković, Aleksander
145, 146
- Stranjaković, Dragoslav
49, 50, 93, 94, 98,
100, 103, 108, 110
- Stratimirović, Djordje 56,
113, 114, 117, 118,
132, 141, 143, 145,
184, 187, 188, 228—230,
247—249, 253
- Subotić, Jovan 141,
284—286, 319
- Supljikac, Stevan 113, 229
245, 246
- Šafárik, Dr. Janko 98, 324
- Šelmić, Leposlava 338, 339
- Štúr, Ljudovít 315, 316
- Šulek, Bogoslav 181

- Szabad György 172, 175,
178, 179, 181, 184,
326
- Szabó István 220
- Szabó Júlia 338, 339
- Szalay László 160, 180,
181, 312, 323, 327
- Széchenyi István 136, 175,
222, 323
- Székely Bertalan 335, 337
- Szekfű Gyula 263, 264, 281
- Szemere Bertalan 118, 119,
149, 150, 154, 155,
173, 177, 178, 249
- Szemere Pál 296, 323
- Szerémi György 290
- Szigeti József 303, 304
- Szigligeti Ede 303, 304
- Szilágyi Virgil 160
- Szüts István 173
- Tahir pasa 70, 107
- Talvj (Therese Albertine
Luise von Jacob) 323
- Tecco, Romualdo 74, 83, 84
- Teleki László 117, 124,
148—150, 154, 155,
157, 159, 172, 173,
177, 178, 188, 189,
323
- Thaisz Endre (András) 282
- Than Mór 333—338
- Thim József 92—94,
101—104, 107—110,
245, 246
- Thuroczy János 281
- Tisza Kálmán 243
- Tocquille, Alexis de 106
- Todorović, D. 113, 116,
145
- Todorović, Stevan 335, 337
- Toldy Ferenc 172, 295, 317
- Tommaseo, Nocoló 26, 32,
73, 97, 107
- Tomori Anasztáz 290, 323
- Tompa Mihály 296
- Toponarski, Milan 305
- Toponarski, Milivoj 302
- Tóth Kálmán 293, 327
- I. Tóth Zoltán 173
- Tököly Száva (Tekelija-
Popović, Sava) 137,
299
- Töltényi Szaniszló 181
- Török János 291
- Türr István 196
- Urházy György 317, 329
- Vadnay Károly 300, 301
- Vahot Imre 303
- Varga János 220
- Vas Gereben 296
- Vasić, Pavle 338, 339

- Vécsey Károly 248
Végyvári Lajos 338, 339
Verković 36
Veselinović-Andjelić,
 Magdalena 330
Vidaković, Milovan 320
Vitkovics Mihály 289, 323,
 325
Vodka, Jan 73
Vrhovec, Radivoje 282
Vörös Károly 223
Vörösmarty Mihály 137, 328
Vučić Perišić, Tome 20
Vučković, Vojislav J. 111,
 174—177, 182, 183
Vujicsics D. Sztoján 327
Vukajlović, Elisije 94
Vukičević, Djordje 293,
 302
Vukovics Sebő 248

Waldmüller, Ferdinand 332,
 335

Weber, Johann 180
Wierer, Rudolf 173
Windisch-Grätz, Alfred 113
Woronicz, Janusz 74, 97,
 111

Zach, František A. 17—28,
 37, 47, 92—94
Zádor Anna 338
Zamoyski, Władisław 97,
 107, 111, 149, 154,
 173
Zichy Ferenc 34
Zichy Mihály 332, 334,
 335
Zmaj, Jovan Jovanović z.
 Jovanović, Jovan
Zupan, Lavoslav 73, 82, 84,
 85, 88, 89
Žáček, Václav 93, 108
Zwierkowski, J.W. z.
 Lenoir, Louis

Szerb és magyar történészek közös gondolkodásának, vitájának dokumentuma ez a kötet. Az 1848 és 1867 közötti időszak szerb—magyar politikai, gazdasági, irodalmi, művészeti kapcsolatait, az összeütközések, összecsapások és a rokonulást előmozdító szándékok váltakozását fejtik ki a tanulmányok. Mit akartak a szerbek 1848—49-ben? Hogyan figyelte az eseményeket Szerbia? És mit tett a magyar kormány a déli hadszíntéren annak érdekében, hogy nyugalmat teremtsen? Miképpen működött a délszláv-magyar megbékélésen fáradozó lengyel diplomácia? Egymásra találtak-e vajon az 1849-et követő periódusban az egyként csalódott szerbek és magyarok? Komolyan gondolták-e a megbékélést, vagy csupán taktikáztak?

Olyan kérdések ezek, amelyekre másként válaszoltak szerbek és magyarok, de amely válaszok a két álláspont közeledését is eredményezték. Annál is inkább, mert a közös történelem alapvető problémáiról volt szó; olyanokról, amelyek hatása máig ér. Az 1848—1867 között fölmerült vitapontok sokáig foglalkoztatták a szerb és a magyar politikát; a vitás kérdések őszinte és tárgyilagos elemzése a kötet szerzőinek tanulmányaiban új szakaszt jelent a történeti kutatásban.